

KNJIŽEVNA
REPUBLIKA
ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST

SADRŽAJ

IN MEMORIAM IGOR MANDIĆ

Velimir Visković: Druženje s Mandićem, 3

Nikica Mihaljević: Na meti emigranata, 52

KLOPKA ZA USPOMENE

Pero Kvesić: Morski pas, 58

Branislav Glumac: Drvo uspomena, drvosječa nisam, 73

NOVE PJESME

Drago Glamuzina: Crni zec, 89

Vesna Biga: Nekom drugom nalik, 99

Ana Ristović: Pjesme, 108

Jelena Osvaldić: Pjesme, 115

Ivan Koprić: Gubitak besmrtnosti, 125

Sanja Baković: Pjesme, 149

POEZIJA U PRIJEVODU

Dorta Jagić: Alice Oswald, 156

Alice Oswald: Pjesme, 158

GODIŠTE XX

Zagreb, siječanj–lipanj 2022. Broj 1–6

NOVA PROZA

Sibila Petlevski: Ljudi od tučenog zlata, 170

Marina Šur Puhlovski: Virus, potres, brak, 184

Korana Serdarević: Polušice, 197

OGLED

Tea Rogić Musa: *Bivši čovek*, vječni Matoš, 201

KRITIKE

Damir Radić: Iznimnost autorstva Viktora Žmegača
(*Viktor Žmegač: Vrhunski europski romani / po mom izboru*), 207

Damir Radić: Djelo koje opravdava svoje ambicije
(*Ivo Goldstein: Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjeg vijeka do danas*), 211

Jovana Nastasijević: O (za)jednosti u doba odstojanja
(*Andrijana Kos Lajtman i Damir Radić: Zarazna zona*), 215

Mirko Božić: Rizik vrijedan truda
(*Hinko Gottlieb: Ključ od velikih vrata*), 217

Mirko Božić: Izvanredan prozni ciklus
(*John Williams: Ništa osim noći*), 219

Velimir Visković

Druženje s Mandićem

Igor Mandić, medijska zvijezda s kraja šezdesetih

3

Moj otac kupovao je potkraj šezdesetih redovito tjednik *VUS*, u kojemu je najčitanija rubrika bio *Notes Igora Mandića*. Igor je u njemu komentirao aktualna zbivanja u politici i kulturi, ulazeći često u sukobe s *Hrvatskim književnim listom* obračunavajući se strastveno i duhovito s nacionalizmom, klerikalizmom i tradicionalizmom, koje su zagovarali suradnici tog lista. Mnogi će ga već tada prokazivati kao prorežimskog autora, unitarista (još nije toliko bio popularan naziv »orjunaš«).

Međutim, kasnije će se pokazati da je Mandić ponekad liberal, ponekad i anarhist, osamdesetih čak građanski konzervativac — antikomunist, a nakon devedesetih ljevičar, štovatelj partizanskog pokreta, nostalgičan za bivšom državom. Samo nacionalist nikad nije bio, niti će to postati devedesetih kad je biti nacionalist postalo jako unosno. Osamdesetih je čak pomalo koketirao i s vjerom (valjda da napakosti komunistima). Nakon političkog obrata devedesetih postao je veliki antiklerikalac, redovito je dolazio na sve prosvjede protiv Vatikanskih ugovora. Kad sam ga puno godina kasnije podsjetio na njegovu »spiritualnu fazu« iz osamdesetih, sa smijehom mi je odgovorio: — I moj ateizam katkad upadne u krizu!

Mandić je transformirao svoje političke nazore, ali ne zbog koristoljublja, činio je to hirovito, ponekad i pozerski; trajno je bio jedino protivnik nacionalizma (prije svega našeg domaćeg, hrvatskog). Zbog toga je u Hrvatskoj pripadao političkoj manjini, ali cijenili su ga i poneki nacionalisti jer je bio svoj, nepredvidljiv, stilski originalan, izdvajao se u općem sivilu. Ponekad kao da je birao neku ideju ili političku platformu baš da bi izazivao većinu.

Nastupao je Mandić šezdesetih i sedamdesetih često i na televiziji, ne samo u posebnim emisijama iz kulture, već i kao uvodničar prije gledanja filmova ili televizijskih uprizorenja kazališnih predstava. U to je doba, naime, bilo uobičajeno da prije svih umjetnički kvalitetnijih filmova netko od uglednijih kriti-

čara (najčešće Ante Peterlić) uvede gledateljstvo u »užitak gledanja«. Mandić je po užoj specijalizaciji primarno bio književni kritičar, ali pisao je i o glazbi, filmu, kazalištu, televiziji, gastronomiji, fenomenima svakodnevice... Iako njegovo filmološko znanje nije bilo ravno Peterličevu, zaokupljao je pažnju gledateljstva i više od Peterlića originalnošću svojih stavova, polemičnošću, zanimljivošću izlaganja.

Odlikovao ga je izniman smisao za kočopernu autoprezentaciju; sjećam se i danas njegova velikog intervjua, mislim '71. ili '72. godine u *Startu*, u kojem je govorio o užitku u dobrim cigarama, probranim pićima i jelima, o modnim preferencijama... Intervju je bio opremljen serijom glamuroznih fotografija s Mandićem, atletski građenim, u pomodnoj bijeloj čipkanoj košulji, s maramom oko vrata, pravi samosvjesni splitski *dandy* (prezenca!). Više nalik kakvoj glumačkoj zvijezdi na vrhuncu popularnosti nego knjižskom moljcu koji po cijeli dan prevrće knjige.

4

Godine 1970. izišla mu je iz tiska prva knjiga, zbirka kritika *Uz dlaku*. Tada sam već bio na studiju u Zagrebu, odlazio često na najpoznatiju zagrebačku tribinu Književni petak, upoznao pomalo i pisce, s nekima i razmijenio pokoju riječ. Obično bi se na tribini okupljalo manje, komorno društvo, trideset do pedeset ljudi. Petak se tada održavao u jednoj dvorišnoj zgradi u Medulićevoj ulici. Normalno je u toj dvorani moglo sjediti pedesetak slušatelja; kad bi se baš nagurali, pa i stajali unaokolo, vjerojatno je moglo stati i stotinjak (što zapravo nikad dotad nisam vidio). Na Mandićevu promociju, pak, došlo je nekoliko stotina ljudi. Ja sam pristigao desetak minuta prije oglašenog termina, već su bili prepuni ne samo dvorana, već i stubište koje je vodilo do te dvorane na katu, te dvorišni prostor ispred ulaza. Zapanjeno sam promatrao kako se radoznali ljudi guraju u gužvi ne bi li ipak nekako ušli. Bilo je povika da se iznesu zvučnici ne bismo li i mi u dvorištu čuli Mandića. Nitko nije očekivao takvu ludnicu; tribina je morala biti odgođena.

Stjecajem okolnosti, na ponovljenu tribinu nisam mogao otići, iako me jako zanimala. Utoliko više što sam primijetio da se u gužvi naguravaju ne samo obožavatelji Mandićevi, već i mnogi koji ga baš zdušno mrze. Već tada mi je bilo jasno da se on u takvoj situaciji jakih, sukobljenih strasti dobro osjeća. U Splitu su mi pričali prijatelji koji su ga slušali na splitskoj tribini (održanoj na Pravnom fakultetu), kako su ga protivnici, uglavnom ostrašćeni nacionalisti, ljubitelji i čitatelji *HKL-a*, katolički aktivisti, baš s mržnjom napadali, a on se u svemu tome snalazio kao vidra u vodi, spretno im i duhovito replicirajući. Polemika je, očito, bila žanr za koji je on, rekao bih, genetski bio predestiniran.

Nakon sloma hrvatskog proljeća Mandić se ispočetka nije svrstavao; nije bio član Partije pa nije morao sudjelovati u »diferencijaciji«. Kako nikad nije bio nacionalist, nije osobito žalio zbog sloma proljeća. U *Vjesniku* je ipak objavio jedan komentar u kojem je cinično komentirao kako su proljećari zapravo vodili političku bitku koju su izgubili i sad se suočavaju s političkim posljedicama tog poraza. Otprilike je to bilo nešto u skladu s narodnom poslovicom: »Tko

s vragom tikve sadi, o glavu mu se razbijaju«. Imao je i jednu »rečenicu viška«: »Ako su neki pisci u zatvoru, to ne znači da je i cijela hrvatska književnost zatvorena«. Komentar je izazvao konsternaciju među nacionalistima; neki mu ga neće nikad oprostiti. Sjećam se da mi je Vlado Gotovac već prilikom jednog od naših prvih razgovora sredinom osamdesetih spominjao taj Mandićev tekst kao nešto neoprostivo, što ga intelektualno diskvalificira za sva vremena.

Ante Stamać mi je, pak, ispričao zgodu vezanu za taj komentar, koja — unatoč tužnim okolnostima — govori o Igorovu smislu za humor. Ljut na Igorovo »intelektualno izdajstvo«, a vjerojatno i pod utjecajem alkohola, Stamać je jedne večeri u Klubu književnika skupio hrabrost i prišao Igoru te ga zalio čašom vina. Hrabar potez, jer Igor je bio visok gotovo 190 cm i težak stotinjak kila, a Ante teško da je imao 160 cm i 50 kilograma težine. Normalno bi bilo očekivati kako će Igor ošamariti malešnog Antu i njime obrisati pod. Ali, po Antinim riječima, savršeno mirno je salvetom obrisao vino s lica i očala i otišao. Ubrzo se vratio i iz džepa sakoa izvukao Pips (sredstvo za uništavanje insekata) i njime temeljito pošpricao Antišu.

Zanimljivo, s Mandićima sam imao prvi bliski susret na nudističkoj plaži hotela Jadran u Tučepima. Moje ljetno društvo često se kupalo na golačkim plažama Makarskog primorja, kojih je tada, prije klerikalne rekonkviste devedesetih, bilo dosta; došao sam tog dana s prijateljem iz Zagreba i dvije slatke Nizozemke kaićem do hotela Jadran, gdje je bila službena nudistička plaža (u uvalicama, u nastavku velikog žala na kojem su se kupali odjeveni gosti). Bacili smo sidro i pridružili se golaćima. Bilo mi je neobično vidjeti veliku kritičarsku zvijezdu i njegovu družicu bez ijedne krpice, ali ja sam njima bio potpuni neznamac, a oni meni itekako zanimljivi. Koliko sam vidio, a — priznajem — pogledavao sam povremeno, bili su naočit mladi par. Stvarno zgodni ljudi. Dvadesetak godina kasnije, često ću se nalaziti s Mandićima na plažama rovinjskoga nudističkog naselja Monsena (roditelji moje Jasmine imali su vikendicu u Rovinju), gdje sam ja dolazio s obitelji, a oni su ljetovali u tom naselju kao gosti. Sad smo se već jako dobro poznavali.

5

Mrzili ga, voljeli ga, bio je nezaobilazan

Godine 1976. zaposlio sam se kao pripravnik (danas bi se reklo novak) u Jugoslavenskom leksikografskom zavodu. Zamjenik direktora Ivo Cecić poslao me da dijelim ured s Tomislavom Ladanom: — Obojica ste književnici, to ste vi — trubaduri. Ali od njega možeš dosta naučiti o leksikografiji! — komentirao je superiorno Cecić, uvjeren kako njegovo iskustvo iz udruženog rada vrijedi neusporedivo više od šlepera knjiga koje smo Ladan, pa i ja, pročitali. Dobio sam stol nasuprot Ladanovu, rekao mi je da je donedavno za njim sjedio filozof Danko Grlić, koji je prešao na Filozofski fakultet, gdje je preuzeo Katedru

estetike. Još su u stolu bile kartice na kojima je Danko ispisivao natuknice za svoj *Filozofski leksikon*.

Ladan je bio silno duhovit, jezičav, u osnovi je imao afirmativan stav prema meni, što nije bilo lako postići, jer on se svima rugao (vjerojatno i meni, ali bar to nije radio preda mnom). Nisam ga karijerno ugrožavao, naglašeno sam iskazivao poštovanje njemu i njegovu znanju; povremeno sam ga pozivao i na tulumе koje sam priređivao u svojem stanu blizu Kvaternikova trga; on se jako dobro osjećao u društvu mlađahnih prijateljica moje prve supruge; šarmirao ih je svojim šalama koje je pričao na nekoliko jezika, fluentno.

6

Razgovarali smo Ladan i ja neprekidno, a jedna od omiljenih tema bio nam je Igor Mandić. Ja sam komentirao Igorovu kočopernost, površnost, bio sam uvjeren kako ima loš literarni ukus (— Kako, zaboga, kritičaru od ukusa može biti Momo Kapor najbolji pisac u Jugoslaviji?). Mislio sam tada da Igor priča ma o jelu, užicima u piću i modi, trivijalizira književnost, a ja sam književnost doživljavao dosta elitistički, pisci su trebali biti vrhunski intelektualci poput Lasića i Solara, asketi koji nemaju veze s banalnim, pučkim zadovoljstvima. Osim toga, želio sam pisati kritiku koja je izrazito teoretična, a Igor mi je bio odviše pitak, čitak, mislio sam — površan.

Ladan je, pak, s očitom zavišću govorio o Mandićevoj popularnosti. I on je početkom šezdesetih pisao kritiku u *Vjesniku*, potom početkom sedamdesetih u *OKU*, bio je poznat, ali ni izdaleka popularan kao Mandić. A i Ladan je htio da mu se dive, pa makar ga neki i mrzili. Ja sam se čudio Ladanu, pa zar mu nije dovoljna popularnost koju uživa u književnim krugovima?! Igorova je popularnost bila više kao popularnost nekog pop-pjevača ili sportske zvijezde.

Dobro, trivijalizaciju književničke profesije zamjerao mu je i Ladan; zapamtio sam kako je s prezirom komentirao Mandićevu vizit-kartu jer na njoj piše da je »novinar *Vjesnika*«. Biti novinar u to doba bilo je, ne samo u Ladanovoj percepciji, neusporedivo manje vrijedno nego biti književnik.

Mandiću to očito nije bilo bitno, novinar ili književnik (zapravo i jedno i drugo) bio je ličnost, najveća hrvatska, uskoro i jugoslavenska, spisateljska zvijezda. Ladan se u popularnosti s njim ipak nije mogao natjecati. Doduše, kasnije će i Ladan postati poprilična TV zvijezda serijom emisija u kojima će tumačiti etimologiju riječi. Ali nije to bila kategorija popularnosti kakvu je uživao Mandić.

Prvi put sam s Mandićem ukrstio polemička koplja 1978. godine. Tada sam pokrenuo osnivanje Književne omladine Hrvatske, organizirao sam Osnivačku skupštinu KOH-a. Mandić je, valjda u novinama, vidio vijesti o osnivanju te udruge i u *VUS-u* napisao komentar u kojem je napao nas »mlade birokrate duha« koji samo maštaju o tome kako da se pripoje na državnu sisu i dobivaju apanažu za beskorisne projekte. Naravno, uvrijeđen, odmah sam odgovorio, tumačeći da samo organiziramo udruhu koja već postoji u drugim republikama i izdaje časopise i knjige mladih pisaca, gotovo bez ikakvih honorara, za razliku od Mandića koji svoje svako ustajanje iz kreveta nastoji skupo

naplatiti. Odnio sam tekst uredniku kulture *VUS-a* Josipu Pavičiću, koji mi je obećao da će ga objaviti u sljedećem broju.

Međutim, za dva dana, pred prelamanje broja, Pavičić me nazvao i rekao da je Mandić stavljen »na led« zbog svojih oštrih političkih komentara, najviše na račun Šušarove školske reforme (Igorova Slavica mi je nedavno rekla da sama odluka nije imala veze sa Šušarom, odluku su donijeli Vjesnikovi partijski cenzori, misleći da pogađaju želje partijskog vrha). Igor više neće moći objavljivati nigdje u reprezentativnim Vjesnikovim izdanjima. Prebačen je u *OUR Romani* i stripovi.

Na sreću, otvorit će mu se vrata beogradskih novina, prije svega *Duge* i *NIN-a* pa njegova spisateljska karijera nije bila zaustavljena; budući da je u beogradskim novinama pisao bez cenzure i autocenzure, ta je kolumnistička karijera bila i pospješana. Štoviše, interne recenzije koje je pisao u sklopu *Romana* i stripova i magazina *Erotika* (u Hrvatskoj je Igor smio objavljivati samo u tome silno komercijalnom poluporno izdanju prezrenog Vjesnikova šund odjela) bit će kasnije osnova za dvije knjige o tzv. trivijalnoj književnosti: *Principi krimića* i *Prijapov problem*.

No, da se vratim mojem polemičkom odgovoru na Mandićevu ljutitu pakskvilu protiv »mladih birokrata«, pa i mladih pisaca općenito. Kad mi je Pavičić rekao da Igor ide »na led«, zamolio sam ga da povuče moj tekst iz broja, nije fer polemizirati s nekim tko ti neće moći odgovoriti. Mandić je ipak svoj napad na mene i KOH objavio u svojoj knjizi polemika *Policajci duha* 1979.; ne vjerujem da je to bila neka posebna mržnja prema meni; naprosto sam mu se našao u fasciklu u kojem je arhivirao svoje polemike, među desetinama imena s kojima je polemizirao. Nije on obraćao pozornost na to tko mu je sve odgovarao. Nije mu bilo bitno jesam li ja povukao svoj tekst, pokušavajući biti fer prema protivniku koji se našao u problemima; to je bila sitnica u moru polemika koje je on vodio. Mene očito nije smatrao važnim protivnikom da bi pamtio detalje.

Dvije usporedne beogradske biografije

Mandić je bio suviše velika novinarska zvijezda da bi njegovi problemi s Vjesnikovom kućom ostali nezamijećeni. Ne znam je li se on prvi javio uredništvu *Duge*, ili su se oni obratili Mandiću (po onome što mi je rekla Slavica izgleda da je prve članke za *Dugu* od njega naručivao urednik Dragoljub Golubović Pižon).

Krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih Beograd je bio kozmopolit-ska metropola, liberalan grad, otvoren europskoj kulturi (Bitef, Fest...). Još se nije dogodila pobuna na Kosovu tako da nacionalizam nije bio masovna pojava. Postojala je jaka svijest kako je Beograd kulturno središte cijele Jugoslavije i bila je primjetna sklonost prepoznavanju talentiranih ljudi iz drugih republika te njihova okupljanja u tom središtu. Nije bilo prevelike koordinacije između

republičkih partijskih rukovodstava tako da je bilo sasvim moguće da netko tko je politički »na ledu« u Zagrebu bude prisutan bez ikakvih problema u beogradskim medijima.

Potkraj sedamdesetih i ja sam sklopio niz prijateljstava s beogradskim piscima. Dosta je mojem ugledu pridonio način kako sam branio Kiša u polemici oko *Grobnice za Borisa Davidovića*. Potom je došlo moje služenje vojnog roka u gardijskoj kasarni na Dedinju. Često su po mene dolazili domaći pisci i izvodili me u beogradske kavane ili pozivali sebi doma.

Cijelo sam kasno proljeće svoje vojničke 1979. proveo na bazenu na Tašmajdanu trenirajući za armijsko prvenstvo u plivanju. Imao sam permanentnu dozvolu izlaska iz kasarne, pa sam to koristio za razna književna druženja. Čak sam u vojničkoj uniformi nastupio na međunarodnim Oktobarskim susretima pisaca u Narodnoj biblioteci. Puno uglednih pisaca iz Jugoslavije i inozemstva (koliko se sjećam, glavni je gost bio čuveni američki bitnički pjesnik Allen Ginsberg). Moj prijatelj, sekretar Udruženja književnika Srbije, Radoslav Bratić sudio je da ja govorim odmah nakon predsjednika Udruženja književnika Srbije, na uvodnoj plenarnoj sjednici, tako da svi čuju »kako je njegov drugar pametan«.

8

Moj nastup, a govorio sam fluentno, »iz glave«, izazvao je veliku pozornost novinara i pisaca. Prilazili su mi nakon sjednice i čestitali. Sjećam se Jare Ribnikar, književnice, udovice nekadašnjeg vlasnika i urednika *Politike*; prišla mi je i živo zainteresirana upitala odakle sam. Kad sam rekao, stara gospođa je kroz smijeh komentirala: — Lepi i pametni Dalmatinac! Ni slutio tada nisam da će samo dvije godinu kasnije njezina kći Vladislava biti kuma na mojem vjenčanju.

Nakon što sam odslužio vojsku, često su me zvali u Beograd na književne tribine. Na jednoj od tih tribina, u Udruženju književnika u Francuskoj 7, potkraj 1980. godine promovirao sam drugo izdanje Kovačeve čuvene, nekoć zabranjene, zbirke novela *Rane Luke Meštrevića*. Te večeri upoznao sam mladu, zgodnu beogradsku kritičarku Jasminu Lukić. Moj prijatelj Bratić sjedio je u publici uz Jasminu i zafrkantski je pitao:

— Sviđa li ti se moj zagrebački prijatelj?

A ona mu je kroz smijeh rekla: — Sviđa, ali nema šanse kod mene! Sigurno je veliki švaler!

Na to je siroti Bratić reagirao tipično muški: — Jeste, jeste; žene ga obožavaju!

— Ma, takvi me ne zanimaju, Radoslave, ostavi me na miru!

Radoslav je, pak, meni govorio kako se jako sviđam njegovoj mladoj kolegici, zgodnoj spisateljici; pri svakom telefonskom razgovoru bi mi rekao nešto o Jasmini. Ali bio sam tada u fazi razvođenja od svoje prve supruge i zapravo jako nesretan. U nedostatku prave ljubavi tješio sam se čestim mijenjanjem partnerica; Jasmina je bila u pravu, bio sam švaler, ali malo ojađeni, tužni.

Početak 1981. stigao mi je poziv iz Andrićeve zadužbine da postanem član Savjeta Dokumentacijskog centra Zadužbine. Poziv sam prihvatio i otišao na prvi sastanak. Jasmina, u to vrijeme voditeljica toga Dokumentacijskog centra, tvrdi do danas kako nije imala veze s tim pozivom, da je moje ime bilo spomenuto na jednoj sjednici uprave Zadužbine te da ga je posebno entuzijastično zagovarao Mile Perišić, tadašnji tajnik Zadužbine, koji me već dobro poznao po tekstovima u beogradskoj štampi i časopisima, posebno po polemici o Kišu.

Iako moj poziv »nije imao veze s njom«, Jasmina je prihvatila moj poziv na večernji izlazak.

Godinu dana potom ja ću postati beogradski zet. Jasminin stan na Dorćolu postao je moj drugi dom, često sam bio u Beogradu, družio se s piscima, surađivao u časopisima (posebno u izvrsnoj *Književnosti*, koju je uređivao Vuk Krnjević). Pisao sam i za novine, ne samo za niskotiražnu *Književnu reč*, već i za *Politikin* kulturni dodatak subotom, te u *NIN-u* (gdje ću biti i član žirija *NIN-ove* nagrade).

S Igorom sam se u Beogradu povremeno susretao, ali imali smo drukčije preferencije, družili se s različitim piscima. Ja sam prijateljevao s Bratićem, Gojkom Tešićem, Mihajlom Pantićem, Radoslavom Petkovićem, Sašom Jerkovim, Božom Koprivicom, Duškom Novakovićem, Davidom Albaharijem, Borom Ćosićem, Mirkom Kovačem, Danilom Kišem, Borom Pekićem, s prijateljicama moje žene Vladislavom Ribnikar i Drinkom Gojković.

Klonio sam se prononsiranih nacionalista, iako su neki od njih znali biti iznimno šarmantni. Jednom sam snimao neku emisiju na beogradskoj televiziji s Borislavom Mihajlovićem Mihizom, koji me pozvao na ručak kad smo završili snimanje. Razgovarali smo cijelo popodne o piscima, srpskim i hrvatskim, i njihovim djelima (on je, naravno, mnogo govorio o mojem direktoru Krleži, koji ga je zvao 1954. da radi u Leksikografskom zavodu, a posebno o svojem prijatelju iz Rovinja Antunu Šoljanu). Niti jedna riječ ironije, a kamoli mržnje prema Hrvatima (za razliku od naših hrvatskih nacionalista, koji svoj identitet grade ponajprije na svome ne-srpstvu). Ostao mi je u ugodnoj uspomeni (rekli su mi kako je početkom rata u Jugoslaviji prestao izlaziti, pustio dugu kosu i bradu, distancirajući se od ludila oko njega).

Igor je imao drukčije društvo, dosta različito od mojega. Nije zazirao od druženja sa srpskim nacionalistima, prije svega sa svojim starim prijateljem Momom Kaporom. S Momom je bio prijatelj od početka sedamdesetih. Uostalom, šarmantni kozer Momo bio je tada čest gost mnogih zagrebačkih salona, za njegovo društvo otimali su se sedamdesetih mnogi zagrebački umjetnici. Osobito dame.

Kasnije, kad osamdesetih Momo počne za *Dugu* pisati seriju reportaža iz SAD-a i Kanade, u kojima će otvoreno govoriti o svojim druženjima s četničkom emigracijom, mnogi će se zagrebački Momini prijatelji odreći svoga ne-

kadašnjeg liblinga. Igor ne! S njim će potkraj osamdesetih imati i zajedničku, vrlo gledanu, razgovornu emisiju na TV Beograd. Međutim, rastom srpskog nacionalizma i Igor će za tadašnje šefove državne televizije postati nacionalno nepodoban i emisija mu je skinuta.

Igor će osamdesetih pozitivno pisati o romanima Dobrice Ćosića i postati veliki prijatelj s njim. Doživljavat će ga primarno kao antikomunističkog disidenta, žmireći pritom na njegov srpski nacionalizam. Prijateljevao je i s Matijom Bečkovićem. Kao stalni suradnik *Duge*, dobar je bio s Branom Crnčevićem, Dragoljubom Golubovićem Pižonom, Milomirom Marićem; iz redakcije *NIN-a* posebno je bio blizak s Aleksandom Tijanićem, Savom Dautovićem, Teodorom Anđelićem.

S Tijanićem je imao mnogo toga zajedničkog: smisao za javnu promociju, kočoperan nastup, sposobnost dojmljivoga pisanog, ali i govornog izražavanja. Bio sam jednom početkom dvijetisućitih na ručku u Beogradu Kod Vuka s njima dvojicom i vidio koliko jedan drugome imponiraju i nastoje se uzajamno svidjeti. Giganti novinstva, i stasom i glasom i stavom, ali i novinskim stilom.

10

Kolikogod smo obojica dosta vremena provodili u Beogradu, nismo se tamo baš često susretali, naši prijateljski krugovi baš se ničim nisu preklapali, obojica smo često govorili na tamošnjim tribinama, ali rijetko zajedno. I snimali smo često za beogradsku i novosadsku televiziju, ali ne skupa. Treba reći da je Igor bio popularniji, iznimno vješt u atraktivnoj prezentaciji teme; sve da sam se i želio natjecati s njime u popularnosti, ne bih imao šanse. A nisam to htio, držao sam se uglavnom književnih tema, dok je Igor sve više zadirao u sferu politike.

Obračun s krležijanstvom i titoizmom

Opsjedao ga je kult titoizma, želio se s njime obračunati, ali još nije došlo vrijeme kad se moglo i u Beogradu slobodno pisati o toj temi. Beogradski nacionalistički krug (pa i ne samo nacionalistički) bio je otvoreno antititoistički. Međutim, moglo se o Titu kritički razgovarati samo u internim društvima, na polujavnim tribinama, ali ne i u medijima, ne i u knjigama.

Veliku aferu izazvala je knjiga pjesama Gojka Đoga *Vunena vremena*, koja se pojavila u travnju 1981. U njoj se Đogo žestoko narugao Titu i titoističkom kultu. Knjiga je ubrzo zabranjena, a pisac je osuđen na dvije godine zatvora. U obranu Đoga u Beogradu bit će organizirano potpisivanje peticije i mnoštvo protestnih književnih tribina, u što će se aktivno uključiti i Igor.

Ja se nisam tome priključivao, ne samo zbog karijernog oportunitizma (bilo mi je jasno da bih svojim otvorenim antititoističkim angažmanom ugrozio svoju poziciju glavnog urednika u Leksikografskom zavodu), već i stoga što je bilo evidentno da akcije u zaštitu Đoga vodi srpski nacionalistički disidentski krug, na čelu s Bečkovićem i Ćosićem. Poznavao sam dobro i samog Đoga (koji

je vodio tribine u Domu omladine, na kojima sam nastupao), bilo mi je jasno da je svjesno išao na provokaciju računajući na javnu promociju i stjecanje autoriteta nacionalističkog prvoborca, koji je prednjačio u rušenju kulta »srpskog krvnika« — Tita. Uspio je, doista, izazvao je ozbiljnu aferu, isplivavši iz pjesničke anonimnosti, ali i plativši skupu cijenu za to.

Ta cijena bila je previsoka i Igoru, nije mu se baš išlo u zatvor. Bilo je jasno da o Titu i titoizmu ne može pisati a da ne zaglavi u zatvoru; međutim, pojavila se mogućnost za obračun s Titom preko Krleže, najvećeg pisca Titove epohe, njegova osobnog prijatelja, koji unatoč oštrom peru nikad nije napisao (ni izrekao) ništa kritički o Titu. U Zagrebu takva kritika protiv Krleže u medijima ne bi mogla proći, ali u Beogradu ju je bilo moguće provući, pogotovo u nacionalističkoj *Dugi*.

Razgradnju Krležina kulta već je započeo 1982. godine Stanko Lasić u knjizi *Krleža. Kronologija*. U toj knjizi Lasić prvi put uvodi razlikovanje između mladog Krleže i Krleže nakon II. svjetskog rata. Mladom Krleži antiteza je prirodan stav prema svijetu; on je vječno polemičan, pobunjen protiv svih autoriteta, pa i autoriteta Komunističke partije (koje je član, ili joj je bar blizak). Nakon rata taj buntovnik postaje konformist, pomiren s titoizmom; taj kastrirani Krleža — po Lasiću u *Kronologiji* — opada i u književnoj moći.

Problem je te Lasićeve teze (po kojoj je Krleža nakon rata izdao sebe i opao u književnoj moći) činjenica da je sam Lasić godine 1974. objavio knjigu *Struktura Krležinih Zastava*, u kojoj interpretira taj veliki Krležin roman iz šezdesetih godina kao remek-djelo ne samo Krležino, već i kao ponajbolji roman hrvatske književnosti uopće. U samo osam godina Lasić je obavio spektakularni *salto mortale*. Ja sam Lasićevu knjigu branio i u magazinu *Danas* i na raznim »okruglim stolovima« posvećenim toj kontroverznoj knjizi. Fascinirala me Lasićeva teorijska elaboracija, njegova iznimna pamet i erudicija, premda nisam prihvaćao njegovu postavku o radikalnoj suprotnosti mladog i starog Krleže, pa sam i upozoravao na aporičnost takvog stava (argumentirajući to onim što je sam Lasić tvrdio u ranijim knjigama).

Međutim, »aporična« Lasićeva teza o Krležinoj ideološkoj kapitulaciji nakon II. svjetskog rata očito se jako svidjela Mandiću. Prihvatio ju je, estradno zaoštrio, tako da postane novinski atraktivna, prijemčiva i za šire čitateljstvo, i započeo s nizom polemičkih eseja u *Dugi*, u kojima je temeljito razgradio Krležin kult, fenomen krležijanstva i razorno kritizirao njegov cjelokupni opus. Pritom nije tajio kako je nekoć bio Krležin apologet, koji je i sam objavio šezdesetih i sedamdesetih niz pohvalnih članaka o Krleži; pisao je pozitivno čak i o onim njegovim djelima koja su nailazila na negativne kritičke ocjene drugih (primjerice, o filmskom scenariju *Put u raj*). Štoviše, Krležu je nazvao svojim duhovnim ocem, koji ga je intelektualno zaveo te učinio ideološku monomaniju intelektualno privlačnom, zaslijepio ga svojom retorikom i onemogućio mu da jasno sagleda stvarnost socijalističke Jugoslavije.

Bio sam svjedok jednoga Igorova žučnog okršaja s Jožom Horvatom, starijom partizanom, piscem i moreplovcem; komunistom–poštenjačinom. Sjedište je nas nekoliko u zagrebačkom Klubu književnika, bio je siječanj 1982., i razgovarali smo o nedavno preminulom Miroslavu Krležu. Joža je potresen pripovijedao o svojim književnim počecima kad je kao mladi krležijanac 1939. objavio roman *Sedmi be*, koji je veliki pisac pohvalio. Krležu je za njega bio gigant, učitelj, neprijeporna književna veličina. U jednom trenutku Igor više nije mogao podnositi Jožinu bujicu pohvala:

— Sve je to luk i voda! Krležu je umjetno napumpana književna veličina. Bio bi beznačajan bez ideologije koja ga je podupirala i održavala na vrhu. On je književni pandan Josipu Brozu: ono što je Broz u politici, Krležu je trebao biti u književnosti i umjetnosti, ali uz jasan odnos moći, znalo se tko je gazda. Ideološki monomani jedan i drugi!

Ispricao je potom kako je 1978., nakon Bakarićeva napada na Krležu u Kumrovcu zbog Krležine uloge u međuratnom sukobu na ljevici, došao Krležu da ga zamoli za intervju u kojem bi odgovorio na Bakarićev napad, ali Krležu ga je grubo odbio. Ne zanima ga javno svađanje s vodećim političarima. Očito je odlučio tražiti od Broza zaštitu, nikakve javne polemike nisu ga zanimale. Tada je — reče Igor — izgubio sve iluzije o Krležu i njegovoj hrabrosti: mali pokisli miš. Pred partijskim moćnicima manji od makova zrna!

Jožu je zaboljelo to Igorovo ruganje njegovu idolu, pa i omalovažavanje Tita. Ustao je i počeo vikati unoseći se Mandiću u lice:

— Krležu je moj učitelj i uzor u književnosti, a Tito je velikan svjetske politike!

— Nema ti ga više, nema par–ti–je! — počeo je izazivački skandirati Igor. Očito je dugo domišljao tu dosjetku, sumnjam da je improvizirao na licu mjesta.

Taj pitijuski iskaz mogao se dvoznačno shvatiti. Prvo značenje nema više Tita/Krleže, otišao je (u splitskom govoru »partija je«). Drugo je značenje da više nema Partije (odnosno Saveza komunista) nakon smrti dvojice partijskih giganta.

Činilo mi se da će zapjenjenog Jožu strefiti infarkt, samo je Igoru dobacio: — Ti si moralna ništica!

Zanimljivo, nakon te svađe Igor i Joža nisu prekinuli odnose, nekoliko dana poslije zatekao sam ih ponovo za istim stolom u Klubu književnika; ovaj put razgovarali su mirno, čak prijateljski, iako se prije nekoliko dana činilo kako su se spremni potući.

Krleža i nacionalistički Beograd

U proljeće 1982. promovirana je Lasićeva *Kronologija* u kinu beogradskog Doma omladine. Tribine Doma omladine održavale su se u dvjema dvoranama, regularno u manjoj dvorani na katu, u koju je moglo stati do stotinu ljudi, a kad je bio veliki interes tribina se premještala u kinodvoranu koja je primala do pet stotina posjetitelja. Lasić je tu veliku dvoranu ispunio dva dana zaredom kad je u Domu omladine predstavljena njegova prva knjiga *Sukob na književnoj ljevici* godine 1970. Beogradska je sredina dobro prepoznala kritički potencijal te knjige u kojoj je analiziran sukob Krležine pečatovske grupe s boljševičkom, staljinističkom jezgrom KPJ. U situaciji kad je Tito još živ, to je iznimno heretična analiza, koja je naišla na veliki odjek, a za govornicom se u dva dana izmijenilo dvadesetak govornika.

Ovaj put, 1982. godine, nije sudjelovao sam Lasić, na pozornici je sjedilo i govorilo nas 5–6 govornika; Igor nije pozvan jer još nije bio započeo sa serijalom o Krleži, organizatori ga očito nisu smatrali specijalistom za Krležu. Ja sam govorio o Lasiću i njegovoj interpretativnoj metodi, analizirao promjene u njegovu pristupu Krleži; dobio sam pristojan aplauz, bio zadovoljan. U jednom trenutku, u publici je ustao jedan meni dotad nepoznat čovjek i počeo vehementno napadati Krležu. Osnovna misao je bila kako je Krleža zapravo mrzitelj Srba, frankovac, idejni predvodnik Deklaracije i Maspoka. Usprotivio sam se pokazujući kako je Krleža bio još u mladosti zagovornik Supila i Hrvatsko–srpske koalicije, bježao je u Beograd, u Beogradu pokrenuo časopis *Danas*, surađivao s brojnim srpskim piscima. A i bio srpski zet.

Prvi put sam se suočio s takvim javnim napadom na Krležu i doznao da osim štovatelja velikog hrvatskog pisca u Beogradu (poput Daviča i Ristića te Bore Ćosića i Kiša među mladima), postoji i dosta velik krug onih koji ga doživljavaju kao protivnika srpstva, pa čak i mrzitelja — kao frankovca. Doznao sam da čovjeka koji je napao Krležu svi zovu Mića Doktor, da pripada krugu sljedbenika Dobrice Ćosića te kako je njegov stav o Krleži zapravo i Dobričin stav. Dvije godine kasnije vidio sam u novinama da se Mića Doktor zapravo zove Miodrag Milić, te da možda i nije baš izravni Ćosićev adept: suđeno mu je u sklopu »processa beogradskoj šestorki«, koja je osuđena zbog sudjelovanja na diskusijskim grupama koje su nosile skupno ime Slobodni univerzitet. Ne znam koliko su članovi Slobodnog univerziteta imali izravne veze s Dobricom Ćosićem, ali kad budem dvadesetak godina kasnije čitao Ćosićeve memoare, vidjet ću da ipak informacije koje su stavove Miće Doktora povezivale s Dobricom nisu bile netočne. Dobrica, naime, naširoko opisuje svoje brojne razgovore s Krležom ljeti na Brijunima šezdesetih godina o nacionalnom pitanju, o tome kako je ono riješeno u Jugoslaviji. Tvrdi da je Krleža bio skeptičan prema budućnosti Jugoslavije i budućnosti srpsko–hrvatskih odnosa. Ne ustručava se stoga njegove stavove nazvati frankovačkim. Očito je ideja o Krležinu frankovluku preko Dobrice bila široko prihvaćena među srpskim disidentima.

Koliko je Mandić svjestan tog konteksta kad potkraj 1982. godine započinje seriju od svojih četrdesetak tekstova o Krleži? Urednici *Duge* i njezini čitatelji sasvim će sigurno oduševljeno primiti Igorove ikonoklastičke tekstove. Meni se, međutim, uopće nisu sviđali; pisani svadljivo, ostrašćeno, bez adekvatne književnoteorijske argumentacije, ti tekstovi bili su, po mojem mišljenju, ispod razine standardne Mandićeve esejistike.

Nisu me fascinirali ni svojom hrabrošću: kritiku Krležina političkog »oportunizma« već je proveo Lasić, i to u Hrvatskoj što je bilo puno smjelije nego u Srbiji (Igor je samo zaoštrio Lasićeve teze). Doduše, i Lasić je to radio iz inozemstva, ovdašnji političari i ideološki cenzori mogli su mu staviti soli na rep. Više je riskirao Stankov izdavač Vjeran Zuppa nego sam autor u svome egzilu (između Pariza i Amsterdama).

S druge strane, Igoru je situacija na medijskoj sceni bila neusporedivo naklonjenija; činilo mi se kako srpski nacionalisti (kijih je *Duga* bila svojevrsni »organ«) baš uživaju u Igorovu razvlačenju Krležinih crijeva. Zasićeno su ga mnogi tapšali po ramenima u znak odobravanja. Zapravo, smionije bi bilo u *Dugi* nešto afirmativno o Krleži napisati nego ga napadati u Mandićevoj maniri. Uostalom, veliki pisac Oskar Davičo morao je otići iz Beograda u Sarajevo, između ostalog zbog vjernosti krležijanstvu.

Prema Igorovu antikrležijanstvu bio sam rezerviran jer su mi još bili svježi u memoriji Mandićevi apologetski tekstovi o Krleži objavljavani prije samo nekoliko godina. Pa nije valjda Krležin književni stil izgubio svu svoju umjetničku vrijednost u samo nekoliko godina?!

Rekao sam sve to Igoru otvoreno: — Nimalo mi se to što pišeš ne sviđa! Zapravo te iskorištavaju, zloupotrebljavaju!

Igor se samo nasmijao: — Ma, Krleža je tu sporedan! Pišući o njemu, ja govorim o boljševičkoj vladavini! O Titu!

— Pa, meni Krleža nije toliko nebitan! Ja sam ipak prije svega književni kritičar i mislim da se Krleža ne može svesti samo na ideologiju!

— Naše čišćenje od titoizma u ovom trenutku je najbitnije!

Nije se Mandić previše osvrtao na moje riječi; on je znao što tim serijalom želi postići. Pragmatično gledano, imao je osiguranu temu za velik broj tekstova, publika *Duge* je to dobro prihvaćala, a i njegov krug beogradskih prijatelja uživao je u Igorovu obračunu s Fricom. Ne bih rekao da se Mandić pri tome bilo kome dodvoravao svojim antikrležijanstvom; on je vjerovao kako je antikomunističko pročišćenje važnije od njegove mladenačke fascinacije velikim piscem.

Sukob s feministicama

Druga važna tema kojom se Mandić bavio početkom osamdesetih bio je feminizam. To su godine kad se na intelektualnoj sceni Jugoslavije pojavljuje jak

feministički pokret, dobro zastupljen i među novinarkama koje dominiraju u tadašnjim medijima. Igor sebe deklarira kao antifeminista ismijavajući feministički društveni angažman. Feministice su uglavnom ljevičarke, a on sebe (u tom trenutku bar) želi predstaviti kao konzervativnoga građanskog desničara. Fokus njegove kritike je na tekstovima medijski najekspoziranije jugoslavenske feministice Slavenke Drakulić. Oboje surađuju i na stranicama *Duge* (iako je Slavenka profesionalno vezana prije svega za *Start* i *Danas*).

Budući da i jedno i drugo posjeduju izrazit smisao za polemiku, razmijenit će niz duhovitih i strastvenih novinskih polemičkih tekstova, a Slavenka će u Mandiću i Tenžeri prepoznati glavne »mudologe« u našem intelektualnom životu (što je nešto kao sinonim za »mušku šovinističku svinju«).

Igor će naposljetku kao protivnik feminizma postati i komični lik u vrlo popularnom, *NIN-ovom* nagradom ovjenčanom, romanu *Forsiranje romana reke* Dubravke Ugrešić. Pratio sam te polemike jer su mi i Slavenka i Dubravka bile dobre prijateljice. Nije tu bilo neke velike mržnje, sve je bilo s dosta humora.

Razgovarao sam povremeno s Igorom o tom njegovu »antifeminizmu«, što mu to treba? Bio sam svjestan kako se više radi o njegovu intelektualnom pozertvu, nego dubokim uvjerenjima. Uostalom, poznao sam dobro i njegovu ženu Slavicu, koja u njihovoj vezi nije imala nimalo inferiornu ulogu submisivne ženice.

Igora je, očito, zabavljalo da zauzme »antiprotivan gard« zločestog dečka i zabavlja svoju publiku duhovitim svađama. Bilo mu je jasno da sam ja na feminističkoj strani, ali nije to bilo važno. Glavno da je svima zabavno.

Godine 1984. sabrao je svoje antifeminističke tekstove u knjigu *Što, zapravo, hoće te žene?*, koja je izišla u zagrebačkom Znanju kod Zlatka Crnkovića, paralelno s knjigom njegove »ljute oponentice« Slavenke Drakulić *Smrtni grijesi feminizma*. Zanimljivo da je Igor bio i promotor knjige Slavenke Drakulić, te je od promocije načinio svojevrsni hepening: došao je na promociju s kuhačom u ruci i mahao njome započevši govor, zorno ilustrirajući svoju tezu kako su žene sposobne samo za kuhanje, pa je i njihova književnost »kuhinjska književnost«, a ne nekakvo »žensko pismo«. No, nakon toga je ishvalio Slavenkinu knjigu i samu Slavenku kao vrsnu novinarku i pisca.

Zbogom, dragi Krleža izlazi kao knjiga kod desničarske zvijezde Dragoša Kalajića

Godine 1988. sabrao je sve svoje tekstove o Krleži i objavio ih kod svoga prijatelja, »salonskog desničara« (fašistofila) Dragoša Kalajića u izdavačkom poduzeću Književne novine. Ja sam u zagrebačkom *Danasu* odmah objavio opsežan tekst o Mandićevu »oproštaju s Krležom« na pune dvije stranice (valjda 6

kartica rukopisnog teksta). Već sam bio glavni urednik enciklopedije o Krleži (*Krležijane*) pa se od mene na neki način i očekivalo da kažem nešto o knjizi koja napada Krležu.

Nisam želio da sada ispadne kako ja preuzimam ulogu dežurnog čuvara »Krležina mauzoleja«, ali kao čovjek upućen u Krležin život i rad mislio sam da trebam iznijeti svoje stavove i ocijeniti knjigu s tog obzora. Ipak se radi o Igoru Mandiću, koji nije bilo tko. Iznio sam otvoreno sve svoje zamjerke; prije svega upozorio na nekonzistentnost sudova pisca knjige, koji je najprije petnaestak godina neumjereno slavio Krležu, a potom ga strastveno negirao. Kojem Mandiću ukazati povjerenje, mladom ili starom? Doduše, priznao sam mu da u vehementnoj negacijskoj gesti Mandićevoj ima nešto krležijansko; ipak je on duhovno dijete Krležino, što ni sam ne taji.

Susreo sam Mandića nakon objavljivanja te kritike; nije se ljutio na mene: — Nije bitno samo je li tekst pozitivan ili negativan, već i tko ga piše, gdje tekst objavljuje. Tvoj stav sam znao, nisam očekivao da ćeš napisati išta drugačije. A ipak priznajesh ozbiljnost uvida pa pokazuješ i poštovanje prema autoru! — nasmijao se, ne bez ironije.

16

Znam da sam o Mandićevoj knjizi govorio na nekoj zagrebačkoj tribini, najvjerojatnije Književnom petku, ali kako sam govorio i prigodom objavljivanja drugog izdanja, sjećanja mi se pretapaju, više nisam siguran što se odigralo 1988. godine, što dvadesetak godina kasnije. U svakom slučaju, te 1988. nismo se zakrtili, ostali smo u korektnom odnosu, iako to još nije bio odnos punog prijateljstva koje ćemo razviti tek nakon smjene vlasti, devedesetih godina.

Slom socijalizma, prvi izbori, Jugoslavija se urušava

Brže nego što je itko od nas očekivao, cijeli se socijalistički sustav na svjetskoj razini urušio na izmaku osamdesetih. Igor se kao fanatični antikomunist kroz osamdesete borio za demokratizaciju i pluralizam, a sad je izgubio protivnika koji je donedavno izgledao moćan, neuništiv. Sad su se odjednom pojavili ljudi koji su oštrinom nadmašivali Igora. Koji nisu gubili vrijeme na Krležu, izravno su išli na Tita!

Igora je posebno deprimiralo što je strašno nabujao nacionalizam, do '90. on se družio s beogradskim nacionalistima, ali osim neprekidnog fraziranja o veličini Srbije i krvoloku Brozu, to su bili ponajviše duhoviti, literarno talentirani ljudi; Igor je mogao naći neku zajedničku žicu s njima. Međutim, kad sam razgovarao s njim 1990. godine, nije mi izgledao baš optimistično. Beograd se sve više zatvarao, privilegirani gosti iz drugih sredina baš i nisu više bili dobrodošli kao nekad, pogotovo ako ne mogu dokazati čisto srpsko etničko podrijetlo. Sve se više zveckalo oružjem; sjećam se svojih razgovora s nekima od vodećih srpskih nacionalista poput Koste Čavoškog, pa i s inače smirenim, uglednim jezikoslovcem Pavlom Ivićem.

— Ako Jugoslavija ne bude rekonstruirana po mjeri Srbije, kao najveće republike, neminovan je razlaz. A o izgledu konačnih granica neće odlučivati avnojevska i komunistička arbitrarna rješenja, već će one biti nanovo krojene, ako treba i oružanim sukobima, metodom kost na kost!

Suradnja s beogradskim medijima devedesetih već postaje otežana. U toku devedesete dao sam više intervju za beogradsku i novosadsku televiziju te *NIN* i *Zum reporter*. Dominirala su pitanja vezana za budućnost Jugoslavije, za izgled srpsko–hrvatskih odnosa.

Sjećam se jedne tribine u Studentskom gradu na Novom Beogradu. Govorili smo o romanu *Timor mortis* velikog srpskog prozaika i teatrologa Slobodana Selenića. Volio sam Selenićeve romane, ali *Timor mortis* me prenerazio srbovanjem i širenjem netrpeljivosti prema Hrvatima. U *Danasu* sam napisao veliki, ogorčeni tekst u kojem sam pokazivao kako je Selenić svoju uobičajenu polifonu naraciju zamijenio nacionalističkim monologom, što je oštetilo i narativnu strukturu romana, koji je postao plošan, reduktivan u svakom pogledu. Na tribini je osim autora, koji je sve vrijeme mirno sjedio, nastupio i Petar Džadžić, akademik, ugledni kritičar i profesor. U tom igrokazu ja sam valjda imao ulogu tužitelja, Džadžić branitelja. Branitelj je sve sveo na jednostavne činjenice: Selenić govori o srpskim žrtvama u doba ustaškog režima, a kolega Visković se ne može pomiriti s tom historijskom istinom i sve prenosi na problem narativne organizacije, prikrivajući tim kvazinaratološkim diskursom svoj hrvatski nacionalizam.

17

To je potaknulo i neke slušatelje iz prepunog auditorija koji su baš očekivali polemički okršaj; počeli su vikati kako sam ja ustaša i da se vratim u svoj Latinluk. Bilo mi je krajnje neugodno, utoliko više što me nije uzeo u obranu ni voditelj tribine, a ni autor Selenić, Džadžića da ne spominjem.

Replicirao sam kako su se svi moji stari borili na partizanskoj strani, protiv ustaša, pa me prigovori za ustašofiliju doista ne pogađaju. I nastavio:

— A kad već govorimo o etničkim stereotipima, postoji i jedan lijep o srpskom gostoprimstvu. Šteta što ga večeras neki od vas zdušno demantiraju!

Selenić, inače pametan i elokventan, cijelu je večer ukipljeno sjedio kraj mene i ni riječ nije progovorio.

U nekakvim čudnim okolnostima, godine 1993., kad je poštanski promet između Srbije i Hrvatske bio gotovo obustavljen, na redakciju časopisa *Republika*, koji sam uređivao, stigao je jedan broj novosadskog časopisa *Polja* u kojemu je bio intervju sa Slobodanom Selenićem. Onako, malo tužno sam ga prevrtao, površno čitajući, ali vidio sam da Selenić gotovo flagelantski govori o toj svojoj nacionalističkoj fazi i kako mu se čini da je Visković ipak bio u pravu. Posve neočekivano, zaprepastio sam se, jer meni se činilo kako se moj omiljeni pisac otisnuo u bespuće nacionalizma, bez povratka. Možda ipak taj broj *Polja* nije slučajno došao u redakciju *Republike*.

Što se događalo s Igorom '90. ili '91. godine nikad mi nije govorio, upadljivo je izbjegavao tu temu. Čini mi se da je imao neugodnosti, ali nije ih htio kapitalizirati u mladoj hrvatskoj demokraciji, kad su se svi oko nas odriicali svojih prijatelja iz Srbije. Uostalom, poznato mi je kako je ostao bez TV emisije, do koje mu je bilo dosta stalo (nije je sačuvalo ni to što je u njoj govorio i »četnik početnik« Kapor).

Više ni jedan ni drugi nismo pisali za srpske medije (iako sam početkom devedesetih imao nekih ponuda od novoosnovanog magazina *Vreme*). Mene je stariji sin, još osnovac, zamolio da ne surađujem:

— Tata, ne zna nitko ovdje u Zagrebu da je *Vreme* drukčiji magazin, da su oni protiv Miloševića. Zamisli, što će mi reći u školi ako doznaju da mi otac surađuje u beogradskim novinama!

Zaustavlja se i platni promet, a započinje i inflacijski stampedo koji potpuno obezvređuje honorare. Dobro, moji honorari u Beogradu nisu nikad ni bili astronomski, ali Igor je imao ozbiljne štete.

18

Započelo je na samom početku devedesete izborno agitiranje, bližili su se prvi izbori; ja sam odlučio prihvatiti poziv Ivice Račana i angažirati se u Stranci demokratskih promjena SKH. Nakon velikog skupa HDZ-a u dvorani Lisinski, gdje se okupila proustaška emigracija iz Sjeverne Amerike i gdje je Tuđman izjavio kako je NDH izraz povijesnih nastojanja hrvatskog naroda, činilo mi se kako jedino reformirani, socijaldemokratski SDP može biti adekvatna protuteža.

Govorio sam na velikom predizbornom mitingu u Domu sportova (uz još dvadesetak govornika, odreda poznatih imena umjetničkog, znanstvenog, sportskog i estradnog života). Nakon mitinga sjedio sam Kod Drageca, u podrumu Muzeja za umjetnost i obrt uz Račana, Edu Murtića i Ljubu Bobana. Račan je bio ohrabren atmosferom mitinga, iznosio je optimistična predviđanja o ishodu izbora; nešto smo razgovarali i o mogućnosti koaliranja sa Savkom i Tripalom, bar jednim, lijevim dijelom Koalicije, iako je Račan mislio da to neće biti potrebno. SDP će i sam imati dovoljno zastupnika. Čudio sam se njegovu pretjeranom optimizmu.

Igor se, pak, našao na popisu intelektualaca koji podupiru Koaliciju narodnog sporazuma. Osim tog agitacijskog proglašenja koji je potpisao s nekoliko stotina drugih istaknutih sudionika javnoga života, baš i nije javno istupao ni agitirao za bilo koju stranku. Susreli smo se u Maksimiru na predizbornom skupu Koalicije narodnog sporazuma. Otišao sam vidjeti kako će im miting izgledati, kakva će biti atmosfera. Imao sam dosta znanaca i prijatelja u redovima Koalicije, pa i neke pozive da im se i sam priključim. Ipak, nisam; ostao sam uz SDP.

Zapanjio me slab odaziv publike, jedva 2–3 tisuće ljudi, velika maksimirska livada zjapila je prazninom. Očito je bilo da će nacionalistička Hrvatska glasati za HDZ, kao tvrdi izbor. Za stranku koja u NDH vidi, između ostalog, i

izraz hrvatskih državotvornih aspiracija. Dakle, HDZ pobjeđuje čak i u Zagrebu kao urbanoj metropoli. A kako je tek u manjim mjestima?!

Primijetio sam Igora uz pozornicu, prišao sam mu. Bio je bezvoljan. Pitao sam ga znači li njegov potpis na Savkinoj listi da je zainteresiran za zastupničku kandidaturu, samo se nasmijao:

— Ja sam ti ovdje samo u pratnji Slavice. Moja žena se jako angažirala, svaki dan je u izbornom stožeru Koalicije. Inače, u Koaliciji su okupljeni ljudi zbrda–zdola; ima tu ljudi koji su veće Hrvatine od hadezeovaca. To je Savka inzistirala da Koalicija mora imati svoje ljute nacionaliste, pa su tu ušle Veselice s Gabelicom. Ali i u HSLS–u ima više tvrdih nacionalista nego liberala. Ja ne vidim sebe u takvoj politici.

Slutnje o slomu Koalicije narodnog sporazuma su se, nažalost, ispunile. Zahvaljujući većinskom izbornom sustavu (za koji je Račan vjerojatno mislio kako će donijeti prednost SDP–u) HDZ je sa četrdesetak postotaka glasova osvojio premoćnu većinu.

Ja sam još neko vrijeme nakon izgubljenih izbora odlazio na sastanke koje je Račan organizirao u Kockici, a onda mi je postalo jasno da se SDP raspada ne nalazeći odgovore na fundamentalna pitanja. Nemam živaca za mlaćenje prazne slame!

19

Igor i studenti novinarstva

I Mandići su se povukli iz organiziranoga stranačkog života; zanimljivo da se devedesetih — Slavica Mandić aktivirala kao novinski komentator: najprije u tjedniku pacifističke inicijative *Arkzinu*, a potom u tjedniku (pa dnevniku) *Dan* Joška Kulušića, legendarnog urednika *Slobodne Dalmacije*, koji je potkraj osamdesetih nakladu *Slobodne Dalmacije* podigao na stotinjak tisuća primjeraka, da bi početkom devedesetih, nakon duljeg otpora, bio smijenjen kao jugonostalgija, nelojalan HDZ–u.

Igor je bio i osamdesetih stalno uposlen u kući *Vjesnik*, po kazni u prezrenom odjelu *Revije* i stripovi. U novim uvjetima je komercijalno najuspješnije izdanje tog odjela *Erotika* počelo naglo gubiti nakladu i dohodovnost, urušile su se i nekoć vrlo dobre plaće.

Međutim, nekadašnja zabrana suradnje u glavnom glasilu kuće izgubila je smisao, Igoru su se otvorila vrata suradnje u novinama *Vjesnik*. Uglavnom je pisao o knjigama, ponekad kakav politički neutralan feljton. Klonio se politike, bio je svjestan da bi mu njegov »meki odnos« prema Srbima mogao samo donijeti ozbiljne probleme u uvjetima zahuktale nacionalne homogenizacije i rata.

Ja sam 1992. godine dobio ponudu da predajem novinarsku stilistiku na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Prihvatio sam, ali sam odustao od stalnog upošljavanja koje su mi nudili, predavao sam u svojstvu gostujućeg

predavača. Primijetio sam kako profesori (posebno Mario Plenković) inzistiraju na temama i projektima koji imaju malo veze s novinarstvom (većina njih se nije ni bavila u prethodnom životu novinarstvom, uglavnom su nekoć u medijskim kućama bili urednici i savjetnici); štoviše, inzistira se na širem terminu »komunikologija«, koji potiskuje novinarstvo.

Stoga sam odlučio da na svoje seminare dovedim ponajbolje hrvatske novinarke i novinare i studentima omogućim da u izravnom kontaktu s njima, slušajući njihova iskustva, upoznaju različite novinarske stilove. Jedan od gostiju bio mi je i Igor Mandić. Meni i mojoj generaciji on je bio legenda novinarstva, mislio sam kako je to samo po sebi razumljivo.

Međutim, kad je sat počeo, shvatio sam kako ta mlada generacija studenata zapravo ništa ne zna o Mandiću: nije ga već petnaestak godina bilo na hrvatskim televizijama ni u novinama, a beogradsku *Dugu* nitko od studenata nije čitao. Potrudio sam se stoga da studentima približim kolika je bila Mandićeva popularnost kad sam ja krenuo na studij. U jednoj anketi početkom sedamdesetih, koju su ispunjavali polaznici koji su se javili na novinarsko doškolovanje, Mandić je dobio čak 70 % glasova kao najveći studentski uzor i idol.

Osjetio sam kako studenti i dalje ne percipiraju posve njegovu ulogu ne samo u novinstvu, već ni u hrvatskoj kulturi (ipak je do tada bio objavio desetak knjiga). Ali studenti nisu čitali te knjige, a nisu ih baš privlačile ni *Vjesnikove* stranice, na kojima je Igor započeo novu seriju svojih tekstova (*Vjesnik* je odmah nakon izbora došao pod šapu HDZ-a, naklada se počela strmoglavljivati).

Rekao je u jednom trenutku studentima: — Znaite, ja sam prije dvadeset godina bio popularan kao Tanja Torbarina danas!

Bilo mi ga je žao, Tanja Torbarina jest bila silno popularna u tom trenutku, ali Igor je ipak prema Tanji pravi enciklopedist: Tanja je imala samo duhovitost oštrokonde, pritom se sve više kontaminirala nacionalizmom (koji je tada bio kurentan); kako bude nacionalizam opadao, i njezini tekstovi će biti manje čitani. Osim toga, Tanja je uporno odbijala nastupe na televiziji, dobro je izgledala, ali imala je loš, unjkav glas, i toga je bila jako svjesna. A bez televizije u tim vremenima bez interneta teško je bilo postati jako, jako poznat, masovno popularan. Igor je, pak, bio vrstan vizualni komunikator, kojega su kamere voljele, a on je govorio elokventno i duhovito. Šteta što su mu proteklih dvanaest godina vrata zagrebačke televizije čvrsto zabravljena.

Studenti su ga ipak na kraju sata dobro prihvatili; ni nova generacija nije bila rezistentna prema Igorovu šarmu, razvila se živahna diskusija u kojoj se on snalazio kao riba u vodi. Nakon seminara nas dvojica smo išli pješice od fakulteta do Jelačićeva trga; Igor je bio jako zadovoljan; pogotovo jer su među studentima, budućim novinarima, dominirale djevojke. — Ima ih nekoliko jako zgodnih! — razbudio se mužjak u njemu. Očito, nedostajali su mu kon-

takti s publikom, bio je u nekoj vrsti izolacije, čak anonimnosti, na kakvu nije navikao (a bio je nekad popularan kao Tanja Torbarina danas).

Put u Beograd

Inače, moja se životna situacija 1991. baš zakomplicirala: 1990. otkriveno je da moj sin Luka ima Aspergerov sindrom, a supruga Jasmina je ostala 1991. bez uredničkog posla u Grafičkom zavodu Hrvatske. Izdavački dio njezine firme je propao, direktor Židovec je prešao u Ministarstvo unutarnjih poslova kao pomoćnik ministra. Molio sam ga da nam pomogne oko dobivanja domovnice za Jasminu; oglušio se. Potrajat će njezin neregulirani državlanski status sve do 1993. godine, kad će glavni ravnatelj Leksikografskog zavoda Brozović pomoći da mi žena dobije hrvatsko državljanstvo.

U rujnu 1991. otpratio sam Jasminu i djecu u Beograd; mislili smo da je to samo privremeno; u Zagrebu su počinjale uzbune, bilo je isključeno da bi Jasmina s preosjetljivim Lukom mogla trčati u podrum. S druge strane, u Beogradu je mogla računati na podršku roditelja i na pripomoć sestre, prevoditeljice, koja je obožavala našu djecu. Pomoć joj je stvarno bila potrebna, jer smo i ona i ja željeli da ona i dalje ima vremena za čitanje i pisanje, za rad na sebi (bez obzira hoće li joj to biti plaćeno), a ne da bude samo frustrirana kućanica. U Zagrebu to više nismo mogli osigurati, nismo imali dovoljno novca da plaćamo kućnu pomoćnicu; a tko bi našao tek izdavača spremnog da tiska njezine autorske priloge? Kako bi uopće mogla javno djelovati, a da ne mora neprekidno govoriti o svojoj lojalnosti državi i režimu, često na ponižavajući način?

Naša ušteđevina, planirana za moguće krizne situacije, ostala je većim dijelom blokirana u obliku »stare devizne štednje«. Jedva smo skupili nekoliko tisuća maraka da Jasmina ima uza se, u nuždi. Valjda će meni dostajati plaća, a možda kapne i poneki honorar.

Situacija se u Hrvatskoj u jesen 1991. zakuhala, počeo je ozbiljan rat. Jasmina i ja smo svakodnevno telefonirali, bar nakratko, dok su veze funkcionirale, potom prenosili poruke preko prijatelja iz Sarajeva i Ljubljane. Pisali smo pisma skoro svaki dan, u početku su stizala uredno; potom sa sve većim zakašnjenjima. Bili su to za mene, a i za nju i djecu teški mjeseci.

Posebno su mi išli na živce neki »dobronamjerni prijatelji«, čak i rođaci, koji su dolazili s mudrim savjetima kako bi bilo najbolje da se razvedemo, jer — eto — zajednička je država propala, veze kao naša postale su nemoguće, nužno će propasti! Poludio bih na takve »dobronamjerne savjete«, najprostačkije bih opsovao i protisnuo kroz zube: — Pa nisam se ja vjenčavao za naciju, nego za osobu! Ma fućka mi se za nacije i države, meni su moja djeca i obitelj najvažniji na svijetu!

U veljači 1992. moj Luka je imao rođendan, punio je četiri godine. Moram ga vidjeti; lijepi moj dečko, Jasmina mi piše o njemu svaki dan: evidentno je

jako inteligentan, to govore i psiholozi, ali kao da je u svom svijetu, kasni mu govor, tek nekoliko riječi... No, gledajući emisiju *Brojke i slova* naučio je sva slova i brojke. Zna ih i pisati. Jasmina mi javlja kako se, došavši u Beograd, sav izbezumio: novo pismo, sve piše na ćirilici! Ali samo za mjesec dana, on je samostalno naučio i ćirilicu. Sad piše na dva pisma; Jasmina mu je našla defektologinju koja privatno radi s njim. Košta, ali dat ćemo sve od sebe. Luka voli muziku, sluša stalno kazetu s izborom pjesama Beatlesa, naslovi pjesama su označeni brojkama. Kažeš mu naslov pjesme, on ti kaže pripadajuću brojku. A mala Jelena ima dvije i pol, da vidiš kako je lijepa, više nije beba, prava djevojčica.

Preko Slavonije se već od jeseni 1991. nije moglo putovati. Odlučio sam da putujem preko Bosne u kojoj još nije počeo rat. Slavonski Brod, pa preko mosta. Čuo sam da se prema Beogradu može iz Doboja, ali odlučio sam se spustiti do Sarajeva. Volim Sarajevo, osamdesetih sam često dolazio, pozivali su me na tribine, promocije knjiga, nastupao sam na Trećem programu Radio Sarajeva... Želim vidjeti taj grad, osjetiti svoj nekadašnji život, šetati Baš čaršijom, ručati u Morića hanu, večerati Kod Palate. Plašim se što će biti ako i kod njih zarati, a moglo bi...

Ručao sam kako sam i planirao, Morića han sablasno prazan; otišao potom na autobusni kolodvor da kupim kartu, užasna gužva, prepuni autobusi za Beograd. Dobio sam kartu za neki kasni večernji. Ne javljam se nikome od sarajevskih prijatelja. Spušta se mrak, ulice ostaju bez ljudi, ali kupaju se u svjetlu, tako neobično nakon zagrebačkih zamračenja. Grč u želucu, preskačem večeru...

Jezovito putovanje kroz istočnu Bosnu, svako malo upadaju patrole, očito paravojne, u maskirnim uniformama, kontroliraju dokumente, sumnjičavo me zagledaju. I onda napokon produljeni vikend u Beogradu (uzeo sam slobodan dan u Leksu). Susret s Jasminom, djecom. Ne ispuštam ih iz zagrljaja.

Povratak u nedjelju oko dva (nastojim iskoristiti svaku minutu), imam izravan bus do Bosanskog Broda, planiram stići predvečer, pa ću pješice preko mosta i onda na vlak za Zagreb. Autobus je, međutim, kasnio, spustio se već mrak. Graničar na bosanskoj strani mi govori da me on može pustiti, ali hrvatski graničari će me zaustaviti, vratiti; bolje da niti ne pokušavam, kad padne mrak nema prelazaka.

Ipak idem, dočeka me na mostu mladić u hrvatskoj maskirnoj odori. Govorim mu da sam književnik, član uprave Društva hrvatskih književnika, urednik časopisa *Republika*, kako sam imao tribinu u Herceg Bosni. Pokazujem svoje ime u impresumu *Republike*. Mladić pokazuje razumijevanje prema hrvatskom književniku, omogućuje mi da prijedem; štoviše uzimlje mi veliki kofer s kotačićima i on ga vozi između postavljenih protutenkovskih mina, ja sam nosim poveliku putnu torbu. A kofer težak, kupio sam u Beogradu masu knjiga koje je inflacija posve obezvrijedila.

Dolazim na hrvatsku stranu, mladić u maskirnoj odori mi govori kako ću morati pješice do željezničkog kolodvora, nema taksija. Guram svoju koferčinu nekoliko kilometara kroz mrkli mrak, psujem svoju opsesiju knjigama na rasprodaji.

Kolodvor prazan, noću ne voze vlakovi. Prvi tek ujutro. Ide zaobilazno jer je pruga prekinuta u zapadnoj Slavoniji. Do Zagreba 6–7 sati umjesto uobičajena 2.

Nisam tajio pred prijateljima svoj put u Beograd, bilo mi je jasno da ću ići u taj grad sve dok mi obitelj bude tamo, a kakva je konstelacija čini se da bi njihov boravak mogao potrajati još neko vrijeme: Jasmina se priključila aktivu roditelja djece s autizmom; vrlo angažirano surađuje u akcijama. Također se povezala s beogradskim feminističkim krugom i počela predavati na tamošnjim novoosnovanim Ženskim studijima. Postat će i glavna urednica časopisa *Ženske studije*. Istodobno će predavati i na zagrebačkim Ženskim studijima, a uskoro će započeti suradnju s budimpeštanskim CEU, isprva će odlaziti na stipendije, a u drugoj polovici devedesetih postat će i stalno angažirana predavačica, pa će se s djecom i preseliti u Budimpeštu. Ne prihvaća nikakvu nacionalnu determinaciju: ona je transnacionalna, boravište joj je u Beogradu i Zagrebu, potom i u Budimpešti.

Svjesni smo kako se u toj situaciji kad ne može dobiti ni domovnicu ni posao, a ni pomoć u kući, nema smisla vraćati u Zagreb; naravno, ni ja se ne mogu seliti u Beograd. Hajde, da sam liječnik, ili inženjer, pa mogu anonimno raditi svoj posao, družiti se u izoliranom krugu bliskih prijatelja. Ali ja sam leksikograf i pisac, ne baš posve anonimam. Uvijek sam se osjećao Hrvatom, piscem koji pripada hrvatskom jeziku i nacionalnoj kulturi. Jasmina će se, pak, kad postane profesorica na CEU, početi baviti teorijom transnacionalne književnosti, organizirati konferencije, tiskati zbornike posvećene toj temi.

Odlazeći u Beograd, smatram, ne činim ništa sramotno, ma koliko se neki nad time sablažnjavali. Nisam te odlaske baš spominjao u medijima; to bi bila politička demonstracija, a ovo je čisto osobna stvar. Glas o mojim putovanjima brzo se raširio internim kanalima. Mnogobrojni znanci su mi se počeli obraćati s molbama da prenesem njihova pisma ili pošiljke u Beograd. Čak ljudi koji su se javno predstavljali kao veliki domoljubi, pa i srbomrsci, a kad ono, imaju djecu u Beogradu, braću, sestre... Ma rado ću im učiniti uslugu, tko zna iz koje muke se oni predstavljaju kao ljudi koji nemaju nikakve veze sa Srbijom, ali dovodi to mene u nezgodnu situaciju. Najgore mi je bilo što sam morao prenositi zatvorene koverte u kojima je često bio novac za nekoga u Beogradu. A tad su bila vrlo rigorozna pravila o prenošenju deviza u inozemstvo: tristo maraka bez potvrde banke, tisuću s potvrdom. A ja uvijek nosim i neku svotu maraka svojoj obitelji, sebi za putne troškove, a u kovertama sigurno dodatno prenosim na stotine maraka. Vrlo često granična policija temeljito pretražuje putnike za Srbiju. Nađu li mi koverte, ne samo da će mi sve oduzeti, nego ću i kaznu platiti.

Igor u Beogradu

I do Igora je došlo da putujem u Beograd, navratio je odmah do mojeg ureda u Leksu. Moram mu pričati kako je tamo.

— A Iгоре dragi, bio sam tamo samo tri dana, nisam uopće htio izlaziti iz kuće, nikoga vidati. Nisam bio ni do *NIN-a* ni do *Vremena*. Došlo je do mene dvoje–troje prijatelja, Bratić i Tešić, vidio sam i Predraga Markovića koji mi je govorio o svojoj ediciji knjiga koju pokreće uz magazin *Vreme*. Pričali smo ponešto o književnosti, ali ponajviše o našim životima, o egzistencijalnim problemima; i kod nas i kod njih je velika inflacija.

— Mogu li i ja s tobom kad budeš drugi put putovao?

— Ni sam ne znam kako ću i kada drugi put putovati; hoće li Jasmina možda moći doći u Zagreb; ja planiram novi odlazak u Beograd za svibanj, a tko zna što će tada biti u Bosni, hoće li se uopće moći ići preko Bosne.

Doista, već u svibnju bilo je nemoguće putovati preko Bosne, počeo je krvavi rat i tamo.

24

Ustanovio sam da postoji jedna agencija koja organizira put za Srbiju preko Mađarske. Zanimljivo, suvlasnik agencije i vozač kombija bio je jedan visoki, flegmatični Crnogorac — Nikčević; prepoznao me i predstavio se, on je suprug Sanje Nikčević, novinarkе *Večernjaka*, koju ja, očito, dobro poznajem. Hm, kako život piše romane, eto suprug velike kazališne konzervativke, katolkinje, nije etnički čist Hrvat–katolik?!

Kad se ipak stabilizirala ruta naših putovanja preko Mađarske, javio sam Igoru da možemo skupa u Beograd. Bio je baš uzbuđen, sretan. Putem nije prestajao pričati. Pogranični policajci nisu nas prepoznali, ni njega ni mene (ili bar nisu to pokazali). No, bio sam samo sretan zbog toga: zeznuto je objašnjavati čuvaru granice zašto usred rata putuješ u neprijateljsku zemlju. U Beogradu se nismo družili: njegov krug prijatelja dosta se razlikovao od mojega, a inače sam se trudio da moji posjeti budu više obiteljskog tipa.

Putovao sam s Igorom još jednom, čini mi se 1993. godine. Nisam mu skrenuo pozornost da prethodno izvadi vizu u Srpskoj ambasadi u Zagrebu. Tad je Hrvatska uvela vize za srpske državljane, pa je Srbija odmah recipročno odgovorila. Stigli smo na srpsku granicu nešto iza ponoći. Igora su skinuli s autobusa, obavili s njim informativni razgovor i poslali ga prema Mađarskoj, da ide pješice. Rekao sam mu da ostane u međugraničnom prostoru kako bi dočekaо autobus za Zagreb koji ide u kontrasmjeru, stiže negdje oko šest sati ujutro, mora izdržati kakva četiri sata.

Bio je baš ljut i razočaran. Uzeo je vrećicu sa sendvičima koje mu je Slavica pripremila za put i bijesno je bacio u smeće: ne želi ništa jesti: kao da se samokažnjava. Rekao mi je kasnije da se i nasmrzavao, jer noć je bila svježа, a nije imao nikakve nadstrešnice da se skloni, čak ni klupe da sjedne. U tim ratnim vremenima i osobni automobili su rijetko vozili, još rjeđe primali osamljene

krupne muškarce koji šetaju između granica. Gladan i promrzao vratio se u Zagreb; gladan i druženja sa svojim srpskim prijateljima.

Nakon toga Igor je u Beograd odlazio sa Slavicom, ja mu više nisam bio potreban kao vodič, uostalom — pokazalo se — ni nisam bio pouzdan. Nije mi govorio s kim se viđa; znam da se dosta družio s ljudima iz *NIN-a* jer objavili su veliki intervju s njim, mislim da su mu čak dali i naslovnicu. Viđao se svaki put i s Momom Kaporom i Dobricom Ćosićem, meni o tom druženju nije želio pričati, ne iz želje da nešto skrije, nego znao je da ih ja doživljam kao srpske nacionaliste koji su u velikoj mjeri zakuhali sve ono što nam se dogodilo devedesetih; očito nije htio opterećivati naš odnos mogućom temom sporenja i uzajamnog zazora.

Igor ih je doživljavao drugačije, valjda po liniji odanosti prijateljstvu iz davnih dana. S Momom je to bilo doista blisko vršnjačko prijateljstvo, s Dobricom ipak znatno drugačiji odnos. Sjećam se da sam mu bio u noći 1993., kad su ga skinuli s autobusa zbog neposjedovanja srpske vize, predložio da zatraži od granične policije da ga spoje s kabinetom tadašnjeg predsjednika SR Jugoslavije, u tom trenutku Dobrice Ćosića; bio sam siguran kako će Ćosić automatski dati nalog da se Igora propusti u Srbiju. Bilo mi ga je žao da dreždi sam u graničnom međuprostoru na hladnoći; ja bih probudio svoga prijatelja da je na ne znam kakvoj funkciji. Igor mi je tada odgovorio da ne dolazi u obzir da ga uznemirava usred noći.

U razgovoru objavljenom 2018. godine u beogradskom tjedniku *Nedeljnik* na pitanje kako je izgledao njegov prvi susret s Momom i Dobricom u devedesetima, odgovorio je:

»Tužan i srdačan, ako može biti i jedno i drugo. Sa Momom je bio mnogo sentimentalniji, a sa Dobricom racionalan i uvek politički ozbiljan. Nisam pravio zabeleške tada, mi smo se družili po nekom osećaju međusobne privlačnosti, intelektualne i ljudske, a ne zato da bismo jedan drugome služili ili pravili usluge. Doduše, jesam u *NIN-u* pisao pohvalno o tri njegove knjige. Imali smo neke prirodne međusobne simpatije koje su se izražavale u drugarstvu. Ono je živo koliko i ja. Kad sam se s njim upoznao preko Jove Raškovića, psihijatra iz Šibenika, koji je u svom gradu danas nepoznat, nepriznat, autiran, gurnut u zaborav memorije, čovjek koji je bio dobroljubiv i mirotvoran, i dan-danas ga se po usputnim prikazima naziva zloglasnim. Preko Jovana do Dobrice se razvio trougao naših prijateljstava i trajao je dok je moglo. Svaki put kad sam dolazio u Beograd sa Slavicom, svojom suprugom, bili smo pozivani kod njih ili su nas izvodili vani sa prijateljima«.

Hm, Dobričin prijatelj, pokušavao sam to razumjeti, nije mi išlo najbolje. Kako možeš osuđivati hrvatski nacionalizam, a biti toliko popustljiv prema srpskom? Ali Igor je očito Momu i Dobricu doživljavao prije svega u njihovoj ljudskoj dimenziji, a ne ideološkoj. Uostalom i ja sam bio prijatelj s nekim tvrdim hrvatskim nacionalistima, iako mi se sam njihov nacionalizam nije sviđao; privlačili su me ili zbog neke njihove ljudske dimenzije, ili su mi bili privlačni

neki drugi njihovi intelektualni stavovi mimo nacionalizma. Kad bih se suočio s njihovim nacionalizmom, zatvarao sam oči.

Sjećam se jednog iskustva s Vladom Gotovcem u Dubrovniku 1993., dan nakon zajedničkog nastupa na tribini u kazalištu Marin Držić (govorili su još i Slobodan P. Novak, Feđa Šehović i Luko Paljetak). Dubrovnik je bio sablasno prazan, sunčan ranojesenski dan, na Stradunu nema žive duše. U jednom trenutku Gotovac reče:

— Da, nema nikoga, nema turizma. Ali nema ni brekanja, ni dozivanja burazera. I završilo je njihovo, nikad više neće ni prismrditi u Dubrovnik. Ako se samo zbog toga ginulo, vrijedilo je!

A opet, ne možeš Vladu Gotovca svesti samo na to. Ljudi su kompleksni; pogotovo Vlado. Ne mogu se lišiti ni Igora ni Vlade, koliko god se nisu uzajamno podnosili.

26 *Beogradska afera i otkaz u Slobodnoj Dalmaciji*

Nakon jednog posjeta Beogradu 1996. Mandić je odlučio izvesti pravi performans, da odlazak u Beograd ne ostane samo njegov osobni čin. Napisao je tekst u kojem nije utajio da se družio s Ćosićem i Kaporom, već je opisao i jednu lukulovsku gozbu u restoranu koji je vodio nekadašnji mlađi partner znamenitog Dubrovčanina Iva Kusalića, koji je držao Klub književnika, desetljećima gastronomsku meku bivše države.

Više se ni ne sjećam dobro gdje je Igor objavio taj tekst, možda se radilo i o intervjuu, ali očito je nacionalističkom dijelu Zagreba želio baciti rukavicu izazova u lice. Za razliku od uobičajenog narativa hrvatskih medija, po kojima je Beograd satrven dugotrajnim sankcijama, inflacijom i bijedom, on je želio pokazati svoju sliku Beograda u kojem se vode pametni razgovori s duhovitim ljudima, u kojem se ljudi izvrsno zabavljaju i fantastično jedu, ne samo jela s roštilja već prvoklasne, sofisticirane gurmanske delicije. Naravno, u medijima je krenula histerična haranga protiv njega: hajde, znamo da se Igor tamo družio sa svakakvim ljudima, ali da tvrdi kako Srbi kvalitetnije jedu nego mi, e, to je neoprostivo.

Došao je tih dana meni u Leksikografski zavod, očito je želio čuti moj komentar. Bio je dobro raspoložen, vrlo brižno, dendijevski odjeven, namirisani. Očito je poveo neki svoj rat, odvažno, bez uzmicanja, htio mi je pokazati kako se ne boji. Ja sam prihvatio njegov veseo, zafrkantski ton pričanja o tome kako mu je bilo u Beogradu. Nije tajio da uživa u izazivanju histerije. Ipak sam ga upozorio:

— Iгоре, nisi li ipak malo pretjerao. Još bi ti oprostili što se družiš i dalje s Momom Kaporom, ali to da se u Beogradu bolje jede, e, to ti neće oprostiti. Bojim se da bi zbog toga i posao mogao izgubiti, ne bi me nimalo iznenadilo!

— Misliš da će mi dati otkaz u *Slobodnoj?!* — Igora kao da je zatekla ta mogućnost (naime, 1993. godine napustio je *Vjesnik* i prešao u splitsku *Slobodnu Dalmaciju*), zar će u zrelim godinama ostati bez sigurnosti stalnog posla?

Kad je odlazio, pridružio sam mu se, morao sam na sastanak izvan Zavoda. Dok smo silazili, naletjeli smo na skupinu djelatnika Zavoda; mi smo se spuštali, oni penjali, reprezentativnim kamenim stubištem Leksa. Očito smo naletjeli na one nacionalno osvještenije, ništa nisu govorili, dobacivali, ali u Igora su buljili s neskrivenim bijesom i mržnjom. Pa, i u mene, jer s kim se ja to družim, koga im dovodim u Zavod.

Mene je to sve pomalo zabavljalo, jer u biti mi nisu mogli ništa; mogao bi mi u Zavodu eventualno glavni ravnatelj Brozović nešto naškoditi, ali on me profesionalno cijeni, potreban sam mu, a zna da nismo politički istomišljenici. Žao mi je bilo Igora, ali on je tako savršeno mirno, uspravno brodio svojim širokim ramenima i snažnim sportskim prsnim košem, savršeno skrojenim sakoom. Dendi, baš onako splitski, faca.

Kao da se sva ta virtualna pljuvačka mržnje kojom su ga zasipali, onako, kao niz neki teflon kotrljala mimo njega. Nedodirljiv, svoj!

Međutim, moj strah da bi mogao dobiti otkaz bio je opravdan; uručili su mu ga vlasnik firme Miroslav Kutle i glavni urednik, mislim da je to bio Josip Jović. I tako se u svojoj pedeset i sedmoj godini Igor Mandić našao na Zavodu za zapošljavanje.

27

Polemika s Lasićem

Igorova gostovanja u Beogradu i njegovo izazivačko pokazivanje bliskosti sa srpskim piscima te naglašeni interes za cjelokupnu kulturu naroda s kojim smo donedavno ratovali nisu se našli samo na meti novinara i dežurnih politikanata. Igor je oko tog pitanja vodio i osobnu polemiku s teoretičarom do čijeg je mišljenja držao, kojega je slijedio, posebno u svojim tekstovima o Krleži. Mandić je doista bio najradikalniji i najdosljedniji nasljedovatelj Stanka Lasića i njegovih stavova o aporiji između mladog i starog Krleže.

Očito su njih dvojica vodili bogatu korespondenciju u kojoj su komentirali mnoga pitanja književnog i političkog života. Moram reći da je Lasić i meni s vremena na vrijeme slao pisma ispisana sitnim slovima na bijelim karticama. Nije mu smetalo što nisam redovito odgovarao; kako se pojavio e-mail, odvikao sam se od pisanja pisama i uporno čekao da se Stanko modernizira, a on je uporno pisma pisana rukom slao poštom.

Igor ni sam nije prelazio na elektronsku poštu sve do svoje smrti, pisao je na pisaćem stroju kao jedan od rijetkih preživjelih Mohikanaca; tako su njih dvojica ustrajno razmjenjivali svoja klasična pisma.

Kolikogod su se slagali oko Krleže, oko pitanja srpsko–hrvatske suradnje mislili su bitno drukčije. U jednom su trenutku očito obostrano donijeli odluku kako njihova rasprava prelazi razinu osobne razmjene mišljenja i da bi bilo dobro da s njom upoznaju širu javnost. Izabrali su reviju MH *Vijenac* da bi prezentirali svoje stavove.

Raspravljali su o temi budućnosti međunacionalnih odnosa na području bivše Jugoslavije, posebno između Srba i Hrvata. Hoće li u budućnosti postojati uzajamni interes za djela koja izlaze preko granice, hoće li se ikad uspostaviti zajedničko kulturno tržište bar dijelom nalik na ono koje je postojalo?

Stanko Lasić je svoje skeptične stavove o budućnosti hrvatsko–srpskih odnosa izrazio sljedećom tezom: »Što se danas u srpskoj književnosti događa, pojma nemam. Ne zbog toga što ne bih mogao znati, nego jednostavno zbog toga što me suvremena književna zbivanja u Srbiji ne zanimaju... Ta je književnost u mojim preokupacijama dobila status bugarske književnosti i daleko je ispod onoga što mi govore druge europske književnosti, kao recimo španjolska, danska, nizozemska, da ne spominjem talijansku, francusku ili englesku književnost. Naravno, dogodi li se nešto u bugarskoj, tj. srpskoj, makedonskoj književnosti, što se diže iznad opće prosječnosti tih literatura ili me direktno pogoda, prvi ću biti spreman da to što prije pročitam. Ali, u načelu, srpska (bugarska) književnost samo je jedna od malih europskih književnosti za koje ne vidim posebnih razloga da uđu u prostor moga studiranja književnih fenomena, odnosno u onu sferu u kojoj se književnost identificira s visokim duhovnim užitkom. Bugarska je književni prostor zanimljivosti, ali ne duhovne nužnosti.«

Mandić se Lasiću usprotivio tvrdeći da nas sa srpskom književnošću povezuje dugogodišnje prepletanje, uzajamno čitanje te jezična bliskost u sklopu novoštokavskog dijasistema.

Svima je bio iznimno zanimljiv stav uzajamnog poštovanja između dvojice poznatih temperamentnih polemičara. Pisali su vrlo tolerantno, s puno uzajamnog uvažavanja, o temama zbog kojih su »glave padale«. I naposljetku dopustili da njihova interna polemika postane općom svojinom.

Naravno, u svim medijima bivše Jugoslavije sljedećih će tjedana biti prenošeni citati iz polemike, posebno ovaj Lasićev o tome kako je za njega ubuduće srpska književnost isto što i bugarska. Ideje iz te polemike, uostalom cirkuliraju u kulturnoj javnosti i do danas.

Zanimljivo, u kulturnoj javnosti više su naklonosti izazvale Igorove teze, bilo je čak i uspješnog ironiziranja Lasićevih stavova (poput *Arkinova* pokretanja edicije *Bulgarica*, u kojoj su tiskane knjige iz srpske književnosti).

U tim polemikama, koje su se realizirale prije svega na stranicama *Vijenca*, ali i drugih novina, i sam sam sudjelovao. Naime, stava sam da sa srpskom književnošću dijelimo vrhunske zajedničke pisce poput Petra Preradovića, Ive Andrića, Vladana Desnice, pa do Bore Ćosića i Mirka Kovača, što s bugarskom

književnošću nemamo u nasljeđu. Također, u zajedničkom književnom tržištu prepoznajem niz prednosti i za pisce i za nakladnike. Nažalost, to se tržište, unatoč jezičnoj bliskosti, nije nikad u potpunosti realiziralo.

Za razliku od Igora, koji je nastavio neprekidno pisati i o knjigama objavljenim u Srbiji, ja sam postupno odustao od pisanja o knjigama koje nisu izlazile u Hrvatskoj. Te su knjige, uostalom, sve rjeđe stizale do mene.

Novinar freelancer, pa glavni urednik Vjesnika

Mislim da Igor nije dugo koristio naknadu za nezaposlene među koje su ga smjestili Kutle i Jović. Vrlo brzo je počeo kao honorarac surađivati u novinama, zanimljivo, ne samo u lijevima, poput *Ferala* i *Novog lista*, već i u desničarskoj *Panorami*. Povremeno su ga zvali i na televiziju, na kojoj su već počeli uskraćivati honorare, osobito onima koji su nastupali u gledanim političkim kontakt-emisijama. Često ga je pozivao Nenad Ivanković potkraj devedesetih u svoju emisiju *Pressklub*. Igor je inzistirao da mu se plaćaju honorari za te nastupe. I plaćali su mu; koliko god ga nisu voljeli, uvijek je govorio zanimljivo, atraktivno, podizao je gledanost emisija.

Ivanković, premda politički antipod Mandiću, omogućio mu je da piše i kolumnu za *Vjesnik*, koja mu je bila glavni izvor prihoda (iako ne znam je li ga Ivanković i stalno uposlio u *Vjesniku*).

Bio je to naporan period; vjerojatno su ti egzistencijalni problemi pridonijeli stanovitim zdravstvenim problemima; Igor je u svojoj šezdesetoj preživio blaži moždani udar, koji — nasreću — nije ostavio trajne posljedice. Pisao je i dalje bez zastoja.

U toj fazi prvi put postajem urednik jedne Mandićeve knjige: *Za našu stvar*, 1999. godine u Konzoru. Iako se činilo, nakon petnaestak već objavljenih knjiga, da se radi o starom rutineru, vidio sam Mandića autora na djelu, pisca koji vrlo brižno čuva svoje stare tekstove, komponira ih u knjižnu cjelinu, pažljivo čita otiske knjige, brine se o osmišljavanju naslovnice. A poslije se s urednikom vrlo brižno dogovara o promociji. Pedantan. Baš pravi profesionalac. Naslov te knjige novinskih feljtona je odabrao da se naruga fanatičnim borcima »za našu stvar«, onima koji istodobno još fanatičnije mrze »one druge« i njihovu »stvar«.

A onda je došla smjena vlasti 2000. godine. Došla je na vlast Račanova koalicija. Smijenjen je hadezeovski glavni urednik *Vjesnika*, a za novoga je postavljen Igor Mandić. Materijalna situacija mu se bitno popravila jer je glavni urednik *Vjesnika* bio plaćen u rangu vrhunskih menadžera. Igor nikad ranije nije bio glavni urednik, čak ni urednik rubrike; uvijek je bio pisac koji je kod kuće pisao svoje komentare i kritike, pa ih donosio u redakciju u kojoj se nije predugo zadržavao. Kasnije, kad se pojavio telefaks, u redakcije je zalazio još rjeđe. Zapravo, nikad nije bio ni novinar koji se rado družio s kolegama, zala-

zio u iste kafiće, zabavljao svojim verbalnim bravurama društvo, kao što je to činio njegov vjenčani kum Tenžera. Njegovi su tekstovi svjedočili da se radi o duhovitom čovjeku, javni nastupi na televiziji i na tribinama potvrđivali da se radi o vještom govorniku, kojemu nikad ne nedostaje govorničkog štofa; ponekad se čak činilo kako se radi o ekshibicionistu. Ali zapravo je on bio introvert, koji se najbolje osjećao u društvu supruge Slavice, od koje se sve rjeđe odvajao; ona ga je pratila i na putovanjima, a najčešće i prigodom izlazaka u grad.

Igor je kao glavni urednik malo mijenjao u kadrovskom sastavu redakcije; uklonio je samo Maju Freundlich, izrazito desničarsku političku komentatoricu. Od većine ostalih urednika i novinara samo je zatražio da izbjegavaju ostrašćen nacionalistički pristup u interpretacijama tema te da u analizi unutarnje politike izbjegnu navijački odnos prema hrvatskim strankama. Doveo je nekoliko vanjskih lijevih i liberalnih komentatora, ali i većina će se zatečenih novinara bez problema prilagoditi novim političkim trendovima.

Pričala mi je jedna novinarka kulturne rubrike kako je dotadašnja urednica Kulture, Vesna Kusin, sva izbezumljena otišla na sastanak s novim glavnim urednikom jer je napadala svojedobno Igora zbog njegova nedomoljubnog puta u Beograd. Očekivala je, zapravo, da će već na prvom sastanku kolegija nove redakcije biti smijenjena. Ali Igor je nije degradirao, samo ju je upozorio, kao i sve druge članove kolegija, da ubuduće izbjegavaju ostrašćeni nacionalizam i nesnošljivost.

Kusinka se sva sretna vratila u redakciju Kulture i obznanila novinarima: — Ostajem na čelu Kulture! I da znate, od danas više nema govora mržnje!

Igor je i glavnom uredništvu novina pokušao utisnuti svoj osobni pečat, poticao je kreativniji pristup obradbi tema, naglašeniju individualnost. I sam se rado pojavljivao na stranicama lista, ne toliko autorskim tekstovima koliko foto–vijestima vezanim za transformaciju novina i ulogu glavnog urednika u svemu tome. Stjecao se dojam da se nešto u tom listu, koji je tragično propadao (s nakladom ispod deset tisuća primjeraka) ipak konačno pokrenulo.

Kako poznajem novinare iz tog lista, moram reći kako mi se činilo da je većina vjesnikovaca imala povoljan dojam o Igoru, trudio se, puno vremena provodio u redakciji, radio s novinarima na člancima. Samo, neki su od njih prigovarali kako je previše ovisan o mišljenju svoje žene. Kad god ima neki važniji članak, šalje ga faksom Slavici i onda pažljivo sluša njezin sud. Bilo im je to neobično, jer Igor ima veliki novinarski autoritet, čak karizmu, a sad ispada kako mora pitati svoju ženu za mišljenje.

Činilo mi se kako je dobro da ga prijateljski upozorim da ne naziva Slavicu pred drugim novinarima i ne šalje joj članke na ocjenu, time ruši svoj autoritet. Odgovorio mi je kako on nema što tajiti, da je njegova žena pametnija i bolje razumije politiku od većine njegovih novinara (ma, iskreno, od cijelog redakcijskog kolegija), njoj najviše vjeruje. Osim tog, njega unutarnja politika toliko i ne zanima, Slavica o tome puno više zna, uvijek rado sasluša njezino mišljenje.

Hm, Igor — antifeminist, koji ne poštuje žene?!

Očekivao sam da će Igor uspjeti podići nakladu *Vjesnika*; pokazalo se da je to ipak lažan dojam; naklada je i dalje bila preniska, a Vlada je htjela da *Vjesnik* postane samoodrživ. I dalje je stvarao gubitke; kad kola godinama idu nizbrdo, teško ih je pokrenuti prema gore. Nakon nešto više od osam mjeseci, Igor je morao dati ostavku! Prekratak rok su mu dali, ali očito među političarima nije imao adekvatnu podršku, kao da su jedva čekali da ga smijene.

Doživio je to kao veliki osobni neuspjeh, a pogodilo ga je i to što je ostao bez velike uredničke plaće te se ponovo morao snalaziti na nesigurnom novinskom tržištu. Ostao je u *Vjesniku* kao tekstopisac, kolumnist do napunjenih godina starosne mirovine; po njegovim riječima, želio je ostati i dulje, ali nova mlada ambiciozna glavna urednica Andrea Latinović poslala ga je u mirovinu.

Osnivanje Hrvatskog društva pisaca

Godina 2002. bila je važna u mojem životu, te godine došlo je do raskola u Društvu hrvatskih književnika; na Izornoj skupštini DHK došlo je do skandala: jedan netaleantirani književnik, a veliki domoljub, nekoć istaknuti hadezeovac–barakaš Ante Matić (načelnik općine Susedgrad 1990. godine), ponesen impulsom hadezeovskih prosvjeda na splitskoj rivi u potporu generalu Mirku Norcu, odlučio je da »uvede malo reda« u DHK–u: napao je na skupštini brutalno predsjednicu PEN–a Sibilu Petlevski, prozivajući je zbog makedonskog prezimena njezina oca. Otkud njoj pravo da bude na čelu hrvatskih kulturnih organizacija? I da provodi nehrvatsku kulturnu politiku?

Izletio sam za govornicu i strastveno branio kolegicu.

S užasavanjem sam ustanovio kako se istaknuti članovi DHK, poput Du-bravka Jelčića i Ante Stamaća, podrugljivo smijulje uživajući u performansu njihova kolege Matića. Uživaju u tom javnom silovanju naše kolegice!

Potom je na samim izborima Slavko Mihalić, kao predstavnik tvrde nacionalističke struje DHK–a, dobio uvjerljivu prednost pred Draženom Katunarićem, koji je predstavljao liberalnu struju Društva. Neki od predstavnika liberalne struje, ujedno prijatelji Sibile Petlevski, zahtijevali su da joj novoizabrana Uprava uputi pismo isprike. Međutim, isprike nije bilo, odnosno bila je toliko evazivna da se uopće nije mogla shvatiti kao isprika.

Duboko ogorčeni, pisci s autoritetom (poput Nedjeljka Fabrija, Tonka Maroevića, Zvonimira Mrkonjića, Željke Čorak i dr.) počeli su davati ostavke na članstvo u Društvu. Meni se činilo da je besmisleno samo prosvjedno dati ostavku. Time će se Dražen Katunarić odreći *Europskoga glasnika*, ja *Republike*, kojih je izdavač DHK, a svi skupa ćemo ostati bez porezne olakšice i bez ikakve mogućnosti organiziranog djelovanja. Umjesto da kaznimo svoje protivnike, kaznit ćemo sebe!

Dao sam tih dana brojne intervjuje, odgovarajući pritom na obvezatno pitanje hoćemo li organizirati novu udrugu; vidio sam da imamo masovnu podršku medija i kulturne javnosti, ali istodobno bio svjestan koliko je teško ni iz čega organizirati udrugu koja će imati dugoročnu budućnost, a ne biti samo jednokratni prosvjedni čin. Ako pokrenem to, bilo mi je jasno da ću morati osobno uložiti golem trud, malo je pisaca koji imaju organizacijske sposobnosti i koji su spremni dugotrajno, uporno i anonimno boriti se da novo društvo dobije sve potrebne papire, prostorije za tajništvo, da očuvamo časopise koje namjeravamo prenijeti iz starog društva, pokrenemo nove aktivnosti...

Odlučio sam konačno u kolovozu 2002. pokrenuti osnivanje nove udruge. Znao sam da me čekaju godine rada, upornog, ne samo intelektualnog, čak sam i prenosio namještaj kad smo useljavali. Naravno, sve bez kune novčane naknade. Prvi smo sponzorski novac dobili od grupacije Atlantic, zatim neki mali iznos i od Ministarstva kulture (SDP-ov ministar je bio Antun Vujić s kojim nisam bio u najboljim odnosima, nikad nisam mogao znati kad će stvarno pomoći, kad opstruirati; Vujiću je bilo jako stalo da ga se ne doživi kao nekoga tko je protiv starog društva; uvijek se nastojao dopasti nacionalistima).

Sam sam pisao i umnažao pozivnice za Inicijativnu skupštinu, a potom i za Osnivačku (koja je održana u Zagrebačkom kazalištu mladih), poslao ih poštom uz pomoć svojih kolega iz Konzora (koji su otisnuli i prvi tekst Statuta HDP-a). Nije tada e-mail još bio u širokoj upotrebi, trebalo je sve staviti u kovertu i otići na poštu.

Igora Mandića nisam imao posebno u vidu kad smo osnivali HDP; njega sam doživljavao kao inokosnika, na kojega se ne može računati u kolektivnim akcijama. Međutim, sam mi se javio da hoće biti u našem novom društvu:

— Pa ne misliš valjda da ću ja ostati s onim nacionalistima u DHK? S Hitrecom i Stamaćem?

Počeo je redovito dolaziti na sastanke redakcije *Književne republike*, jer su na njih dolazili i suradnici koji nisu navedeni u impresumu časopisa; svidala im se atmosfera, mogućnost da sudjeluju u zanimljivim intelektualnim razgovorima. Prihvatio je izazov kad sam mu predložio da govori na simpoziju u povodu 110. obljetnice Krležina rođenja 2003. godine, koji sam organizirao u prostoru Društva u Basaričekovoj 24. Kroz zafrkanciju sam mu rekao da očekujem kako će o Krleži govoriti afirmativno.

Ma, nema problema, Igor je u *Zbogom, dragi Krleža* zapravo kritički govorio o fenomenu krležijanstva i o ideološkoj monomaniji. Danas puno povoljnije misli o Krleži, pa čak i o Titu. Da, čak i o Titu je Mandić počeo govoriti pozitivno, ne samo u internim prijateljskim razgovorima, već i u intervjuima, osobito u kontekstu njegove uloge u Narodnooslobodilačkoj borbi.

Dijarijsko–autobiografski žanr

Ja sam početkom 2002. godine prihvatio poziv jednog kruga sarajevskih pisaca (Vojka Smiljanić Đikić, Marko Vešović, Enver Kazaz, Zdravko Grebo, Nikola Kovač, Tvrtko Kulenović i dr.) da budem glavni urednik regionalnog časopisa *Sarajevske sveske*, koji je okupio ugledne intelektualce iz čitave bivše zajedničke države. Financirali su nas zaklada Otvoreno društvo i ambasade zemalja EU, prije svega onih skandinavskih. Ideja je bila da se uspostave mostovi suradnje, da se stvori prostor kulturne suradnje po uzoru na Skandinaviju. Izlazili smo dvaput godišnje, u vrlo obimnim dvobrojevima. Dogovorili smo se da u svakom broju imamo i rubriku *Dnevnik*, u kojoj će prominentni intelektualci komentirati zbivanja u šestomjesečnim razdobljima između izlaza dva brojeva. Ne bi to smjela biti samo lokalna zbivanja već nešto što bi zanimalo publiku u svim krajevima nekadašnje zemlje. Po mogućnosti, autori su trebali biti široko poznati.

Osobno sam među prvim autorima predložio Igora Mandića, što je na sastanku redakcije jednoglasno prihvaćeno. Igor je napisao zanimljiv dnevnik i meni se učinilo da tu imamo zametak nečega što bi moglo biti dobra knjiga.

— Hajde, nastavi s pisanjem dnevnika, ali ne tako da samo opisuješ i komentiraš aktualna zbivanja, već neka ti aktualna zbivanja budu poticaj da se prisjetiš događaja iz prošlosti, neka to bude neka vrsta spuštanja sonde u prošlost, volio bih da to sve bude kombinacija dnevnika, memoara i autobiografije. Objavljivat ćemo nastavke (okvirna duljina tridesetak kartica, desetak nastavaka) u *Književnoj republici*. Dobivat ćeš solidan honorar, a na kraju će sve biti objavljeno i u knjizi. Nastoj da uspomene budu provokativne, vidiš Güntera Grassa kako je nemilosrdan i prema samome sebi, on bi ti mogao biti uzor!

Svidjela mu se ideja, potreban mu je novac nakon umirovljenja; ipak će imati dupli honorar, prvo časopisni od *Književne republike*, potom akontacija za knjigu. Zapravo, u dvije godine to je jedva nešto više nego što je mjesečno dobivao u *Vjesniku* kao glavni urednik, ali to je najbolje što mu se u tom trenutku ukazuje. Ako se knjiga bude prodavala kao što ga ja uvjeravam, moglo bi se još nešto zaraditi. To će se naposljetku i obistiniti, ali u tom trenutku je još daleka budućnost. Njegove knjige kritika i eseja unatoč njegovoj osobnoj popularnosti nisu izlazile u astronomskim nakladama (ne računajući *Bračnu kuhinju*, koju je sa Slavicom objavio 1989. u Grafičkom zavodu Hrvatske, ali ni ona zbog skorašnjeg rata i raspada zajedničkog tržišta neće doživjeti očekivanu nakladu).

Nije mu samo novac motiv, tu je bio izazov novog žanra, nešto najbliže klasičnoj pripovjednoj prozi. Mandić se prvi put okušava kao pravi, punokrvni literat. To nisu separatne kolumne ili kritike; poglavlja koja piše fokusirana su prema ideji knjige od samog početka.

U početku se Mandić pribojavao da njegov život nema dovoljno provokativnog štofa za zanimljivu autobiografiju. Zapravo nevjerojatno, on koji je svi-

ma djelovao toliko narcisoidno, pravi ekshibicionist, čovjek koji je susreo u životu toliko zanimljivih ljudi plašio se kako nema dovoljno uzbudljiv život iz kojega se može izvući zanimljiva autobiografija!

Shvatio sam da mu je potrebna urednička pomoć; nalazili smo se i ja bih ga naveo da mi priča o različitim zgodama iz svojega života; nije se samo on ispovijedao, i ja sam govorio o sebi; tako su razgovori bili opušteniji, djelovalo je kao prijateljsko uzajamno povjeravanje, a ne baš »rad na knjizi«. Naravno, pokušavao sam ga što nenapadnije usmjeriti na one zgode iz njegova života koje su nosile literarni potencijal. Ne znam uspijevam li to kad sam pišem, ali kao urednik sam sposoban u tuđim životima prepoznati zgode koje imaju književni potencijal.

Nevjerojatno, Igora je trebalo uvjeravati kako je njegov život atraktivan da bude tema knjige. A ne samo da je bio, nego se pokazalo da Igor zna o njemu i pisati vještinom ponajboljih literata.

Ubrzo se to pokazalo i u *Književnoj republici*: u tajništvo časopisa su počeli navraćati zainteresirani tražeći primjerke časopisa koje nisu uspjeli pronaći u knjižarama; zanimali su ih baš Igorovi zapisi. Komentirao je tu Igor aktualna zbivanja, ali se prisjećao i svojih davnih susreta s Momom i Arsenom, pisao je o danima koje je proveo u Dubrovniku na Ljetnim igrama, o svojim robinzonskim ljetovanjima, o gastronomskim drugovanjima s nizom poznatih osoba našega kulturnoga života.

Adina smrt

A onda se Igoru dogodila velika osobna tragedija: u kolovozu 2004. u Baselu mu je preminula kći jedinica Ada od posljedica pokušaja samoubojstva. U depresivnom stanju Ada je skočila s devet metara visine, ali kako je redovno trenirala trčanje, a pala u zemljano dvorište, samo je iščašila gležanj i natukla kuk. Javila se odmah mami i opisala ozljede, koje nisu navodile na moguću traغيčan ishod, utoliko više jer ju je na liječenje primila slavna baselska bolnica, koja je trebala rutinski riješiti te bezazlene ozljede.

Međutim, pojavili su se trombi i oni su prouzročili fatalan ishod: Ada je preminula od embolije, nenadano u trideset i šestoj godini života.

Jedino dijete, kći na koju je Igor bio izuzetno ponosan. Udala se za sveučilišnog profesora anatomije. Sjećam se kako se devedesetih Igor pripremao za govor koji će održati na njemačkom na svadbi. Nije baš bio vičan njemačkom, ali naučio je govor napamet, izgovorio ga je preda mnoštvu u Leksu. Bio sam njegova probna publika. Zadivio me koliko je impresivan u izvedbi. Uopće nije imao tremu unatoč nedovoljnom poznavanju jezika; vjerujem da je jednako briljantan bio i na svadbi jer likom je bio impresivan govornik, a uvijek je govorio fluentno, sigurno je zadivio prisutne.

Iz razgovora s Igorom i Slavicom moglo se naslutiti da su se s vremenom pojavili neki problemi u braku, Ada se platonski zaljubila u šefa svoje komparatističke katedre u Baselu, gdje je u međuvremenu počela raditi. Vidio sam da su Slavica i Igor zabrinuti zbog nje, jer očito njihova jedinica nije tajila pred njima svoje osobne probleme.

Kasnije sam, čitajući Igorove zapise shvatio kako su Mandići ljeta 2004. proveli s Adom uglavnom na Brijunima ne zbog uživanja u ljepotama prirode, već pokušavajući joj pomoći da prebrodi probleme. Dugi razgovori majke i kćeri.

Nisu uspjeli; po povratku u Basel, Ada je pokušala samoubojstvo. Činilo se da ozljede nisu ozbiljne, ali unatoč vrhunskoj bolnici, ishod je bio fatalan.

Susretao sam se s Igorom često tih dana nakon Adine smrti. Otac koji je nenadano izgubio dijete, jedino svoje dijete. On, snažan, i fizički i duhom, prekaljen u stotinama polemika, čovjek kojega su razni progoni samo očvrstnuli, sad je bio pogružen, psihički potonuo.

Kao urednik znao sam da bih Igora morao nagovoriti da piše o Adi, o svemu što se s njom dogodilo. Budući da je knjiga koju pripremamo u osnovi dnevnik s elementima memoara i autobiografije, znam da će čitatelji očekivati piščevu iskrenu ispovijed o obiteljskoj tragediji. To bitno povećava intriganost knjige.

S druge strane, kao prijatelj, pratio sam Igorovu unutarnju dramu, njegovu patnju. Ne mogu ga sada gnjaviti knjigom! Ako mu je pisanje o smrti djeteta previše bolno, ne mogu ga nagovarati da piše.

Vidjelo se koliko Igora sve pogađa; počeo bi nešto govoriti smirenim tonom, a onda bi podigao glas do razine vike, gnjevan na sav svijet. Pričao je kako se kljuka tabletama za smirenje, govorio mi o samoubilačkim idejama koje ga spopadaju: Adinom smrću njegov je život izgubio smisao. Nisam isključivao ni takvu mogućnost, u nekom kriznom trenutku rastrojstva očajni otac bi mogao podići ruku na sebe.

Onda je u jednom trenutku rekao kako će sabrati Adine feljtonske zapise, koje je ona devedesetih objavljivala u *Arkzinu*, kako će tiskati njezinu knjigu. S jednakom pomnjom s kojom je arhivirao svoje objavljene tekstove, Igor je devedesetih izrezivao iz novina članke svoje kćeri, imao je pripremljenu fasciklu s njezinim tekstovima. Iako Ada nije imala ambicija da ikada izda knjigu novinskih kolumni, Igor ih je čuvao; nakon njezine smrti shvatio je da bi se od tih nostalgичnih zapisa o raspadu Jugoslavije, o ratu doživljavanom iz heidelberške distance (tekstovi koje je ona objavljivala u novinama *Antiratne kampanje*), mogu biti zanimljivi i publici i čuvanju uspomene na prerano izgublenu kćer. U svakom slučaju, Igor je sebi postavio cilj, bar kratkoročan; kad bude tiskana Adina knjiga, razmišljat ćemo dalje o novom cilju. Glavno da se pokrene!

Dobar znak, to znači da je Igor izišao iz duboke mračne rupe depresije. Održati živom uspomenu na Adu, podijeliti tu uspomenu s drugima. Povezao sam Igora s Milanom Šarcem, vlasnikom izdavačke kuće Konzor, za koju sam godinama radio kao vanjski glavni urednik (pa i objavio Igorovu knjigu *Za našu stvar*). Šarac zna napraviti dobru knjigu, razumije se i u grafičko oblikovanje, nije opsjednut visokim nakladama; Adinu je knjigu zajedno s Igorom baš s velikom pomnjom radio sljedećih mjeseci; knjiga *Pisma iz Heidelberga* pojavila se 2005. godine.

Učinilo mi se da je došao trenutak kad možemo nastaviti i naš rad na Igorovoj autobiografskoj knjizi *Sebi pod kožu*. Plašio sam se kako ću ga morati dugo nagovarati da u knjizi piše o Adi i njezinu odlasku, ali ne, sam je u sebi prelomio: ako namjerava dalje živjeti, pisat će o svemu, pa i o smrti vlastitog djeteta; pustit će svoje čitatelje da mu baš zavire »pod kožu«.

Poglavlje o Adinoj smrti bilo je pisano s iznimnom literarnom ekspresijom, bez patetike, s elementima crnog humora. Kad mi je donio to poglavlje, bio sam siguran kako će knjiga biti iznimno čitana. Igor je vrhunski pisac!

Knjiga se pojavila 2006. godine; već se dosta znalo o njezinu sadržaju, književna publika pratila je nastavke u *Sarajevskim sveskama* i *Književnoj republici*. Postala je veliki hit, prodana je u desetak tisuća primjeraka, Igor nikad dotad nije objavio knjigu koja je doživjela takvu popularnost.

Igor i gastronomija

Na samoj promociji ulomke iz knjige čitao je Igorov veliki prijatelj Rade Šerbedžija, ne sjećam se dobro tko su sve bili ostali promotori; uz mene kao urednika zasigurno je o knjizi govorio i Drago Glamuzina, kao glavni urednik Profila (i veliki poklonik Igorova književnog dara).

Sam Rade je dvije godine ranije pod mojim uredništvom u nakladi Profil objavio svoju autobiografiju *Do posljednjeg daha*, koja je do pojave Igorove knjige već postala općejugoslavenskim hitom (ukupno je prodana, koliko znam, u nakladi oko 15 tisuća primjeraka). Imali smo tako na promociji dvije velike zvijezde, među kojima nije bilo zavisti i prestižne borbe (čega inače Igor nije bio lišen, ali Radu je iskreno volio; zapravo je to bilo uzajamno obožavanje).

Igorove promocije autobiografskih knjiga izdavač je obilježavao ručkom ili večerom organiziranim za autora i predstavljače. To je bilo u skladu s Igorovim posebnim statusom kućne zvijezde, u principu se na izdacima oko autora pažljivo štedjelo.

Samog ručka nakon predstavljanja knjige *Sebi pod kožu* ne sjećam se, međutim, sjećam se jedne večere na koju je Igor, uz Slavicu i mene, pozvao još i Radu i svoga mladog prijatelja doktora Deana Miletu. Igor je bio odlučio da

će baš on osobno častiti, i to u jednom restoranu koji se pojavio na mjestu nekadašnjeg ribljeg restorana Split. Po svojem običaju, Igor je prije nego što nas je pozvao pedantno proučio jelovnik i vinsku listu restorana (zasigurno se i konzultirao s vlasnikom).

Iako nam je Igor ponudio da odaberemo kakav veći primjerak jadranske bijele ribe, odabrali smo uglavnom jadranske lignje na žaru i rižota; zapravo, s obzirom na tip restorana, jeftinija jela. Međutim, Igoru kao da je bilo posebno stalo da to ne bude skromna prijateljska večerica: upozorio nas je na jedno posebno vino, barikirano, iz kvalitetnih hrastovih bačava. U trgovinama boca stoji gotovo dvjesto kuna, a ovdje u restoranu »samo« četiri stotine (inače, standardna cijena butelje kvalitetnog vina u restoranu kretala se u rasponu od 120 do 200 kuna). Nismo se opirali Igorovu izboru i somelierskom autoritetu. Uostalom, vino je bilo doista izvrsno. Međutim, neki među nama (prije svega gospon glumac) imali su prilično dobar cug tako da smo mi naposljetku popili ukupno sedam boca tog iznimmog vina.

Kad je dobio račun, Igoru je sinulo da nema u novčaniku dovoljno gotovine (a ne služi se karticama). Pritisnuo me nogom ispod stola pitajući tiho mogu li mu neprimjetno posuditi tisuću kuna. Nije bilo problema, imao sam baš krupnu novčanicu, dodao mu je pod stolnjakom.

A bilo mi je neugodno zbog visine računa koji smo natukli. Zamolio sam Igora da moju hiljadarku uzme kao doprinos trošku večere. Da mi nipošto ne vraća taj novac! Shvatio sam kako po svaku cijenu želi izbjeći da se Rade uključi u saniranje troška (iako to njemu ne bi bio nikakav problem s obzirom na honorare koje u inozemstvu dobiva za filmove).

Uzalud je bilo Igora moliti: ujutro je došao u Leksikografski zavod i čekao me da se pojavim kako bi mi mogao vratiti posuđeni novac. Nije dolazilo u obzir da se ja uključujem u plaćanje računa.

Sjećam se posebno još jednog našeg lukulovskog ručka u restoranu friško otvorenom na mjestu nekadašnje Pule. Često su se mijenjali vlasnici i zakupci (ovaj put nije to bio Petrač). Igor se posebno potrudio oko jelovnika, dogovorio ga je pomno s vlasnikom (tek sam poslije doznao da mu je taj dan bio rođendan).

Najprije su posluženi škampi (po dva, velika kao manji jastozi, odnosno hlapovi, i izbor školjaka). Već samo to mi je bilo dovoljno kao ručak; rekao sam mu to, a Igor se samo nasmijao: — Čekaju te još četiri pjata, pripremi se, momče, možeš ti to!

Slijedili su zeleni istarski ravijoli s ricottom. E, tu je nastao problem, Igoru su bili gnjecavi! I Slavica nije bila zadovoljna.

Ozbiljno se naljutio. Pozvao je najprije konobara, pa onda i kuhara. Naposljetku se pojavio i pokunjeni vlasnik. Igor ih je postrojio, a Slavica održala predavanje kako se ispravno pripremaju ravijoli.

A meni nelagodno, mislim u sebi, ma daj, pojedimo to, što ako su malo mekani?! Ne volim takvu vrstu spektakla; primjećujem da nas gosti za okolnim stolovima sa zanimanjem gledaju.

Ne usudujem se ipak ništa izustiti, još će i mene izribati. Preostala dva jela i desert bila su sasvim u redu i meni i Mandićima, ali rapoloženje je bilo narušeno.

Kad je plaćao račun, mrgodni Igor ostavio je konobaru čak 700 kuna manče, ne 10% nego više od 30%. Ono, gospodski, ne trepnuvši. Nagnjavio sam te, ali i bogato nagradio. Konobar se samo kiselo nasmiješio.

I inače, nije s Igorom bilo jednostavno otići u restoran. Sjećam se kako smo jednom jeli u restoranu K Zagorcu, na križanju Varšavske i Frankopanske (nekoć čuveni Bednjanec). Prekrasna vrtna restoracija s golemim stablima kestena koja su u proljeće i ljeto davala duboki hlad (ujesen je bilo bolje izbjegavati taj vrt jer su posvuda fricali plodovi kestena, ispadajući iz čahura koje su se rastvarale).

38

Fantastičan ugođaj, ali prilično loša kuhinja. Odlazili smo tamo obično na roštilj, jer su u dvorištu imali veliki grill na drveni ugaj, tu se nije moglo puno pogriješiti. Igor se, pak, nije zadovoljavao roštiljem; zanovijetao je s nekim kompliciranijim kuhanim jelom. Dobivši ga, nezadovoljan, bijesno je dohvatio svoj tanjur i odjurio u kuhinju, lako dostupnu iz dvorišta restorana. Očito je nastala prepirka jer se Igorova vika čula sve do našeg stola.

Ali, znao je, kad je bio zadovoljan i odšetati do kuhinje i zadovoljno pohvaliti dobre kuhare. Ipak je on koautor jedne dobre kuharice i jedan od prvih gastronomskih pisaca u Hrvatskoj, dovoljno autoritativan arbitar kojega su u struci poznavali i uvažavali.

Nekoć su Mandići često pozivali prijatelje na kućne ručkove i večere, ali u vrijeme kad sam se ja počeo intenzivnije družiti s njima bili su manje ambiciozni (a vjerojatno su im se i materijalne prilike pogoršale), ta druženja uz jelo u njihovu domu donekle su se prorijedila. Ali čuo sam za njihova gastronomska druženja s nekim ljudima koji mi devedesetih nekako nisu pristajali uz Igora (recimo Tonči Vrdoljak ili odvjetnik Milan Vuković).

U svakom slučaju, u zagrebačkom književnom svijetu na glasu su bili ručkovi koje priređuju Lola i Tvrtko Zane (Donat) i oni koje pripremaju Slavica i Igor Mandić. Onako kako sam ih ja upoznao, po konceptu su se ti ručkovi bitno razlikovali: Lola i Tvrko su preferirali bogate ručkove, ponekad s desetak jela, Slavica i Igor su preferirali skromnije varijante s dva–tri jela, ali fantastično pripremljena; kod Slavice sam jeo najbolji tartar biftek u životu. Sjajno je pripremala njoke i knedle s marelicama.

Mani Gotovac mi je pričala kako su sedamdesetih u njezinu vikendicu u Mokošici znali dolaziti na nekoliko dana Slavica i Igor. Igoru nije bilo teško svaki dan rano se dići iz kreveta i otići do lokalnih ribara kako bi kupio kakav

lijep krupni primjerak ribe ili jastoga. Znam i da je posebno volio guščja jetra. Skup ukus, ali odnjegovan.

Ja sam dosta često na svojoj terasi običavao priređivati večere na koje sam pozivao prijatelje, obično nas je bilo desetak oko trpeze. Volio sam kuhati, ali nisam imao pretenzije da se mjerim s Igorom i Donatom. Uglavnom sam večere temeljio na dobroj ribi (gradele, lešada, gregada), tu se nije moglo puno pogriješiti ako je riba friška. Bile su to večere s pet–šest jela (večere jer mi je trebalo vremena da priprelim jela za velik broj osoba).

Nisam volio eksperimentirati, morao sam ipak iskušati jelo na sebi. Sjećam se samo jednom kako sam se prešao: jedna prijateljica iz Komina donijela mi je nekoliko liski, kažu vrlo ukusnih ptica koje se love na ušću Neretve. Sugerirala mi je da je najbolje da ih lešam (jer nemaju masnoće za pečenje) i poslužim uz povrće i začine po volji.

Ja sam te liske raskuhavao valjda satima, ali pod ubodom vilice one su ostale ipak žilave. Nisam ih probao, da ne oštećujem vizualni dojam. Na svu sreću, bilo je dovoljno drugih jela, liske su bile uglavnom zapostavljene, nije bilo previše interesa za njih. Pretpostavljam da većina prisutnih za stolom nije nikad ni čula za te ptice koje su za Neretljane i Hercegovce delicija. Ali Igor je tu lokalnu gastronomsku famu o liskama znao. I morao ih je isprobati. Nisu mu se dopale u mojoj kulinarskoj obradi; nisu ni meni, posve ga razumijem. Ništa mi nije rekao, ni nikome drugom za stolom, samo je ustao i otišao u kuhinju potražiti košaru za smeće i tamo izručio tek načetu, neveliku lisku (otprilike veličina prepelice, nešto mršavija). Ništa mi nije rekao, njegov odlazak do kuhinje nitko osim mene nije zamijetio, ali dobro sam razumio poruku (i uklonio preostale liske sa stola).

Zanimljiva mi je bila još jedna Igorova osobina, nije volio sve vrijeme sjediti za stolom, ma koliko bio zanimljiv razgovor, nakon nekog vremena prošetao bi malo po terasi, ili još češće po kuhinji, obavezno zavirio u frižider, ponekad i izabrao neku teglicu ili zdjelicu s ajvarom, kajmakom, maslinama (ili što je već ocijenio zanimljivim) i donio za stol. Ne znam je li se to samo kod mene osjećao opušteno, domaće, ili mu je to bila navika i inače.

Književnik

Pojavom autobiografske knjige Igor se našao u potpuno novoj životnoj situaciji; dotad je Mandić izrazito polarizirao čitatelje: ili su ga voljeli ili mrzili; nerijetko su i na promocijama njegovih knjiga protivnici izražavali svoje negodovanje; on je imao već izoštren obrambeni gard, znao je spretno parirati i iz obrane brzo prelaziti u napad. Sad se prvi put našao u situaciji općeprihvaćenog, voljenog pisca. Reakcije na njegovu knjigu bile su mahom pozitivne, čak do razine ushita. I sam sam im više puta svjedočio kad bih s Igorom sjedio u

nekoj kavani ili kafiću, ili samo prolazio ulicom: prilazili su mu čitatelji, čestitali, zahvaljivali na knjizi u kojoj su uživali, pitali kad će uslijediti nastavak...

Zanimljivo, iako je knjiga naišla na nepodijeljeno dobar prijem i u medijima i u javnosti, žiriji najuglednijih nacionalnih književnih nagrada uporno su je zaobilazili. Dobila je samo nagradu Kiklop Pulskog festivala knjiga kao najčitanija knjiga godine. Igoru je puno značilo što konkurencija u kojoj je valorizirana knjiga nije bila kritika ili esejistika, natjecao se u kategorijama pripovjedne književnosti. I sam je sve češće o knjizi *Sebi pod kožu* govorio kao o »romanu«.

Nakon zagrebačke promocije uslijedile su promocije knjige u drugim hrvatskim gradovima (i u različitim zagrebačkim knjižnicama). No, posebno je Igora intrigirao Beograd. Na beogradsku promociju s Igorom je putovao glavni urednik Profila Drago Glamuzina. Kad su se vratili, Drago mi je zapanjeno pripovijedao kako je na Igorovoj beogradskoj promociji prodan nevjerojatan broj knjiga. Promocija je bila zakazana u knjižari u podnožju zgrade SANU, u prostoru koji može primiti stotinjak ljudi. Okupio se, međutim, višestruko veći broj zainteresiranih građana, večer prije promocije Igor je nastupio u jednoj gledanoj televizijskoj emisiji (mislim da se radilo o *Utisku nedelje* Olje Bečković). Njegov televizijski nastup imao je takav odjek da je prostrana Knez Mihajlova bila zagušena ljudima koji su došli čuti i vidjeti Igora. U tren je planulo nekoliko stotina primjeraka knjige koji su poslani s našom ekipom. Potom su hitno dopremljeni svi primjerci iz beogradskog skladišta Profila, pa iz drugih beogradskih knjižara. Ukupno se prodalo oko tisuću primjeraka knjige (a valja imati na umu da se prodaja stotinjak primjeraka na promociji u normalnim uvjetima smatra izuzetnom).

Hm, stvarno izuzetna prekogranična prodaja knjige za jednoga »bugarskog« pisca.

Uzlet popularnosti Mandić je iskoristio da tiska i neke knjige upitne komercijalne zanimljivosti. Godine 2007. iz tiska će mu izići zbirka prastarih kolumni *Notes*, u kojoj je sabrao svoje gotovo četiri desetljeća stare kolumne iz *VUS-a*; suvremenom čitatelju onodobni kulturno-politički kontekst bio je uglavnom potpuno nepoznat, sumnjam da je izdavač prodao nešto više od nekoliko stotina primjeraka te knjige unatoč tome što je Mandićeva autobiografska proza prodana u desetak tisuća primjeraka. Mandić je kao hit-autor postigao da i ovaj segment njegova novinskog stvaralaštva uđe u korice knjige; očito je to bio dio njegova nauma da sve bitnije tekstove ukoriči i učini lako dostupnima.

Glavni urednik Profila Glamuzina prihvatio mu je ideju da se reprintira knjiga *Zbogom, dragi Krleža*. Nisam sudjelovao u dogovaranju tog reprinteda, a i nemam bog zna kakvo mišljenje o toj knjizi, ali pretpostavljam da je glavni urednik procijenio kako ta knjiga može biti interesantna jer nikad nije tiskana u Hrvatskoj, a pisana je vehementno, mandićevski, što može privući njegove najodanije poklonike.

Ja sam, pak, s Mandićem počeo planirati novu autobiografsku knjigu, nastavak *Sebi pod kožu*; znao sam da nam je ostalo dosta tema koje nisu apsolvirane u prvoj knjizi. U ovoj smo knjizi manje išli na dnevnik, a više i izravnije na memoarsko–autobiografski sloj. Igor je sada imao znatno više samopouzdanja, nije toliko tražio moju psihološku podršku.

Meni se u jednom trenutku učinilo kako autobiografiji ipak nedostaje erotička dimenzija; jest Igor pisao o svojim mladenačkim ljubavima, ali lijepi i romantični zapisi o udvaranju mladoj Zdravki Krstulović uglavnom su platonskog karaktera; dojmivi su i ljubavni zapisi o Slavici koju Igor nesmanjenim žarom obožava i u zrelosti njihovih života.

— Šteta što nisi bio kurviš. Tvoji porno–eseji iz *Erotike, Prijapov problem*, pokazuju koliko je snažan tvoj erotski *drive*, koliko je razvijena tvoja seksualna mašta!

Kao da ga je malo zapeklo moje aludiranje na njegovu bračnu vjernost. Eh, sinonim za dosadan seksualni život! Nekoliko dana iza tog razgovora Igor je donio baš izrazito seksualizirane fragmente, nazvao ih je autofikcijama, u kojima je opisao svoje «hipotetične» erotske avanture u Beogradu. Nije ni meni htio priznati do kraja jesu li te ljubavne pustolovine autentične, ili samo plod živahne autorove seksualne uobrazilje. U svakom slučaju, potpuno izmišljene nisu bile.

Slavica se sve do promocije knjige nije posebno osvrtna na te Igorove erotske epizode; bila je dovoljno samouvjerena, sigurna u čvrstoću ljubavi svojega supruga. Erotiku u novoj knjizi očito je shvaćala kao ustupak zahtjevima žanra, čisto profesionalno.

Međutim, na večeri nakon zagrebačke promocije, nakon nekoliko boca vina, Rade Šerbedžija je počeo pričati baš o tim Igorovim seksi epizodama; očito ga je to navelo na razmišljanje da i sam u svoju autobiografsku knjigu ubaci erotske scene.

Taj razgovor je zasmetao Slavici, sa dvosmislenim smijehom nam je dobacila: — Samo vi pričajte, možda bih i ja mogla napisati neku »autofikciju«!

Isti tren je iz Igora provalila ljubomora: — Ti to nećeš pisati, i što bi ti imala pisati?!

Vidjelo se da smo zašli na skliski teren; naglo smo prekinuli razgovor o toj temi.

Ponovili smo isti model prezentiranja knjige koji smo iskušali na *Sebi pod kožu*: najprije smo poglavlja knjige tiskali u *Književnoj republici*, a nakon otprilike godinu i pol, 2009., tiskana je i knjiga *U zadnji čas*. Izbor naslova jasno je napućivao na autorovu ideju kako napunivši sedamdeset godina ulazi u razdoblje starosti; ovu knjigu tretira kao možda i zadnje što će napisati, pred smrt, u zadnji čas. Bude li imao vremena i snage, sabrat će još neku knjigu svojih još neuknjiženih novinskih članaka. Iz razgovora koje sam tih dana vo-

dio s Igorom mogu posvjedočiti kako je bio uvjeren da neće još dugo poživjeti, najviše 76 godina, što je prosječan vijek muškarca u Hrvatskoj.

Knjiga *U zadnji čas* imala je nešto manju nakladu nego prethodna, ali opet je bila među najprodavanijim naslovima u Hrvatskoj. Uspjeh je pomogao Igoru da se nosi s depresijama vezanim za Adinu smrt; kolikogod on naizgled bio namćor, neovisan o emocijama publike, ipak je volio odlaziti na tribine, putovati, komunicirati s ljudima koji ga čitaju i vole.

Igoru nije promaknulo da sam, paralelno s njegovom drugom autobiografskom knjigom, počeo raditi s Mani Gotovac na njezinoj autobiografiji. Uostalom, nisam ni tajio da sam Mani počeo nagovarati jer sam je vidio kao neku vrstu ženskog pandana Igoru Mandiću: strastvenu, talentiranu, nekonvencionalnu, kontroverznu. Kako se kroz rad produbljivalo moje i Manino prijateljstvo, Igor se osjećao pomalo zapostavljenim. Pogotovo kad se 2010. pojavila prva Manina knjiga *Fališ mi* i postala hit u rangu prve Igorove autobiografske knjige.

42

Mani i Igor dobro su se poznavali još iz splitske Klasične gimnazije, išli su u isti razred, bilo je između njih i adolescentske simpatije, ali ljubavno nerealizirane. Sad se pojavila s Igorove strane »prestižna ljubomora«. Očitovala se ona u nekim djetinjastim postupcima. Recimo, za splitsku promociju Manine knjige *Profil* nam je osigurao veliki, udobni automobil, dovoljno prostran za nas troje. Igor, međutim, nije želio putovati s nama, već je za sebe tražio avionski prijevoz. Uzalud sam ga uvjeravao kako će mu i za avionski prijevoz na koncu trebati 3–4 sata, kao i za automobil. I još će stalno morati mijenjati prometna sredstva, baš gnjavaža. Da, ne spominjemo dodatni trošak. Svejedno, Igor je tražio poseban status.

Na samoj promociji, koja je umnogome podsjećala na najbolje njegove, govorio je vrlo efektno. S jednom erotskom asocijacijom: — Ja sam Mani bio prvi...

I sad dok mi svi iščekujemo da nam Igor kaže kako je bio Manina prva ljubav, ljubavnik, što li već, on s osmijehom doda: — Ja sam joj bio prvi urednik, u našem školskom listu!

Zanimljivo, Mani inače hirovita, osjetljiva, pa i narcisoidna kad joj se činilo da netko dovodi njezin umjetnički status u pitanje, pred Igorom je uvijek osjećala strahopoštovanje. U svakom slučaju, iako mi to nikad nije rekao izravno, Igor je moj rad s Mani i njezin uspjeh osjećao kao neku vrst mojega izdajstva: više mi nije bio jedini. Utoliko prije što sam s njom radio isto kao i s njim, uz puno »psihoanalitičkih« razgovora.

Godine 2011. beogradski nakladnik Službeni glasnik objavio je Mandićevu zbirku kritika o srpskim autorima *Kaj ste pisali, bre?! Šta ste napisali, bre*. Urednik knjige Gojko Tešić i sam Mandić zamolili su me da knjigu predstavim na beogradskom Sajmu knjiga. Slavica, Igor i ja uputili smo se mojim autom, taj izlet sam opisao u reportaži objavljenoj u zagrebačkom magazinu *Aktual*.

Putovati s Igorom nije jednostavno, neprekidne neobjašnjive promjene raspoloženja, stanovite nepodudarnosti u krugu naših beogradskih prijatelja i s tim povezane moje eskivaže; sve sam opisao u posebnom tekstu, čitajte.

Raskol u Profilu

Nekako u to vrijeme došlo je do raskola u Profilu, glavni urednik Drago Glamuzina prešao je u VBZ; naravno, pobrinuo se da sa sobom povede i ponajbolje Profileve autore. Ja sam ostao još neko vrijeme u Profilu, ali radio sam sa sve manje entuzijazma jer je od mene traženo da mi svi autori koje biram budu komercijalni. A recimo, čak ni Ivo Brešan nije bio tretiran kao komercijalno zanimljiv pisac.

Od mene se očekivalo da zadržim Igora Mandića kao kućnog autora. Ja se nisam želio ni mogao natjecati s Glamuzinom jer je on imao odriješene ruke, mogao je Igoru ponuditi veći honorar, iznad limita kojim sam ja raspolagao u Profilu. Mogao je, također, Mandiću reprintirati i honorirati stare naslove, što Profilu ne bi bilo dovoljno »komercijalno«. Osim toga, nisam ni ja čovjek posve lišen osjetljivosti: ako Igor sam ne osjeća zahvalnost i osobni dug prema meni zbog onoga što sam uložio u dvije njegove autobiografske knjige, ne treba ga silom ni zadržavati.

U svakom slučaju, Igor je napustio Profil, napustio je i mene kao urednika, a ja sam se trudio da ne pokažem povrijeđenu taštinu; baš sam se trudio da ostanemo u prijateljskim odnosima. Nalazili smo se na zajedničkim ručkovima (ponekad i s Brunom Kragićem, ravnateljem Leksa, koji nas je znao pozvati Kod Draška), ponekad i na nedjeljnim sajmovima antikviteta na Britancu. I govorio sam na nekim Igorovim promocijama, recimo — na promociji reprinted *Prijapova problema*.

Glamuzina je znao dobro kako je zapravo jedina mogućnost da Mandić napiše bestseller da se vrati autobiografskom žanru. Izišla je 2014. treća Mandićeva autobiografska knjiga *Oklop od papira*. Na silu sklepana knjiga, nešto recikliranih restlova prethodnih knjiga, dosta starih intervjuva, puno ponavljanja. Igor je pokušao knjigu učiniti atraktivnom nekim ekscesnim fotografijama, poput svoga akta s nudističke plaže. Knjiga se slabo prodavala, vjerni Mandićevi čitatelji osjećali su se prevareno.

Činilo se da je tom knjigom okončan Igorov spisateljski opus. Na vlastito iznenađenje nadživio je svoju sedamdeset i šestu godinu, koju je stalno spominjao kao »kritičnu«. A onda mi je, sjećam se prvi put u kafiću na Britancu, počeo govoriti kako misli da će ipak napisati još jednu knjigu: o smrti, kombinaciju autobiografije i tanatološke esejistike.

Knjiga *Predsmrtni dnevnik* (VBZ, Zagreb 2017.) Igora Mandića već je po svojem pojavljivanju izazvala veliku pozornost javnosti i postala svojevrsnim »mračnim hitom« hrvatske književnosti. Igor je u četvrtoj knjizi svojega au-

tobiografskog niza tematizirao sam kraj svoje biografije: starenje, rasap tjelesnih funkcija, izvjesnu prisutnost smrti. Približavajući se osamdesetoj godini, odlučio je tematizirati i sam kraj svojega života, jer jedino oružje kojim se može poslužiti u unaprijed izgubljenom ratu protiv egzistencijalnog apsurdna jest tipkovnica.

On se ne boji smrti, ne zbog toga što vjeruje da naš tjelesni život jest samo prolazna faza prema ostvarenju vječnosti u zagrobnom životu, ili u reinkarnaciji kao u istočnjačkim religijama. Uvjereni je racionalist koji ne želi sebe zavaravati nedokažljivim tlapnjama. Suočava se sa smrću kao definitivnim krajem, bez imalo straha. U tim svojim predsmrtnim trenucima, kako Mandić doživljava aktualni trenutak svojega života, vraća se važnim događajima i osobama iz svojega života, rekonstruira neke situacije koje su mu se urezale u sjećanje. Ili govori o turomnom starenju možda još uvijek slavnog, ali siromašnog pisca u Hrvatskoj. Epikurejca prisiljenog da živi u zatvoru materijalne oskudice.

44

Usporedo s tim nizom dijarijsko–memoarskih zapisa, u eruditsko–esejističkim refleksijama kojima je knjiga prožeta, osvrće se na niz knjiga, umjetničkih djela i filozofskih tekstova, posvećenih fenomenu smrti, ispisanih u tradiciji kulture zapadnoga kruga. Posebno njegovu pozornost zaokuplja fenomen samoubojstva, kao pitanje kojim se već suočavao u emocionalno prenapregnutim, tragičnim trenucima svoga života, ali i kao prvorazredno pitanje kojim se bavi filozofija egzistencije.

Bio sam u žiriju Kamovljeve nagrade za 2018. godinu i svesrdno sam se zauzeo da je dobije baš Igor, kojega su dotad zaobilazile sve književne nagrade osim Kiklopa. U obrazloženju nagrade napisao sam: »Ova knjiga definitivno zaslužuje nagradu koja nosi Kamovljevo ime: ona je svojevrsan šamar malo-građanskom ukusu i nazorima vezanim za život i smrt. Osim toga, treba imati na umu kako Mandić upravo svojom samosvojnošću, nastojanjem da govori ›uz dlaku‹, protiveći se stereotipima koje zagovara građanska većina jest zsigurno najautentičniji sljedbenik kamovljevskeg anarhičnog duha u hrvatskoj književnosti. Zbog toga su ga dosad mnoge nagrade mimoišle, ali ova mu — s pravom — pripada!«

Moram priznati kako sam mislio da se Igor na autobiografskom planu ispraznio, što mi je potvrdila njegova treća knjiga tog niza. Ponudio je svome uredniku Glamuzini ideju koja je u prvi mah izgledala premračno, neatraktivno za širu publiku. Glamuzina je ideju prihvatio i sustavno podupirao. S pravom, Igor je u svojoj sedamdeset i osmoj godini objavio izvrsnu knjigu, koja je doživjela široku recepciju i postala hitom godine (prodano 7000 primjeraka).

Počasni doktor Riječkog sveučilišta

Igor je često gostovao u Rijeci i Bakru, gdje mu je dosta posjećene promocije organizirao Nikola Petković, profesor Kulturalnih studija na Riječkom sve-

učilištu. U jednom trenutku u proljeće 2018. godine Nikola se javio i meni, kako bi volio predložiti Igora za počasnog doktora Riječkog sveučilišta. Hoću li biti jedan od službenih predlagatelja, kao glavni urednik *Hrvatske književne enciklopedije*? Sa zadovoljstvom sam prihvatio poziv jer doista Igora smatram jednim od pionira kulturalnih studija kod nas:

»Igor Mandić je doista iznimna, vrlo specifična pojava u hrvatskoj književnosti i kulturalnoj teoriji proteklih šezdesetak godina. Njegov životni i spisateljski kredo ponajbolje simbolizira naslov njegove prve knjige *Uz dlaku*. Mandić je permanentno, uporno pokazivao sklonost nemirenju s ustaljenim predodžbama, stereotipima, klišejima, ne samo u umjetnosti, već i na planu životnih preferencija, pa i politike.

Započeo je kritičarsku karijeru u časopisu *Razlog*, časopisu koji je okupljao autore rođene oko 1940. godine: njegovi prvi kritičko–esejistički tekstovi obilježeni su intelektualističkom pretencioznošću karakterističnom za taj književni naraštaj. Ubrzo, međutim, odustaje od tog časopisnog intelektualnog rezervata, odlučuje se za pisanje u novinama i traži novi tip autorskog diskursa, bliži prosječnom novinskom čitatelju i tematski provokativniji i atraktivniji stil. To mu je ubrzo i uspjelo pa je potkraj šezdesetih postao iznimno popularan, izazivajući vrlo eksplicitne izraze naklonosti, ali i osporavanja. Iako mu je dobar dio književnog establišmenta prigovarao zbog »novinskog estradiziranja književnosti«, Mandić se nije obazirao na osporavanja. Uporno je gradio svoj jezgrovit, ironičan stil, začinjjen povremenim kalamburima, ali pokazujući i teoretsku obrazovanost, pozivajući se osobito na Rolanda Barthesa (kao uzor u analizi »fenomena svakodnevnice«) i Marshalla McLuhana (kao teoretičara medija).

Iako isprva dominantno književni kritičar, Mandić se neće zadržati samo na polju književnosti i elitističkom prostoru kulturne rubrike dnevnog lista *Vjesnik*, već će ubrzo početi pisati i o ozbiljnoj i popularnoj glazbi, televiziji, gastronomiji, modi, feminizmu, erotici, trivijalnoj književnosti te o nizu fenomena svakodnevice koji su »ozbiljni literati i kritičari« tog vremena doživljavali kao niževrijednu topiku. Po temama o kojima je pisao, pa i načinu kako im je pristupao, Mandić je doista preteča suvremenih kulturalnih studija.

Iako prvorazredni intelektualac, velike erudicije, Mandić nikad nije podcjenjivao fenomene popularne kulture; izlagao se nemilosrdnim napadima zbog svoje sklonosti da pozove na kritičko preispitivanje ikona visoke književnosti, glazbe, filma, a i spremnosti da ozbiljno govori o autorima popularne kulture. Danas nikome ne izgleda neobično kad se jednog Arsena Dedića tretira kao jednog od najvažnijih hrvatskih pjesnika, ali tome je pridonio upravo Igor Mandić svojim pisanjem o Dediću u vrijeme kad je taj kantautor bio rangiran kao stvaralac niževrijednih oblika književnosti i glazbe.

Ne treba zaboraviti da je Mandić izazivao veliku pozornost i kao komentator političkih zbivanja (osobito u rubrici *Notes Igora Mandića* potkraj šezdesetih i početkom sedamdesetih), brojnim polemikama koje su osim kultur-

njačkih tema imale i političku pozadinu u sedamdesetim i osamdesetim godinama, kad je Mandić obilježen kao politički disident i »protivnik socijalizma« (te kažnjen onemogućavanjem pisanja za »ozbiljne novine« u svojoj matičnoj medijskoj kući). Nakon promjene političke vlasti 1990. godine Mandić i dalje ostaje svojevrsni politički disident, odupirući se dominantnoj nacionalističkoj ideološkoj matrici, vrlo često namjerno izazivajući i skandalizirajući vladajuće političke strukture i medije. Za to plaća i skupu cijenu, povremeno ostaje i bez stalnog radnog mjesta, čak i bez honorarnih poslova, ali njegova autorska personalnost, vještina pisanja i lucidnost analize uvijek iznova dovode ga u središte pažnje javnosti. Posljednjih desetak godina Mandić je zapažen i čitan prije svega kao autor nekoliko knjiga autobiografske proze, u kojima ima elementa esejizma i rekapitulacije glavnih toposa o kojima je pisao u svojim kritikama, esejima i feljtonima.

Mandić je uvijek intrigantan, zanimljiv, provokativan, bez dlake na jeziku, nikad banalan, autor koji je pomicao granice među žanrovima, autor koji je rado demitologizirao posvećene veličine, a upozoravao na vrijednosti prezrenih formi i autora.

Iako je uvijek više težio priznanju širokog čitateljstva nego akademskih krugova, Mandić (možda upravo i zbog toga) zaslužuje priznanje za svoje pionirske doprinose na planu »kulturalnih studija« u Hrvatskoj. O mnogim temama nekoć podcijenjenim, a o kojima se danas pišu disertacije, Mandić je pisao prije svih, inteligentno, čak i teorijski potkovano, a uvijek zanimljivo i stilski dojmljivo.«

U Zagrebu, 26. 3. 2018.

Doista, naš prijedlog je prihvaćen i Igor je s velikom medijskom pompom izabran za počasnog doktora Riječkog sveučilišta. Zaobilazile su ga u životu književne nagrade, iako je napisao tridesetak knjiga, nitko ga nije zvao u HAZU, a sad jedna renomirana institucija njegov književnoesejistički opus valorizira kao vrhunsku vrijednost.

Počasni doktorat Igoru je uručen u siječnju 2019. Rektorica Snježana Prijić Samardžija rekla je prigodom uručenja da je Igor Mandić prvorazredni javni intelektualac, te da je ova dodjela počasnog doktorata na najboljem tragu prosvijećenosti i prosvjetiteljstva, čin odavanja počasti vladavini neovisnog uma nad uskogrudnim afektivnim radikalizmom.

»Javnog intelektualca čine intelektualne vrline znalca, poznavatelja, mislitelja, informirane i reflektivne osobe, vrline intelektualne znatiželje, intelektualne nezavisnosti, savjesnosti, odgovornosti i hrabrosti«, istaknula je, «te je bitno da to bude osoba koju mnogi rado čitaju i slušaju, čiji stavovi imaju odjeka, da je to društveno široko prepoznatljiva osoba, s nevjerojatnom moći i utjecajem da potiče širu javnu raspravu. To može biti samo osoba koja ima snažne, originalne i supstantivne stavove o fenomenima koji zanimaju širu javnost, ne može je se vezati politikom, institucijski ili emotivno kupiti.

Mandić je cijeloga svoga života iznosio kontroverzna gledišta jer nikada nije podilazio ili kalkulirao, nego i namjerno provocirao. U vremenima u kojima se kritičko razmišljanje svelo na neinformirano kritizerstvo, a stav na autocenzurirano povlađivanje autoritetima i navodno neupitnim vrijednostima, potreba za javnim intelektualcima je naša nasušna potreba«.

Tim počasnim doktoratom Riječko sveučilište je opalilo javni šamar Zagrebačkom, koje se upravo bavilo idejom o počasnom doktoratu kojim bi ovjencalo kontroverzno zagrebačkoga gradonačelnika Milana Bandića (a nije daleko od toga ni počasni doktorat čelniku BiH HDZ-a Draganu Čoviću.)

Viđao sam tih dana Igora razmjerno često, bilo je očito da uživa u počasti; znao se on odupirati kad su ga napadali, bio je borben i prgav, pa se činilo kako mu nisu važne pohvale, ali nije bio baš neosjetljiv kad bi doživio pohvale, pogotovo od ljudi koje on cijeni.

Život u doba korone

47

Došla je 2020. godina, ja sam u siječnju otputovao u Budimpeštu da pravim društvo Luki, jer Jasmina je bila dva tjedna u Južnoj Africi na znanstvenoj konferenciji. Potkraj veljače Jasmina, Luka i ja otputovali smo automobilom za Berlin, gdje nam se pridružila Jelena, koja je doletjela iz Londona.

Cilj putovanja bio je posjet Jeleninoj berlinskoj izložbi. Naravno, osim razgledanja izložbe (ne bez ponosa na naše talentirano dijete), obilazili smo poznate berlinske lokalitete, ili besciljno uživali u krojberškim kafićima i slastičarnicama. Tražili smo i zanimljive restorane, a Berlin je sa svojom multietničkom gastronomskom ponudom pravo mjesto za takav tip istraživanja.

Vratio sam se u Zagreb baš kad su se i kod nas pojavili prvi slučajevi korone. Bili su to dani panike, pogotovo nakon strašnih prizora koji su počeli pristizati iz bolnice u Bergamu. Jedino iskustvo efikasne prevencije bilo je ono kinesko, koje je podrazumijevalo posvemašnje zatvaranje i vrlo rigorozne mjere zaštite. Neka druga europska iskustva, poput onih švedskih, činila su se previše liberalnima s obzirom na naš mentalitet. Zapravo se ugasio sav javni život.

Iako sam dosta aktivan na internetu, pa i na društvenim mrežama, koje su dobar lijek protiv osjećaja osamljenosti, ova prisilna samoća (praćena anksioznošću zbog moguće zaraze) nije mi se ni najmanje sviđala. Čim je prva kriza malo popustila te su u svibnju ukinute mjere zabrane prometa između županija, ja sam potrpao odjeću, laptop i knjige u automobil i krenuo na more, u svoju vikendicu. Bit ću dolje dok kriza ne prođe. Pisat ću, plivati, šetati uz more, družiti se s uskim krugom prijatelja. A vjerujem da će do mojih malih Drašnica korona teško i doprijeti.

Razgovarao sam povremeno s Mandićima; oni su se zatvorili u svoj stan, Igor je preuzeo obvezu odlaženja u nabavke hrane i novina. Strah ih je, ali ipak nisu u panici; stabilni su, s realističnim osjećajem kako su se naživjeli, doživjevši sve lijepe i teške strane života.

Igor je povremeno upadao u zdravstvene krize jer mu je popustilo srce. To su liječnici ustanovili još prije korone. Nije pristao ni na kakav operativni zahvat; dobio je medikamentoznu terapiju i nastojao se ne izlagati naporu ni stresnim psihičkim stanjima. Nije očajavao, nadmašio je životni vijek koji je očekivao.

Nakon nekog vremena sjetili su ga se iz *Jutarnjeg lista*, povjerali su mu da svake subote piše književnu kritiku. Prvu kritiku iz serije, koju je sam imenovao *Zub kritike*, objavio je 7. studenoga 2020., a posljednju 12. ožujka 2022., neposredno prije svoje smrti. Ukupno je objavio u toj seriji šezdesetak kritika, dovoljno za zbirku koja će se, pretpostavljam, pojaviti nakon njegove smrti (neće biti problema sa sabiranjem tekstova jer Igor ih je — pedantan i temeljit — sigurno sve čuvao u posebnoj fasciklu).

Iako je povremeno ispadao iz forme i nije imao snage za pisanje, ipak je prilično redovito ispunjavao svoju rubriku. Pitao me telefonski čitam li ga. Morao sam priznati, prestao sam kupovati *Jutarnji list*, ne samo zato što su u mojim Drašnicama zatvorili novinski kiosk kao nerentabilan.

Ljutio se na mene kad bih mu rekao da nisam vidio njegovu kritiku. Glupo mi je voziti do Makarske i kupovati novine samo zbog dva–tri autora koji me zanimaju; najčešće mi novine ostanu nepročitane i kad ih kupim. Naprosto, tiskovni medij koji je pregazilo vrijeme.

— Ja sam ti, Igore, posve prešao na društvene mreže, tamo objavim sve što želim komentirati, odmah, bez čekanja, a i pročitam ljude s kojima sam umrežen, a zanimaju me. Loša je strana što nema honorara, ali novine su zadnjih godina ionako radikalno srezale honorare.

Međutim, Igora je bilo nemoguće izbjeći ako pratiš društvene mreže. Jedni su se ljutili zbog oštine njegova »kritičkog zuba«, a drugi, pak, izražavali zadovoljstvo. Njegova kritika nikoga nije ostavljala ravnodušnim, čak i kad se radilo o »staračkom ugrizu«.

Povremeno bih objavio ponešto o njemu i Slavici (recimo, redovito sam mu na Fejsu čestitao rođendane); svaki put su te objave dobivale golemi broj lajkova i komentara, vole ga ljudi, bar moji Fejs–prijatelji! Neke sam lijepe objave kopirao i slao Slavici na njezin *smartphone*, a shvatio sam s vremenom kako Slavica ima prijateljice koje su umrežene sa mnom i da promptno dobiva sve informacije o onome što pišem.

Slavicu su posebno zanimale vijesti i fotografije moje male kćeri, koju sam dobio u svojoj šezdeset i sedmoj godini u vezi sa crnogorskom dramskom spisateljicom Bojanom Mijović. Kad sam im rekao da je ime djevojčice Ada, zanijemili su. Nije moja Ada dobila ime po Igorovoj i Slavičinoj; njezina mama stra-

stvena je filmofilka i obožava Bertoluccijev film *Dvadeseto stoljeće*, u kojem se glavni ženski lik zove Ada. Ime je imala pripremljeno godinama, a sviđalo se i meni, nisam imao ništa protiv Bojanina izbora. Uostalom, u Dalmaciji Ada nije rijetko ime.

Bilo mi ih je žao kad sam vidio kako ih je šokiralo ime moje kćeri, njihove su rane bile tek naizgled iscijelile, svaki poticaj bi proizveo bol. Međutim, Slavica je brzo zavoljela svoju malu Adu, princezu, ljepoticu. Redovito sam je izvještavao o njezinu napretku, slao nove fotografije.

Kriza

Početak studenoga 2021. pitao sam Igora ima li snage doći u knjižnicu Bogdan Ogrizović i govoriti s desetak drugih govornika na književnom skupu posvećenom mojoj sedamdesetoj obljetnici rođenja. Rado je, baš entuzijastično prihvatio poziv.

Međutim, upravo tada počeo je rapidno jačati novi soj korone, delta, najsmrtonosniji dotad. Ja sam se u proljeće cijepio i vratio u Zagreb; ubrzo se pokazalo da cjepivo i ne pruža potpunu zaštitu, kakvo razočaranje?!

Igor i Slavica nisu bili cijepljeni, smatrali su da je za njih cjepivo bar jednako opasno kao i sam virus; nisu pritom podcjenjivali virus; znali su da može biti i smrtonosan i zdravstveno razoran. Jedini način da se sačuvaju bio je da izbjegavaju susrete s ljudima. Krajem studenoga javila mi se Slavica:

— Žao nam je, ali Igor će morati odustati od nastupa. Rado bi govorio o tebi, ti si toliko puta o njemu, ali tu će biti pedeset, možda i sto ljudi. Nema šanse da izbjegnemo virus. A naš imunitet nije bog zna kakav.

Javio se i Igor, žao mu je! Ali pokušat će nešto napisati ako budemo tiskali temat.

Međutim, korona je poprimila takve razmjere da smo potkraj studenoga otkazali sve skupove u Društvu pisaca, i sastanke Uprave održavali smo preko Zooma. Početkom prosinca i ja sam se razbolio od korone. Prenio mi ju je moj bratić, vršnjak; došao je poslovno sa sinom na neke sastanke u Zagreb; potom su navratili do mene. Sjećam se da sam ga pokušao pozdraviti onako bokser-ski, stisnutom šakom. On se samo nasmijao: — Daj, ne paničari! — i čvrsto me zagrlio. Ostali su kod mene dva-tri sata u razgovoru; bili smo jako bliski cijeli život, što se još više pojačalo kad smo zajednički obnovili djedovsku kuću u starim Drašnicama.

Dan-dva kasnije počeli su me boljeti sinusi, pojavila se grlobolja, temperatura i osjećaj malaksalosti. Kupio sam kućne testove za COVID-19, ali prvi je bio negativan. Sav sretan, objavio sam na Fejsu kako me korona i ovaj put zaobišla, na što mi se javila bratićeva kći upozorivši me da ponovim test jer su moj bratić i njegov sin došli iz Zagreba zaraženi. Bila je u pravu, u drugom

testiranju bio sam pozitivan. Nisam se javljao na PCR testiranje jer opća zaraža je poprimila takve razmjere da se na službeno testiranje moralo čekati tjedan dana. Mjerio sam temperaturu više puta dnevno, pratio stupanj saturacije kisikom, uzimao paracetamol i multivitaminske pripravke. U međuvremenu mojem je bratiću naglo skočila temperatura, prebačen je u splitsku bolnicu, odmah je priključen na respirator. Nakon desetak dana pokušali su ga skinuti s respiratora, ali pojavile su se srčane aritmije, otkazali su bubrezi. Nakon nekoliko dana bratić je umro, moj rođak kojeg sam volio kao rođenog brata (i on mene). Bio je to za mene stravičan šok, pa on je bio boljeg zdravlja od mene, to ljeta, nekoliko mjeseci ranije, nosio je neke pakete s kućanskim elementima teške preko četrdeset kila uz stubište u mojoj kući!

Pukla me je depresija, danima nisam izlazio iz kreveta, nisam imao snage ni da otputujem na pogreb do Dalmacije. Tek nakon mjesec dana počeo sam ponovo izlaziti iz kuće.

Moja jedina veza s vanjskim svijetom bilo je komuniciranje preko mobitela i interneta. S vremena na vrijeme komunicirao sam i s Mandićima, zapravo sa Slavicom. Igor se povremeno gubio, ostajao bez snage, ali bi se svaki put oporavio, vratio. Tada bi i pisao svoje tekstove za *Jutarnji list*. Prilikom jednog razgovora Igor je zatražio mobitel od Slavice. Uspio je samo promumljati nešto meni posve nerazumljivo, molio sam ga da ponovi, čulo se kako diše, ali ponavljanja nije bilo. Ne znam je li Slavica bila uz njega; nakon minutu–dvije prekinuo sam razgovor, zabrinut za Igorovo stanje. Ipak, taj put došao je k sebi, sve je bilo u redu.

Ali bilo je jasno da se Igor postupno gasi, njegovo srce pumpalo je sve manju količinu krvi, osciliralo u otkucajima; mozak je povremeno radio čisto, a povremeno — očito u stanju ishemije — patološki agresivno, optužujući Slavicu nemogućim optužbama. Međutim, u rijetkim trenucima normalizacije nalazio je snage da napiše tekst za *Jutarnji list*.

A onda mi je 13. ožujka navečer javila Slavica da je Igor umro; bila je prilično smirena, pratila je kako se Igor gasi, znala je kako je kraj neminovan. Detaljno mi je ispričavijedala kako je izgledao posljednji Igorov dan.

— Hoćeš li da sve to objavim na Fejsu; to će onda biti prva vijest o Igorovoj smrti?

Slavica se složila, bolje da ja kao njegov prijatelj prvi objavim tu vijest nego da o tome izvještava HINA.

Vrlo brzo sam, na temelju onoga što mi je Slavica ispričala napisao objavu o Igorovu odlasku; sve je bilo u njegovu stilu, do posljednjeg daha:

»Maloprije mi se javila Slavica Mandić: — Danas predvečer, oko 18 i 30 umro je naš Igor!

Već godinama je imao srčane probleme, zadnje dvije godine Slavica i on su se pred koronom povukli u svoj stan u Ulici grada Mainza, nismo se vidjeli, povremeno bismo se čuli telefonom. Slavica kaže da je imao jako napornu

noć, slabo je spavao, ali vjerojatno sluteći kraj naručio je baš otmjen ručak s gratiniranim školjkama (Saint Jacques) i šampanjcem. Popodne mu je pozlilo, završio je u bolnici Sveti Duh.

Gasio se, ali bio je priseban; Slavicu je medicinska sestra pitala koliko Igor ima godina, na što je ona rekla osamdeset i dvije, a Igor je iz druge sobe dobio: — Osamdeset i tri! (Iako mu je rođendan tek u studenom...)

Dragi moj prijatelju, živio si i otišao sa stilom, pisao kritike za *Jutarnji* praktično do zadnjeg dana; otišao goparski, bez mrcvarenja, uz birano jelo i dobru kapljicu. Ne razdvajajući se do zadnjeg trena od svoje Slavice.

Opraštajući se od tebe ovom na brzinu sročenom nekrološkom glosom, donosim fotku tebe i žene s kojom si proveo više od pola stoljeća. Snimio sam tu fotku punu ljubavi za vrijeme jednoga zajedničkog putovanja u Beograd na Sajam knjiga, zastali smo na ručku, bila je to riba, fiš, s tobom se uvijek dobro jelo.

Adio, dragi moj ♥«

51

Nisam slao Slavici objavu na pregled, javila se ubrzo nakon što sam je postavio na Fejs. Imala je samo jednu faktografsku primjedbu: uz školjke su popili po čašu vina, a Igor je primijetio kako bi uz takav ručak bolje pasao šampanjac. Nisam htio korigirati objavu; poželio je šampanjac, neka mu u objavi i stoji da je popio čašu šampanjca.

Moju objavu o Igorovoj smrti prenijele su sve novine i portali u bivšoj zajedničkoj zemlji. Sama objava na Fejsu dobila je preko 3 tisuće lajkova, 640 komentara, 186 dijeljenja. Više nego ijedna druga objava ikad na mojem profilu.

Govorio sam potom na komemoraciji u Novinarskom domu; nisam imao snage za oproštaj na Mirogoju, sugerirao sam Slavici Radu Šerbedžiju; njega je Igor iskreno volio, uzajamno su se voljeli.

Igorovom smrću ostaje u našim životima golema praznina; nije uvijek bilo lako prijateljevati s njim, ali znalo je biti i čudesno zanimljivo. Baš neobičan, svoj, čovjek i intelektualac!

Nikica Mihaljević

Na meti emigranata

52

Mom starijem kritičarskom bratu

U razdoblju dužem od pola vijeka, izgovorio je i ispisao Igor Mandić (1939.–2022.), doslovno do posljednjeg daha, na hiljade i hiljade kartica kritika, eseja, osvrta na najrazličitije teme; dao sijaset intervjuja i vodio desetine polemika s piscima, novinarima, političarima i mnogim drugima. Objavio je dugačak niz knjiga i, vjerujem, ostalo je u rukopisu »štofa« za još jednu lijepu nisku novih.

Kao plodan novinar i književni kritičar, kroničar i analitičar ondašnje hrvatske i jugoslavenske stvarnosti svojim je publicističkim radom »pružao« obilje materijala koji su u emigraciji nastojali iskoristiti za svoja stremljenja. Pregledavajući emigrantsku periodiku, pronašli smo u Nikolićevoj *Hrvatskoj reviji* 10 priloga (od 1969. do 1987.) te u *Novoj Hrvatskoj* Jakše Kušana 12 priloga (od 1972. do 1985.) u kojima se reagira na napise i stajališta Igora Mandića.¹

Vinko Nikolić je pokazivao osobiti animozitet prema stajalištima i praksi Igora Mandića: »Zagrebački novinar Igor Mandić u serijama piše o svemu i svačemu, surađuje u više listova i na određene rokove. Nitko ne može pisati o svačemu, a da kod toga ostane — ozbiljan. Tako se to događa i s Mandićem. On ima unaprijed određen kalup, pa onda na nj nateže svoju temu.«

Nakon sloma hrvatskog proljeća i smjenjivanja rukovodstva Saveza komunista Hrvatske na 21. sjednici Predsjedništva SKJ u Karadordevu (2. XII. 1971.), urednici i suradnici emigrantskih publikacija s osobitom pažnjom prate oglašavanje jugoslavenskih i hrvatskih političara, ali i pisanje istaknutijih novinara, književnika, znanstvenika ili drugih intelektualaca povodom novo-

1 Zainteresirani čitalac može pronaći puno više detalja o ovoj temi u knjizi N. Mihaljević: »Između svastike i petokrake — Odjeci domovinskog političkog, kulturnog i umjetničkog života u emigrantskom tisku«, Knjigohvat, Varaždin, 2017., str. 59–99.

nastalih političkih prilika. Tako se s pojačanim zanimanjem prate i tekstovi Igora Mandića.

U jednom nepotpisanom članku (*Nova Hrvatska*, br. 1–2, 1972., str. 10), naslovljenog *Vjesnikova pera teža od pendreka*, komentira se društveno–političko stanje nakon Karađorđeva i proziva političare i njihove tobožnje novinarske »glasnogovornike«: »U vremenu izdaje, u vremenu koje su sada na pendreku inaugurirali u Hrvatskoj, potkazivači imaju svoje mjesto. Milka Planinc, Milutin Baltić, Josip Vrhovec i Dušan Dragosavac trebaju lažljivce i profesionalne optimiste. Oni su ih i našli. Stara, poslijeratna unitaristička legla su ih sačuvala i za rugobu sadašnjeg trenutka. Poslijeratno vrijeme formiralo je bolesno posuvraćenu čud antihrvatske paranoje tog Željka Brihte, Zvonimira Kristla, Joze Puljizevića, Živka Grudena, Mate Rajkovića, Melite Singer i ostalih. Svi smo mogli vidjeti da su gore navedeni neuspjeli primjerci homo sapiensa (!? — N. M.), bili pored jedne Nede Krmpotić, Krešimira Džebe, Srećka Frajndliha (ponekad i Freundlich; suprug Nede Krmpotić i otac Maje Freundlich, također novinarkе — op. N. M.) i Zdravka Židovca, najobičnije ništice, ponajprije u žurnalističkom smislu.

Kako bi dokazali da podlost nema dobrih granica, Darko Stuparić i Igor Mandić su bez trunke krzmanja pljunuli na svoje dojučerašnje kolege, na ljude s kojima su dijelili kako kruh, tako i pogled na društvo i svijet. Igor Mandić je u čitavoj toj grupi jedini intelektualac, no time je njegova odgovornost još veća. Svađalački i zimogrižljivi ton, kojim Mandić u zadnje vrijeme želi, tj. mora dokazivati, kako hrvatska književnost nije u pritvoru najbolje je svjedočanstvo da je ljudska i književna riječ u Hrvatskoj, ne samo u pritvoru, nego da je se pokušava potpuno dotući. Koliko god je to prastari san svih tirana, isto je toliko prastaro iskustvo da je živu umjetničku riječ nemoguće uništiti, najmanje onda kada ona dostojanstveno šuti kao sada u Hrvatskoj. I kada danas Igor Mandić škaklja po tabanima Krležu i Matoša, želeći izmamiti mrvicu potvrde za krvoločno ugušivanje slobode u Hrvatskoj, postaje jasno koliko je nisko trebalo pasti da bi se nastavilo raditi u Hrvatskoj u okupacionim uvjetima. Matoš i Krleža, pišući protiv jeftinih, neknjiževnih i društveno stvarno reakcionarnih klerikalističkih grupacija, vršili su najpoštenije svoj književni posao. Mandić pak danas uzima njihove razloge da bi pozdravio zločin učinjen nad slobodom i kulturom u Hrvatskoj.«

Široki dijapazon tema i znalačka, provokativna i lako prijemčiva njihova obrada osobito je iritirala emigrantske publiciste/propagandiste, izazivajući ambivalentan odnos prema Mandiću, od govora mržnje do odobravanja. Tako jedan anonimus piše: »Nitko od današnjih domovinskih polemičara nije pokazao takvu 'svestranost', kao Mandić. On je polemizirao o svemu i svačemu: od šunda do ozbiljne literature, od kulinarstva do pušenja, od religije do marksizma, od Zrinjskog preko ilirizma do samoupravljanja, od klasične glazbe do rock'n'rolla, od seljačke bune do malograđanštine, od kulture do nekulture... Prije Karađorđeva, svima nama ostao [je] u mračnom sjećanju čestim

poistovjećivanjem malograđanštine i hrvatstva, izrugivanjem nacije, ali isto tako pamtimo, da je tada lukavo podilazio Dabčevići i Tripalu, da bi poslije K.[arađorđeva] učinio nagli zaokret, pa udri po njima (što mu je kasnije Matvejević na svoj način podbacio)... Svaki je polemičar pomalo umišljen, ali ovaj je Mandić super–prepotentan. Stoga je često puta i odbojan, iako se mora reći, da katkad izaziva divljenje — većinom kod polupismenih. Ipak mu se mora priznati, da je često puta posve u pravu, a ponekad je znao biti čak i nacionalan.«

Čak je i veoma obrazovani i dobro informirani Boris Maruna (1940. — 2007.) upao 1972. godine u ostrašćenu emigrantsku psihozu svakojakih napada na jugoslavenski režim, koji se režim, kao i svi režimi na ovome svijetu, kad–tad, bore svim sredstvima za očuvanje svoga ustavnoga poretka. (Kad za dvadesetak godina opet dođe do snažnije društvene krize, a ustavni poredak nema, ne zna i ne želi braniti u tadašnjoj SFRJ nitko, onda nastaju banana–državice, bez suvereniteta i bilo kakve respektabilne moći, a njihovi državljani bez stvarne perspektive. Kritike i upozorenja, koja su slana na vrijeme, dobivaju upravo sada u Hrvatskoj svoju potvrdu, ali prošla je baba s kolačima!)

Dakle, Maruna u članku pod naslovom *Hrvatska kultura između požara i novinarskog banditizma. U spomenar Igoru Mandiću (Hrvatska revija, 1972., ožujak, br. 1, str. 153–156)*, ironično, cinično i s puno sarkazma, tobože dobro namjerno i opravdavajuće, piše: »držim, da ne pretjerujem kažem li, da je Igor Mandić najviši domet do kojeg se vinula hrvatska kulturna i književna svijest nakon Drugog svjetskoga rata. Plastičnošću kičme nije mu ravan ni stari gospođin Krklec. S tim bih zapravo mogao i završiti ovaj slavopjev Igoru Mandiću, kad me neke stvari ne bi snažno podsjećale na (...) onaj delikatni momenat, u kojem izgleda da se sve nezaustavljivo kreće prema sretnom koncu, a tragedija tek započinje... Zabrinut sam isključivo za budućnost i sudbinu Igora Mandića. Već sam spomenuo, da Igor Mandić ima sjajni smisao za stvarnost, ali treba se bojati da i stvarnost ima svojih ograničenja.«

Za sam kraj svoga članka Maruna je upozorio na nešto od osobite važnosti: »Ne znam, a trebalo bi svakako znati, u kojoj je mjeri kod Igora Mandića razvita težnja prema smrti. Ako misli da je vječan, on očito griješi.«

Stvarnost, na koju aludira Maruna (totalitarna), nije se pojavila. Pojavila se stvarnost neoliberalna, divljekapitalistička i postmoderno kulturocidna, od koje su mnogi štošta izgubili ili, jednostavno, nestali. I tako je ostalo! A Maruna je u svom članku još 1972., poentirajući na kraju, predvidio i ono što je predbacivao Mandiću, dajući mu za pravo »da on (I. Mandić — op. N. M.) ne će vaditi za nikoga kestenje iz vatre. Da bi se sasvim razumjeli: ja mislim da je to u potpunosti ispravno stanovište, gledali mi kroz prizmu kulturne svijesti ili kontinuiteta hrvatske kulture. Ja se također slažem s Igorom Mandićem, da svi ne možemo biti odgovorni ‘ama baš za sve’. Slažem se s njime i u tome, da on nije odgovoran... Neka mi zbog toga bude dozvoljeno, da završim preporučujući Igoru Mandiću da u časovima, kad mu izgleda da je stvarno zajašio stvarnost, potraži kakvu Melibeu, umjesto da se iživljava na kulturi. U pro-

cesu čovjek izgubi nešto novaca, ali žensko je uvijek zdravije od kulture, Igor Mandić bi mogao doživjeti i zrelije godine. Toliko.«

Jednako tako je postupio i sam Maruna u novoj stvarnosti osamostaljene Hrvatske: niti je htio vaditi kestenja iz vatre za druge, niti se osjećao krivim »ama baš za sve«. Zato se distancirao od ondašnjega tuđmanističkog režima i bio proglašen izdajnikom, kojega su za života dojučerašnji prijatelji, simpatizeri i suradnici odbacivali kao zarazno truplo, a njegovo djelo neki ni dan–danas ne žele ni pogledati!

Nestankom maspoka u emigraciji su se pojavili tzv. prolječari. Neki su poznavali I. Mandića, pa čak i surađivali s njim. Recimo, Zlatko Markus (1941.) u *Novoj Hrvatskoj*, u nekoliko članaka izvještava o Mandićevim tekstovima u domovini, s dosta dobrohotnosti, pa čak i prihvaćanja njegovih stavova. Bio je to prvi znak otopljanja odnosa između *Nove Hrvatske* i stajališta Igora Mandića.

Prvi znak pozitivnog odnošenja prema Mandićevim stajalištima i na stranicama *Hrvatske revije* pojavio se u opširnom članku Ante Franića (vjerojatno pseudonim) pod naslovom *Opet hajka na Hrvatsku i hrvatstvo. U povodu Bulatovićeve romana »Ljudi s četiri prsta«* (1976., 2–3, str. 278–291). U nastojanju da opovrgne i razobličī stvarne, po Franiću protuhrvatske, motive pisca romana *Ljudi sa četiri prsta*, člankopisac navodi primjere negativne kritike toga romana, koje su se pojavile u Zagrebu, citirajući tekstove Josipa Pavičića iz *Vjesnika u srijedu*.

Ali naročitu pažnju posvećuje tekstu Igora Mandića, o narečenom romanu, objavljenom u beogradskoj *Dugi (Roman kao dosje morbidnosti*, 6. III. 1976.): »poznati zagrebački književni kritik Igor Mandić u beogradskoj reviji *Duga* sahraniti će ovaj pamflet u temeljima, dokazavši, da je to samo jedna 'zbrka perverzности, bez neke književne vrijednosti, ali politički štetno'. Za Mandića, to djelo je: 'zasićeno gadostima i prljavštinama, perverzijom i zločinima, forsiranim opisima to djelo izaziva mučninu kod čitaoca a to nipošto nije umjetnički efekt... Bulatović više politizira kriminal nego što bi to koristilo razgolićavanju (u originalu: našem razobličavanju — op. N. M.) njegove moralne niskosti... Ne dotičući brojne i složene razloge kontradiktornih emigrantskih sudbina... Bulatović je posve u krivom, čak štetnom smjeru orijentirao ovaj svoj dosje morbidnosti. Ta surova, dosadna knjiga je prije gubitak (u originalu: čvrste — op. N. M.) moralne osnove naše literature, nego književni slučaj koji treba hvaliti (u originalu: pred kojim treba mudrovati — op. N. M.)... Ta knjiga, za koju i Igor Mandić kaže, da je 'koncentracija gadosti koja je toliko ekscesivna da se obraća u vlastitu karikaturu', ustvari je pokušaj sataniziranja Hrvatske i Hrvatsva... Usvojivši mišljenje Igora Mandića, da su Bulatovićeve *Ljudi sa četiri prsta* 'najvećim dijelom dosadan i mučan roman, manifestacija najpomodnijih uvezenih ali nevaljalih tendencija šok–umjetnosti, čija je kompozicija dobrim dijelom hirovita, nerazumljiva', čime se uglavnom i iscrpljuje književna ocjena ove knjige...«

Nova Hrvatska, pak, 1977. godine donosi nekoliko vijesti o napadima pravovjernih kritičara na I. Mandića koji nastoje obraniti ondašnji režim. U istom godištu, a u broju 15 *Nove Hrvatske* nalazimo vijest pod naslovom *Nova Mandićeva knjiga* — »*sjeme nacionalizma*« u kojoj se izvještava: »U okvirima nove kampanje protiv nacionalizma, koja je opet povedena u Jugoslaviji, napao je 'Komunist' najnoviju knjigu zagrebačkog književnog kritičara Igora Mandića, '101 kratka kritika'. Knjiga se prošlog mjeseca pojavila u Zagrebu u nakladi 'Augusta Cesarca', a sadrži kritike koje je Mandić objavio u 'Vjesniku' od 1970. do 1975.

'Komunist', od 25. VII. obilježava knjigu kao 'lijepu zbirčicu za one koji imaju strpljenja pratiti prevrtljivost Mandićevih političkih opredjeljenja, ili, kako on to sam kaže, snalaženja na 101 način'. Posebno mu 'Komunist' zamjera pisanje za vrijeme hrvatskog proljeća, i kao primjer uzima jednu njegovu kritiku Šegedinova djela: 'Vrhunac je dostigao u tekstu koji se bavi po zlu poznatom knjigom Petra Šegedina 'Svi smo odgovorni'.'

Kako 'Komunist' tvrdi, 'Šegedin tu piše o mitu jugoslavenstva kao mitu srpstva, o biološkoj, ekonomskoj, političkoj i kulturnoj ugroženosti hrvatskog naroda...', a Igor Mandić mu to odobrava. Kao dokaz 'Komunist' navodi kraj odnosne Mandićeve kritike: 'Šegedinovu sumu prosvjeda, odnosno literaturu njegova osobna ispovijedanja treba uzeti u obzir, treba razmisliti o njegovim postavkama i treba odgovoriti na njegova pitanja. Šutnja je ono protiv čega ovaj pisac diže svoj glas. Danas je u Hrvatskoj, u mnogome zahvaljujući i njegovom radu, napokon došlo vrijeme kad treba probušiti mjehur te šutnje.'

'Komunist' otvoreno optužuje: 'Mandić i izdavač siju tako opet otrovno sjeme nacionalizma', te se pita kako je mogla izići knjiga takvog izbora.«

Na koncu, bez ikakve negativne kvalifikacije, takoreći »normalno«, uvrstavajući ga među respektabilne domovinske esejiste i književne kritičare piše o Mandiću Vinko Grubišić (1943.), pjesnik, dramski pisac, književni kritičar, teoretičar, publicist i profesor hrvatskog jezika i kulture na Sveučilištu u kanadskom Waterloo. U opsežnoj studiji *Poteškoće uz suvremenu hrvatsku književnu kritiku* (*Hrvatska revija*, 1977., 3, str. 381–391) kao reprezentativan primjerak književne esejistike Grubišić ističe Mandićev rad *Promatranje jasnosti u pripovijetkama Ivana Slamniga*, *Razlog*, 1963., 1–2 (kasnije uvršten u knjigu izabranih eseja *Književnost i medijska kultura*, NZ MH, Zagreb 1984.) s ovakvim komentarom: »U *Promatranju jasnosti u pripovijetkama Ivana Slamniga* I. Mandić sagledava Slamnigovu prozu kroz tri odnosa (odnos prema mogućnosti, prema apsurdnom i odnos prema prirodi). Govoreći o ovoj višestruko zanimljivoj hrvatskoj prozi, Mandić naglašava kako nas sama uznemirena jasnost Slamnigovih pripovijedaka ne bi smjela odbijati. To što je Mandić napisao samo uz jednu Slamnigovu knjigu proze ('Neprijatelj', 1959.) moglo bi zapravo stajati kao predgovor cijelom Slamnigovu opusu (proznom, a donekle i poetskom, iako ovo potonje povlači za sobom i govor o poetici, za kakvu je baš Slamnig tražio potvrdu), što opet nikako ne znači, da se je Slamnig odrekao

novih potražnja, nego samo da je prvom knjigom zacrtao krug traženog i izrekao nemogućnost svih okomitih i horizontalnih pretraga.«

U ovom skraćenom izboru, odnosno pregledu napisa u kojima su na neki način odjeknuli stavovi i kritičke prosudbe Igora Mandića, publicisti u emigraciji najprije su ga potpuno negirali, zatim manipulirali njegovim stajalištima kako je njihovim interesima odgovaralo, da bi napokon prešutno, bez ograde i osvrta na ranija mišljenja, prihvaćali Mandićeve ocjene i procjene kao ozbiljnu kritiku vlasti u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Taj put i takva usmjerenja Igora Mandića bili su plodotvorni, sve do 1990., a nakon te prijelomne godine pokazali još veću snagu i opravdanost, suprotstavljajući se stvarnom totalitarizmu pod krinkom demokracije. U demokratskom okruženju pokušavao je, čak, dobrohotno pronaći i koju vrijednost hrvatske kulture i umjetnosti. Znali smo se s njim i svaditi, pa miriti, ali on nikad nije posustajao *govoriti istinu*, što je najpreča zadaća svakoga intelektualca, po onoj mudrosti starih: *Dixi et animam levavi!*

Pero Kvesić

Morski pas

58 Još prije nego što sam krenuo u osnovnu školu majka se brinula da steknem što šire obrazovanje. Tako me je povela u Prirodoslovni muzej. Bio je sunčani ljetni dan. Majka je bila u laganoj, šarenoj, ljetnoj haljini, s laganim širokim šeširom protiv sunca, na visokim petama.

Muzej je započeo s dosadnim sobama: nekakve bube u formalinu u staklenkama u staklenim vitrinama... Majka je pomno razgledala svaki eksponat, a meni je bilo dosadno. Jurio sam oko nje kao zvrk i požurivao je dalje gdje sam očekivao prava uzbuđenja. Pridružio nam se student koji je čuvao izložbu i nadovezao se sa »stručnim vodstvom«, što nas je samo još usporilo. Nestrpljivo sam otrčao u sljedeću sobu i čekao ih da pristignu, nadajući se da ću ih tako požuriti.

Veselo i nestrpljivo trčeći zaokrenuo sam u sljedeće prostoriju i doživio pravo uzbuđenje kakvih je malo bilo kasnije u životu. Suočio sam se nadohvat ruke s pravim ždrijelom, ogromnim raljama načičkanim velikim trokutastim oštrim zubima. Razjapljene vilice protezale su se od mojih koljena do preko glave. Ne znam jesam li vrisnuo. Vjerojatno jesam. Nisam stigao vidjeti ni shvatiti da je to punjeni morski pas čiji sam lik dobro poznavao iz albuma »Životinjsko carstvo«. Vidio sam samo strahotu, smrt, koja je krenula da me zgrabi, samelje i proguta. Ono čega se zauvijek sjećam jest da sam nekoliko trenutaka bio skamenjen, a onda se okrenuo i punom brzinom i vrišteći jurnuo nazad.

Protrčao sam urlajući između majke i studenta, kroz dosadne sobe, u dvorište, kroz izlaz iz Muzeja — što dalje! Samo što dalje! — i stušio se zavijajući niz Mesničku ulicu prema Ilici.

Majka je potrčala za mnom, a dok se sjetila skinuti cipele s visokim petama već sam daleko odmakao. Srećom se u progon uključio i student. Uspio me stići i uloviti otprilike kod spomenika Kačiću–Miošiću, desetak metara prije

nego sam uletio na Ilicu među tramvaje, automobile, kamione, zaprežna kola s konjima i ostalo što se tada gužvalo Ilicom.

Majka i student su me uhvatili svaki za jednu ruku i povukli nazad, putem je majka pokupila svoje cipelice, da mi pokažu da ono što me prepalo »nije ništa«. Ništa opasno. Vukli su me oko beštijnog trupla, a ja sam okretao glavu na drugu stranu. I pet godina kasnije, kad sam sa školom išao u Prirodoslovni muzej, s velikom nelagodom sam ušao do morskog psa i obišao ga držeći se što bliže zidovima.

Decenijama kasnije te razjapljene ralje vraćale su se u strahovima i morama. Godinama kasnije, dok sam ležao u krevetcu pokušavajući zaspati, pomisao da u jednoj zgradi na susjedom brdu postoji morski pas me onespokojava i razbuđivala, kakav je da je. Morske pse ne volim vidjeti ni na televiziji. »Jaws« sam dugo odlagao pogledati. Sad morski psi plivaju po plićacima Jadrana. Tamo više ne idem.

Nedavno sam čitao u novinama da se Prirodoslovni muzej renovira od šteta od potresa, da su morskog psa spakirali u veliki sanduk i odnijeli u neko poznato skladište. Laknulo mi je.

LOPOČI SRAMOTE

Baka mi je svako jutro pripremala što ću obući i nikada nije zaboravila napomenuti da svakodnevno valja promijeniti donji veš, jer »što bi bilo da te na ulici zgazi auto, odvezu te na Hitnu pomoć i ondje vide da imaš posrane gaće!« Time mi je poručivala da je nečisto rublje daleko strašnije od toga da me zgazi auto, da me odvedu na Hitnu pomoć, a čak i da sve to ne preživim manje je važno od toga da se ne osramotim.

U ljeto između petog i šestog razreda roditelji su me poslali »s kolonijom« na more. Ne znam da li je to organiziralo društvo »Naša djeca« ili bjelovarska općina, a nije ni važno. Važno je da je to tada za djecu s kontinenta bila rijetka prilika da uopće vide more, a ni odrasli ga nisu češće vidali. Na more se tada išlo kao na hadžiluk. Običaj je bio da se po povratku donese flaša morske vode, sasušena zvjezdača ili trokutasta školjka periske, što se čuvalo kao dragocjenost i izlagalo na vidljivom mjestu u staklenoj vitrini kuhinjskog kredenca. Nasuprot svemu, bilo je to prvi put da me kane odvojiti od majke i oca, a da neću biti s bakom i djedom, i nimalo me nije privlačilo, ali nisam nalazio djelotvornog argumenta kojim bih naveo roditelje da se predomisle. Ne mogu opisati koliko sam bio loše volje dok su u kofer spremali odjeću i sve što bi mi moglo zatrebati, a baka je dometnula još petnaest komada gaćica da imam dovoljno da svakog dana mogu odjenuti čiste.

U svakoj je smjeni stotinjak djece pod nadzorom nekoliko odgajatelja provodilo po dvije sedmice u kući u Kaštel Kambelovcu. Ono što mi je najviše išlo na živce bio je kolektivizam, iako tada nisam imao naziv za to. Svi smo trebali

ustati u isto vrijeme, ići na doručak zajedno, ići na kupanje u koloni po dva, vraćati se zajedno s kupanja, u isto vrijeme ići na spavanje... Jedno od obilježja kolektivismu je da se stalno nekoga čeka. Ne može se ići na doručak dok se i posljednji ne probudi, ustane i obuće, ne može se ići na kupanje dok se i posljednji ne priključi, nema povratka s kupanja dok se i posljednji ne izvuče iz vode... Pola dana provodili smo u čekanju, pri čemu je onaj tko je bio revniji i poslušniji čekao više. Omrznuo sam kolektivizam za vječna vremena.

Jedino što mi je olakšavalo taj režim bila je Nena Markovac. Nenu Markovac sam ondje vidio prvi put i mislio sam da je ona nešto najljepše što sam ikada vidio. Bila mi je tako lijepa da sam uživao gledati je i pored nje mi nije bilo ni najmanje dosadno. Na moju sreću i njoj sam ja bio drag, pa smo od prvog dana kad su nas tjerali u »kolonu po dva« stajali jedno pored drugoga, a dok smo hodali držali smo se za ruke, što mi je bilo neobjašnjivo slatko. Na kupanju smo nastojali biti zajedno, u blagovaonici smo sjedili jedno pored drugoga... Uskoro su nas svi naokolo počeli zafrkavati da smo »cura i dečko«, ali se na nikoga nisam mogao naljutiti jer mi je to podbadaње zapravo bilo prijatno.

60

Najgora stvar na boravku na moru s kolonijom bile su starije djevojčice predvođene zloglasnom Brankicom. Njih pet–šest bile su za glavu veće od mene, jače i brže i nisam im mogao ni pobjeći ni obraniti se. One su zaključile da sam ja vrlo sladak, odvlačile me kad god su prohtjele, okružile me i igrale se sa mnom. Govorile su mi da sam njihova lutkica, češljale me i dirkale, pokušavale su me maziti dok sam se ja otimao i pokušavao pobjeći na sve načine. Govorio sam im svašta, vrijeđao, prijetio i molio, ali moje opiranje kao da ih je još više razgaljivalo da budu još upornije.

Najbolji dio dana bio je nakon ručka, takozvani »popodneveni odmor«. Svi smo se rasporedili po krevetima, pokrili plahtama do brade, odgojitelji su nas obišli i izgubili se svojim poslovima, a mi smo nakon toga bili slobodni dva sata. Brankica i njena banda koristile su to da provale iz ženske spavaonice, zgrabe me, odvuku i maltretiraju sve dok se odgojitelji ponovo ne pojave na obzorju. Najbolji dio dana bio mi je najgori.

Otprilike desetog dana sam ih preduhitrio, skotrljao se pod susjedni krevet, pod krevetima otpuzao na drugi kraj spavaonice, a odande na jedna vrata van dok su one na druga nahrupljivale unutra. Sakrio sam se u sklonište za metle ispod stubišta gdje me je čekala Nena Markovac i uživali smo daleko od svih. Furije su pobješnjele kad me nisu vidjele niti je itko znao gdje sam nestao. Bile su dovoljno pametne da odmah potraže Nenu Markovac, a kad su otkrile da je i ona iščeznula, bjesnilo je eskaliralo u ludilo. Nas dvoje smo najviše uživali slušajući njihovu nemoćnu ciku dok su pretraživale kuće od tavana do podruma. Čak su otvorile i vrata spremišta za metle, ali smo mi bili tako dobro skriveni u najdaljem uglu da nas nisu spazile. Koliko ih je jedilo što sam im izmakao, još više ih je kinjilo što su znale s kim sam i da nam je dobro.

Kada sam se napokon vratio u spavaonicu i prišao svom krevetu, neposredno prije nego će prvi odgojitelj gurnuti glavu kroz vrata da provjeri je li

sve u redu, zatekao me prizor koji me je zgromio. Svi ostali su ležali na svojim krevetima pokriveni do brada, a na mom krevetu su bile razastrte sve moje prljave donje gaćice, desetak njih, uredno posložene tako da je ono »žuto naprijed, a smeđe pozadi« bilo u sredini, okrenuto prema gore, pravilno raspoređene. U prvi mah je izgledalo kao da su mi se po krevetu raširili lopoči. Odmah mi je bilo jasno što se dogodilo. Skrivao sam prljavi veš na dnu kofera, bijesne furije nisu znale kako mi se osvetiti, pa su mi prekopale stvari, našle ono što sam sakrivao i izložile to na vidjelo. Presjekao me taj prizor kao da me munja proparala, jedva sam napravio sljedeći korak. Zemljo, otvori se i progutaj me! Nebo, sruši se i zdrobi sve! Svi uokolo promatrali su što ću. Razlog zašto ih nisam na mjestu pobio bio je što ih je bilo više i svi su bili za glavu veći od mene. Ne znam otkuda sam skupio snagu da učas pokupim svoju sramotu, gurnem je pod poplun kojim sam se i sam pokrio i u sljedećem trenu je odgajatelj već šetao između redova kreveta.

Trudio sam se da ne vrištim i ne rasplačem se, svjestan da bi tek tada beštije likovale. Taj užitak im nisam želio priuštiti. Osjećao sam jedino da bih se odmah želio naći što dalje, da ondje ne mogu ostati ni trenutka više, ali nažalost mi ništa drugo nije preostalo. Da je onda bilo telefona odmah bih nazvao roditelje da dođu po mene. Kaštel Kambelovac je bio predaleko od Bjelovara, a ja bez novaca, pa nije bilo načina da se sam vratim. Razmišljao sam o tome da se smjesta zaputim pješke, ali dok se odgojitelj još vrzmao naokolo stigao sam se predomisliti. Morao sam ostati zajedno sa svim tim ljudima koji su mi omrznuli još sedam dana.

U tih sedam dana sam sedam stotina sedamdeset i sedam puta naučio sve o sramoti. Prijetnja sramotom je jedna od najснаžnijih kočnica kojom se kontrolira najveći broj ljudi. Povijest je prepuna ljudi koji su radije umrli nego se osramotili. Bio sam osramoćen, ali nisam se sam osramotio, nego su me osramotili. Prvo otkriće bilo je da sam to preživio, da mogu i dalje živjeti koliko god bilo gorko. Preživjevši, počeo sam i razmišljati. Što ostali rade sa svojim prljavim rubljem? U koloniji nije bilo organiziranog pranja odjeće i veša, neke su starije djevojčice prale svoje krpice i sušile ih po konopcima u vrtu, ali većina ostalih (a dječaci svi), nisu to radili. Dakle, velika većina ostalih mora da je također imala po svojim kuferčićima i torbama iste tajne zalihe kao i ja. U čemu se ja razlikujem od ostalih? Po tome što je moja tajna izišla na vidjelo, a njihove nisu. Kao da oni ne seru i pišaju kao i ja!

Izašli smo na dvorište pred kuću nakon popodnevnog odmora. Gnjusna Brankica i njene gadure bile su na uobičajenom mjestu ispod smokve i zurile. Prošao sam pored njih ni ne pogledavši ih. Vjerojatno su osjetile da je vrag odnio šalu. Da mi je ijedna prošla, krvi bih joj se napio! Možda su mislile da su se dovoljno osvetile, a možda me je čuvala i aureola sramote zbog koje su se svi oko mene razmicali.

Uskoro sam otkrio i jednu prednost sramote — svi su me izbjegavali. Nitko se nije htio pokazati u društvu posranca. Na zafrkantske primjedbe koje

su neprekidno dolijetale sa svih strana nisam se osvrtao, pa su i one uskoro presahnule. Jedva sam dočekaao da me svi ostave na miru.

Jedino mi je bilo stalo do Nene Markovac. Klecavih koljena i suhih usta prišao sam joj prvi put nakon što je sramota pukla. Nisam znao da li je već čula ili nije, ali po njenom napetom držanju sam shvatio da jeste. Pružila mi je ruku i povelala me na začelje kolone koja se zaputila prema kupalištu. Ništa nije rekla i nikada »ono« nismo spomenuli. Da nije nje bilo, ne znam kako bih preživio.

ŠIRIM SLAVU »ZAGREB FILMA« U »RITZ BARU«

U jedan od razreda nižih od mogeg išla je i Agar Pata. Ona je još u gimnaziji počela hodati s Vladom Tomićem. Njen otac, Nenad Pata, kasnije je postao urednik filmskog programa na zagrebačkoj televiziji, a u to vrijeme još je radio u »Zagreb filmu«. Njegov posao bio je otprilike ono što bi se danas zvalo marketing i *public relations*.

62

»Zagreb film« je dva puta godišnje priređivao priredbe koje su nazivali »Zagrebfilmijade«. Na njima su se prikazivali svi novi filmovi, kao i poneki od starijih uspjeha. Svaki put to se događalo na drugom mjestu: u dvorani narodnog sveučilišta »Moše Pijade«, u kinu »Balkan«, u kinu »Zagreb«... Prije ili poslije filmova pred platno su izlazili autori, tako da od tada znam Dušana Vukotića, Nedjeljka Dragića, Borivoja Dovnikovića i ostale koji su stvorili svjetski poznatu i utjecajnu zagrebačku školu crtanog filma. Između filmova bile su razne druge zabavne točke: pjevali su Jimmi Stanić i Gabi Novak, nastupali mađioničari, plesne grupe i folklorni sastavi, a konferansa je bila ne samo informativna, nego i vrlo duhovita, tako da je svaka »Zagrebfilmijada« bila izuzetno zabavan događaj, a gledališta su bila prepuna.

Nenad je zamolio Agar da u gimnaziji nađe dvadesetak prijateljica i prijatelja koji su pomagali tim prigodama. Cijepali smo karte na ulazu i pregledavali pozivnice, odvodili uzvanike do njihovih mjesta, dijelili bombone i osvježavajuće sokove, a obično smo dobili i jednu točku u kojoj smo svi zajedno nastupali pred publikom. Recimo, među ostalim uradcima prikazali su animiranu reklamu za »Agrokor«: »Svako jutro jedno jaje organizmu hranu daje!«, a mi smo plesali ispod filmskog platna. Radili smo to u svojoj odjeći, iako smo pazili da dođemo što je moguće dotjeraniji, a organizatori su nam dali nekakve lente, bedževe i kapice na kojima je pisalo »Zagreb film« da bi nas publika mogla razaznati. Danas bi se to reklo »hostese«! Po završetku nam je blagajnik svakome na ruku isplatio velikodušan honorar i to uopće nije bila zanemariva suma novaca. Svakom prilikom smo se dobro zabavili i pristojno zaradili i ne trebam napomenuti da smo jedva čekali kada će nas ponovo pozvati.

Posljednja »Zagrebfilmijada« na kojoj sam sudjelovao bila je ujedno i posljednja koja se održala. Došao sam u elegantnom crnom odijelu koje mi je otac kupio za maturu. Nekako smo znali da je posljednja pa nisam vratio bedž koji

su nam dali. Bio je to okrugli znak šarenih boja veličine tanjura koji je visio na lančiću oko vrata. Prije nego su nam dali novce naprosto sam zakopčao sako preko njega i dok su ostali prijatelji vraćali svoje, zaobišao sam ih i spremio ga za uspomenu.

Dok je posljednji gost iz publike otišao, dok smo sve pospremili i dok su nas isplatili, prošla je i ponoć. Izašli smo na pusti Cvjetni trg. Većina je odmah krenula kućama, a nas manja grupa do restorana–samoposluživanja »Mosor« na početku Petrinjske ulice u kojem se moglo i samo nešto popiti. No i oni su otišli. Ostali smo samo Branko Petrović i ja i nikako nam se nije išlo doma.

Krenuli smo Petrinjskom prema glavnom kolodvoru gdje je kolodvorska restauracija radila cijelu noć. Prolazeći pored kina »Central« spazili smo da se u dubini veže kojom se ide do njega nalaze neka vrata iznad kojih je svijetlio natpis »Ritz«, a dopirala je i neka glazba. Naravno da smo skrenuli vidjeti što je to.

Iza vrata su se spuštale strme stepenice osvijetljene prigušenim crvenim svjetlom. Na dnu je bilo predsoblje s garderobom i nekakvim tipom koji je kontrolirao tko ulazi. Taj je rekao da smo premladi da bi ušli. Nije nam mogao reći gore! Branko Petrović je bio krupniji mladić ozbiljna izgleda, izgledao je kao da ima dvadeset i pet, s njim nije bio problem. Tipu u predvorju je smetalo što sam ja dugokos. Rekao je da se može ući samo u odijelima. Skinuli smo kapute i pokazali se u odijelima. Rekao je da su unutra barske cijene, a mi sigurno nemamo toliko novaca. Izvukao sam smotuljak novčanica koje sam malko ranije dobio od »Zagreb filma« i mahao mu s njim oko nosa. Tip se i dalje nije dao, ali se nismo dali ni mi. Izgledalo je već da ćemo se potući kad je došao neki drugi tip, nekakav šef, i — da spriječi nered — naredio mu da nas pusti.

Primirili smo se i ušli u salu. U sredini je bio prazan prostor na čijem je rubu u prvom redu bio slobodan stol. Neposredno ispred stola plesale su neke prilično obnažene plesačice i Petrović nije izdržao da se ne krevelji i dobacuje im.

Došao je konobar. Što ćemo popiti? Kokakolu. Nema. Što ima? Šampanjac. Nećemo šampanjac. Uspjeli smo se dogovoriti da nam donese pivu. I taj nas je konobar iznervirao.

I tako, sjedim i pijem pivo, a nakon plesačica je izišao mađioničar, pa neki žongler, pa se neka ženska uvijala s nekakvom zmijurinom, pa je pjevač otpjevao tri pjesme, pa trbuhozborac, pa je izišla striptizeta — sve je to izgledalo otprilike kao »Zagreb filmijada«, ali bez animiranih filmova između — a Petrović je samo stenjao buljeći u ženske naokolo. Uglavnom su sve bile u vrlo pripijenoj odjeći, s vrlo velikim izrezima na prsima i vrlo kratkim suknjicama, vrlo namazane, u mrežastim čarapama i na vrlo visokim petama. »Vrlo mi se sviđaju«, komentirao je Petrović. »Došli smo na dobro mjesto.«

Odjednom spazim da je u posljednjem redu stolova koji su nam bili nasuprot sjedila jedna moja prijateljica, djevojka iz ulice koju sam znao od malih nogu, a uz nju neka dva matora tipa koji su se stalno naginjali prema njoj dok se ona neprestano hihotala. Trebalo mi je neko vrijeme da je prepoznam jer je

bila obučena sasvim drugačije nego je inače znam, a nosila je i plavu periku. Bila je tri, četiri ili pet godina starija. Dok sam ja bio klinac, a ona već djevojčurak, često smo se zajedno igrali. S njom sam se volio igrati jer nije bila kao odurna Brankica iz kolonije u Kaštel Kambelovcu; dapače, sasvim suprotno. Kimnuo sam joj glavom nekoliko puta, mahnuo joj rukom, ali se ona — gadura — pravila da me ne prepoznaje.

Bio sam već uzrujan zbog onog tipa na ulazu, i konobar me je izivcirao, a ona me je sasvim raspomamila. Kog se vraga pravi da me ne pozna? Što ona misli o meni? Kao da sam ja netko tko bi pričao po susjedstvu da sam je vidio iza ponoći u nekom baru s plavom perikom i uskom suknjom s razrezom gotovo do gaćica? Svatko neka se zabavlja kako hoće!

Bio sam toliko ljut da sam demonstrativno srdačno prihvatio ponudu dviju od onih plesačica koje su prišle i pitale mogu li sjesti za naš stol. Čim su sjele, one bi nešto popile. Hoćemo li ih počastiti? Hoćemo, što piju? Šampanjac. Kad su one pile šampanjac, morali smo i mi. Kako su njih dvije lokale taj šampanjac, to nije bilo normalno. Naravno, nas dvojica nismo mogli dozvoliti da ženske popiju više od nas. Učas smo ispraznili jednu flašu i naručili drugu.

Nešto kasnije je moja prijateljica izašla na sredinu s jednim od onih matoraca i počeli su plesati. Ja sam odmah pozvao jednu od plesačica za našim stolom da zapleše sa mnom. Iako smo plesali ni metar udaljeni, ženska iz ulice je pazila da nam se pogledi ne susretnu koliko god da sam joj nastojao privući pažnju. Više nije bilo sumnje da me namjerno ignorira. To me je maksimalno jedilo, pa sam naručio još jedan šampanjac. Na kraju ni ne znam koliko smo ih popili, ali dobrano smo se napili. Zbog toga mi ostatak večeri nije u najjasnijem sjećanju, sjećam se samo nekih dijelova.

U jednom trenutku je jedan od onih matoraca nešto počeo grabiti moju prijateljicu, a ona se otimala. To nisam mogao izdržati. Jurnuo sam preko sale rušeći usput stolove, zgrabio matorca i odbacio ga. Da konobari i neki tipovi koji su se odnekud stvorili nisu skočili na mene, iskalio bih na njemu sve što se nakupljalo otkako smo unišli. Nastala je gužva, vukli su me prema izlazu a ja se otimao, ali se onda ipak uplela moja prijateljica, stala u moju obranu i sve se nekako smirilo.

Sve se smirilo, ali ja nisam. Dozlogrdilo mi je biti ondje i rekoh Petroviću — idemo! No prije toga trebali smo platiti. Dali smo sve novce koje smo imali, ali još uvijek nije bilo dovoljno. Ponovo je nastala galama i natezanje, konobaru su došli u pomoć drugi konobari, upleo se i onaj tip s ulaza i onaj koji mu je naredio da nas pusti. Tip s ulaza je vikao da nas nije ni želio pustiti i zamalo se potukao s onim na čiju riječ smo ušli. Ponovo se uplela moja prijateljica, sjećam se da je nešto vikala i odgurivala ljude oko nas. Nije bilo osobe u baru koja nas nije dobro uočila i zapamtila.

Uopće ne pamtim kako sam se vratio kući. Probudio sam se drugog jutra ležeći na nerazgrnutoj posteljini u odijelu i cipelama. Prvo što sam spazio bio je

poput tanjura veliki ljubičasto–narančasti znak »Zagreb filma« koji mi je ležao na prsima. Potpuno sam zaboravio da sam ga zadržao na lančiću oko vrata i mora da je bljesnuo kad sam u baru raskopčao sako. Kako sam ondje bio u centru zbivanja, mora da su ga svi vidjeli. Cijelu večer sam pravio izgrede s tim na prsima. Nisam mogao ni zamisliti što su sve ostali gosti pomislili, kakav je to novi način reklamiranja!

Bez oklijevanja sam otrgnuo znak s lančića. Bilo mi je premalo da ga samo bacim u smeće, pa sam otvorio prozor i zavitlao ga poput frizbija preko ceste na Keglbajs. Stanovali smo visoko, u mansardnom stanu na trećem katu i znak je okrećući se letio daleko, daleko i pao usred djece na igralištu. Djeca su radosno ciknula i pograbila se tko će ga prisvojiti.

Kad me je petnaestak godina kasnije Dušan Vukotić pitao znam li išta o »Zagreb filmu«, zamalo sam se uvrijedio. Ja? Mene pitate? Ne znate tko sam ja! Ja sam od najranije mladosti širio slavu »Zagreb filma« gdje nitko drugi nije i kako nitko nije! Još dugo se smijao nakon što sam mu sve ispričao, a i kasnije se smijuckao kad god smo se sreli.

65

AMERIČKI VLAK

Pedesetih smo godina živjeli u Bjelovaru. Majka nikako nije mogla srasti s provincijom, pa smo svakom prilikom, obrazlažući to svim mogućim razlozima i izgovorima išli u Zagreb. Majka bi spakirala kofer, zgrabila me za ruku i prosihtala ocu: »Idem! Vratim se kad me vidiš!«

Iako je bjelovarska željeznička stanica bila pet minuta od kuće, na vlak smo dolazili barem pola sata ranije, da nam stanica ne pobjegne, kao da s koferom na stanici majka više nije ondje.

O, kako je bilo dosadno čekati! Morao sam stajati mirno, a majka me grčevito držala za ruku, da ne bih pao pod vlak. Stanica je opasno mjesto! A majka je bila kao oduzeta, obuzeta, uznemirujuće daleko.

I kako mi je bilo dosadno, jedino što mi je preostalo bilo je prepustiti se maštanju. Lav iz cirkuskog vlaka napada majku i ja je spašavam! Vodi me na sladoled! Recimo — u stanicu ulazi moćna lokomotiva — kroz oblak pare i pakleno vrcanje varnica, žar iz dimnjaka, iskre od kočenja ispod kotača; reflektor kao Kiklopovo oko; a ja strojovođa, visoko gore krotim zmaja — a na peronu okupljene sve djevojčice iz vrtića i razreda predvođene najzgodnijima — Lidijom Hajnc, Bubom Peranić i Amirom Hasanbašić — udivljeno me gledaju.

Zagrebački prijatelji na Slavujevcu su me veselo dočekali, a ja jedva stigao da se ubacim među njih. Kako sam ja došao iz svijeta, na meni je bilo da ispričam što ima novoga u svijetu, a kako nisam znao ništa novoga preostalo mi je samo da izmislim:

— Vidio sam američki vlak!

Prijatelji su se zainteresirali. Kakav vlak? Vojni. Kako sam znao da je američki? Imao je nacrtanu američku zastavu na parnom kotlu, a na vagonima je pisalo U.S.Army. Kako sam znao da je vojni? Zato jer je na vagonima vozio tenkove, džipove i vojne kamione, a pratili su ga američki vojnici. Dok je vlak stajao na stanici u Križevcima, gdje smo presjedali, tri vojnika u američkim vojnim uniformama su sišli s vlaka i stajali nedaleko mene. Jedan je bio crnac, ogroman, rukavi košulje uniforme su bili napeti do granice pucanja na mišićavim rukama... Bio sam inspiriran i uvjerljive pojedinosti su samo vrcale.

Danas mogu iskonstruirati zašto sam pribjegao upravo toj izmišljotini. Utvaram si da mi je to retroaktivno jasno, a vrlo je moguće da je bilo upravo tako. Zašto sam izmislio vlak? Pa zato jer smo doputovali vlakom, jer smo se dosađivali stojeći na stanicama u Garešnici i Banovoj Jaruzi, jer smo presjedali u Križevcima i čekali sat vremena da dođe kompozicija s kojom ćemo nastaviti, jer mi je pradjeda Otata bio strojovođa... Zašto američki? Zato jer je djed kojemu smo putovali bio strastveni obožavatelj Amerike, reklo bi se — bio je proamerički orijentiran, polagao je sve nade u S.A.D., da će Sjedinjene Države doći u Jugoslaviju i srušiti mrski komunizam i jedilo ga je što oklijevaju, otežu, odgađaju... Zašto vojni? Zato jer sam gledao u kinu američke ratne filmove »Junaci avijacije«, »Pustolovine u Burmi«, »Do pakla i nazad« i »Pijesak Iwo Jime«. Američki ratni filmovi bili su daleko omiljeniji od domaćih partizanskih i ruskih ratnih filmova. Crvena armija i partizani patili su od gladi i tifusa, smrznivali se, bili loše obučeni i bez municije, dok su Amerikanci neprekidno pušili i žvakali kaugume. Ruski i partizanski filmovi bili su dosadno predvidljivi, dok su američki bili zaista zanimljivi. Pričao sam dečkima o američkom vlaku jer bi i mene veselilo da sam ga vidio, pa neka i njih obraduje. Čak su mi i zavidjeli! Naravno da su mi sve vjerovali jer sam bio vješt u izmišljanju, pričao blagoglagoljivo i s uvjerenjem, pouzdavajući se da su i neke druge moje još fantastičnije priče bile prihvaćane kao istinite — recimo, da u Bjelovaru imam metar dugački vatrogasni automobil od metala, sve kao pravi, i šiljilo za olovke u obliku broda.

Ono što mi nije palo na pamet dok sam bajao i kadio o američkom vojnom vlaku bilo je da će neki od njih to prepričati roditeljima. Nekoliko dana kasnije jedan od tih roditelja se vozio autobusom s mojim djedom na putu kući i zapitao — je li istina da je njegov unuk vidio američki vlak? Kakav vlak? — iznenadio se djed. Nikad čuo!

Djed je dojurio kući i odmah se okomio na mene: zašto mu nisam ništa pričao o američkom vlaku koji sam vidio? U prvi mah nisam shvaćao o čemu govori, što me pita, a onda sam iz njegovih potpitanja shvatio o čemu je riječ. Nije mi preostalo drugo nego i njemu ponoviti istu izmišljotinu, prilagođenu njemu, ali uvjerljivije nego sam pričao dečkima jer sam već bio i izvježbaniji u iznošenju te priče.

U međuvremenu je nakon nekoliko dana iz Bjelovara stigao i moj otac. Djed ga je odmah pitao imam li običaj da izmišljam. Otac je ponosno rekao da

ja nisam od one djece koja vole bajke i izmišljotine, više volim knjige o povijesti avijacije, brodovima, znanosti i dinosaurusima. Uostalom, zašto bi dijete lagalo? Onda su obojica pitali majku koja je putovala sa mnom je li ona vidjela američki vlak dok smo presjedali u Križevcima? Dok smo čekali na peronu u Križevcima majka me je držala za ruku čvrsto kao kliještima da može na miru čitati svoj ljubici. Mogla je proći cirkuska parada sa slonovima i medvjedima, ne bi primijetila. Zato je samo nešto neodređeno mumljala, što su djed i otac shvatili kao da je potvrdila.

Već isto poslijepodne djed je sazvaio krug najbližih prijatelja i morao sam im do potankosti prepričati priču o američkom vojnom vlaku. Uvelike mi je pomoglo što je dvorište naše kuće u Bjelovaru s jedne strane imalo zajednički zid s Drugom osnovnom školom »Milan Bakić Baja«, a s druge s povelikom kasarnom JNA u kojoj je bilo desetak tenkova koje sam kadikad gledao preko ograde, a često vidio kako prolaze pored kuće izlazeći i vraćajući se u kasarnu. Moji opisi tenkova na vagonima bili su savršeno tehnički precizni. Zašto bi dijete tako nešto izmislilo, nemoguće je da dijete tako nešto izmisli!

67

Uvjerivši se da je moje svjedočanstvo pouzdano, djed i prijatelji su zažareno krenuli s raspravom. Dakle, američki vlak s teškim naoružanjem (dodao sam i topove) nalazi se u Jugoslaviji! Zašto? Iz Križevaca je mogao nastaviti prema Mađarskoj, na Ruse! Ili je nastavio prema Beogradu, pa u Makedoniju, prema Grčkoj... Djed je spekulirao, kad je već ovdje, mogao bi usput svrgnuti mrski komunizam. Svi su bili suglasni — nešto se događa! To da novine nisu ništa o tome pisale bio je najveći dokaz da je to strogo čuvana tajna — mora da je sve istina!

Sljedećih dana djed je živnuo, američki vlak je bio jedina tema o kojoj je bio sposoban razgovarati, neprekidno je bio uzbuđen očekujući rasplet svakog dana. On je aktivno čekao. Pozivao je sve nove i nove prijatelje u goste i pred svakom grupom sam morao ponoviti priču, a gledajući djeda iz dana u dan bivalo mi je sve teže. On je slušao moju izmišljotinu svaki puta kao da je prvi put čuje, upijao svaku riječ kao da mu utajuje dugotrajnu žeđ. Nije bilo nikoga tko me je mogao upozoriti, ali ipak sam osjećao da ono što sam izvodio nije u redu.

Iskoristio sam priliku kad smo djed i ja sjedili sami u kuhinji doručujući i bojažljivo počeo:

- ... djede, moram ti nešto priznati...
- Što? — djed je bio ljubopitljiv.
- Ono o vlaku... — profrfljao sam. — Izmislio sam...
- Što?! — povikao je djed. Krv mu je šiknula u glavu, uzdigao je ruku kao da će me udariti. — Ne govori tako nešto!

Uzdignuta ruka mu se tresla kao da se pokušava oteti nekoj drugoj nevidljivoj ruci koja ju je zgrabila. Djed me nikada nije udario, pa nije ni tada. Naposljetku mu je ruka pala kao onemoćala. Huknuo je.

- Ponovi, što si rekao?

Zgranuo sam se i prepao od te uzdignute šake kao da me zaista udario. Obrazi su mi se zažarili kao da sam dobio pljuske po jednom i drugom. Nisam znao što ću.

— Ništa. Šalio sam se. Zapravo, mislio sam reći, ako je ono što sam vidio velika tajna, možda je bolje da o tome ne pričamo...

Djed se zagledao u mene kao da me proučava i kao da pri tome nešto duboko premišlja. Dugo me je tako odmjeravao, a meni je bivalo sve teže izdržati njegov pogled. Naposljetku je rekao:

— Možda si u pravu. Sad, kad smo rastrubili o tome svima naokolo, to bi mogla ostati naša mala tajna.

Ako se ne varam, nadalje se američki vlak nije spominjao. Ništa nije bilo poreknuto, samo se prestalo o tome govoriti, pa se s vremenom zaboravilo. Ali ja sam nešto zapamtio: nenamjerno mi se potvrdilo još jednom — odrasle je sasvim lako prevariti, najlakše s nekom djetinjarijom.

68 OZBILJAN ČOVJEK

Lijep je dan i idemo u Bjelovar.

Koliko rijetko ondje svraćam, vjerojatno mi je to posljednji put u životu da idem onamo.

Svojevremeno je izdavačko poduzeće u kojem sam radio odlučilo prebaciti svoje poslovanje u bjelovarsku tiskaru »Prosvjeta«. Direktori su to mjesecima ranije razmatrali i pregovarali i napokon je došao dan da krenemo posloovati. Za početak je dogovoreno da ekipa naše firme posjeti tiskaru, vidi gdje je, razgleda prostore i postrojenja i upozna ljude koji ondje rade, te razmijenimo sve potrebne podatke i dogovorimo konkretne operativne pojedinosti.

Ujutro, izlazeći iz stana, pogledao sam poštanski kaslič. Unutra je bilo pismo dragih prijatelja iz Amerike. Bili su u posjetu nekom rezervatu Navajo indijanaca odakle su mi poslali kožnu traku ukrašenu šarenim perlama koja se veže oko čela. Odmah sam je razdragano povezao oko glave i krenuo na posao.

U uredu smo se našli svi koji smo trebali na put. Direktor Jozo Čondić, zamjenik direktora, te voditelji radnih jedinica, osmero nas, točno da se smjestimo u dva auta. Prvo smo popili kavu. Svi su odmjerili moju Navajo-vrpču, ali nitko nije ništa rekao.

Smjestili smo se u aute i krenuli. Na pola puta smo zastali kod nekog motela i popili još jednu kavu i opet nije nitko ništa rekao.

Tek kad smo ušli u Bjelovar, zaustavili ispred zgrade tiskare, već kad smo bili pred ulazom, direktor se naglo okrene k meni, sklopi ruke kao da moli i tresući mi se unese u lice. Zavapi:

— Molim te, skini to!

Presiječem ga odlučno:

— Neću!

On se odmah pribere i kao da ništa nije bilo uđe u zgradu na čelu kolone.

Unutra nas je dočekala rukovodeća ekipa tiskare. Sve su to bili ozbiljni muškarci u pomalo demodiranim odijelima dosadnih socijalističkih boja i s vidljivim trbuščićima, koji kao da su bili zajedničko obilježje dobi i statusa. Naspram njih sam izgledao kao neozbiljni tinejdžer.

Prvo je njihov direktor predstavio svakoga od njih. Zatim je naš direktor, Jozo, predstavio svakoga od nas. Za svakoga je rekao ime i prezime, te koje mu je zaduženje u firmi. Mene je predstavio posljednjega, pri čemu je pao u amok: ne samo da me imenovao, nego se sav zapljuvao: »..on vam je jedan ozbiljan čovjek, diplomirao je, književnik!« Nahvalio me kao nikada uvjeravajući sve prisutne da sam maltene ključni čovjek u našoj firmi. Moji kolege se nisu mogli načuditi jer me nikada nije tako nahvalio, no Bjelovarčani su ga gledali kamenih lica, ne reagirajući ni na jednu barnumovsku pohvalu. Naposljetku je spomenuo i šarenu vrpcu: »... ne obazirite se na to što nosi oko glave, potpuno je normalan, pouzdan...« Tek kad je ostao bez teksta i bez daha, jedan od potpuno neimpressioniranih Bjelovarčana potapša slomljenog Jozu pokroviteljski po ramenu i blagonaklono reče:

— Znamo, znamo. Išli smo s njim u osnovnu školu.

69

MUHA

Jedan od prvih poteza koji sam povukao razmišljajući da li da iskoristim priliku što sam mogao preuzeti projekt »Poleta« bio je da se raspitam koliko bi koštalo tiskanje novina na ofsetu u Zagrebu ili bilo gdje u Hrvatskoj. Nije trebala složena matematika da bude bjelodano — nema izgleda, barem ne prve godine izlaženja. Osigurana sredstva bila su veća nego je raspolagala ijedna omladinska novina u kojoj sam ikada ranije radio, ali su bila proračunata na bazi tiskanja dvadeset tisuća primjeraka klasičnim olovnim slogom i kako god okretao brojke od toga se nije moglo odlijepiti. Možda se moglo koristiti ofsetštampariju, ali onda praktički ne bi ostalo sredstava za išta drugo. Preostala je samo nada da bi uspjeh prve godine možda mogao utjecati da se za drugu godinu dobije dvostruko više sredstava, ali to je bila vrlo varljiva nada nasuprot gotovo izvjesnosti da tako nešto neće biti moguće.

Kad sam prihvatio preuzeti »Polet«, po prirodi stvari bio sam prvi zaposlenik u radnoj jedinici »Polet« (RJ »Polet«) Centra društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, kraticom CDD SSOH, ili naprosto CDD-a. Jedan od prvih zadataka bio mi je pronaći još pet ljudi koje ćemo zaposliti. Razmišljajući o tome, prisjetio sam se druga Staljina i njegovog naputka da je kadrovska politika osnova svake politike. Iako su Tito i Jugoslavija dvadeset godina ranije Staljinu odbrusili u brk historijsko »Ne!«, palo mi je na pamet da s prljavom vodom ne valja izbaciti i dijete, tj. da bi upravo kadrovska politika mogla biti ključ za rješavanje problema. Tako mi je palo na pamet da bih među prvih pet ljudi koje ćemo uzeti trebao zaposliti i fotografa.

Zamisao je za ono vrijeme bila suluda. Nikada ranije nijedno omladinsko glasilo nije imalo stalno zaposlenog fotografa. Fotografi su u novinarstvu općenito bili malo cijenjeni, čak manje od daktilografkinja. Primjera radi, na stranici »Vjesnika« od 27. srpnja 1969., koju sam nedavno pokazao na svom Facebooku, nalazi se šest fotografija, jedna velika koja oslikava grupni razgovor i pet manjih portreta, navedeni su sudionici razgovora i novinari koji su ga organizirali i prezentirali, ali se fotograf ni ne spominje. Pored svega, kanilo se tiskati novinu olovnim slogom, a olovo nije bilo blagonaklono prema fotografijama: često su ispadale neoštre, nedovoljno kontrastne, više kao ružne mrlje među stupcima teksta.

Srećom su Dag Strpić, direktor CDD-a i voditelji drugih radnih jedinica, ekipa koja je vodila firmu, imali povjerenja u mene pa niti sam morao opširno obrazlagati niti je bilo ikakvih poteškoća da odobre prijedlog.

Prvo sam pitao Željka Stojanovića bi li prihvatio stalno zaposlenje, ali je on imao obilje drugih, znatno bolje plaćenih narudžbi, nije stizao prihvatiti sve zahtjeve za izradom tehničkih fotografija za brojne arhitektonske biroe, urede i studije, pa me je — očekivano — glatko odbio.

Zatim sam pitao Sinišu Knafleca, ali on je mislio da ga zajebavam i nije ozbiljno ni razmislio o ponudi.

Treća-sreća, pristao je Danilo Dučak. Osobno sam ga jedva poznavao, ali sam znao da je odličan fotograf, a ono površno što sam znao o njemu kazivalo mi je da je pristojan i razuman momak. To da će raditi kao fotograf bila je samo nategnuta izlika. Novina je mogla sasvim komotno lako egzistirati koristeći prigodne fotografije-honorarce. Tajni zadatak koji sam mu namijenio bio je da dobije sva samoupravljačka prava, da redovno sudjeluje na zborovima radnih ljudi, da se zbliži i prijatelji sa svim ostalim radnim ljudima-samoupravljačima Centra, da bude do daljnjega trajno nezadovoljan obimom i kvalitetom radova koje uspijeva plasirati, da neprekidno rovavi u interesu fotografije, a kad predložim da pređemo na tiskanje novina u ofsetu — savršenom za fotografiju — da me podrži noktima i zubima. Volim šah: potegneš potez ne zbog prvog sljedećeg kontrapoteza, nego zbog četvrtog, da ga isprovociraš...

Prvog radnog dana dao sam mu kao neposredni rukovoditelj i prvi radni zadatak, bio sam uvjeren da je jednostavan. Neka uhvati najobičniju muhu, stavi je na bijeli papir i fotografira odozgo bez ikakvih sjena. Smislio sam kako bi se moglo izvesti da tu fotografiju ubacimo koliko god se tehnologija tiskanja tome opirala da izgleda kao da stvarna muha hoda po novinskoj stranici, da iznenadimo čitatelje i dodamo aromu blage zajebancije. Dučak je ozbiljno saslušao moju zamisao, uzeo je na znanje i otišao iz redakcije loviti muhe.

Očekivao sam da će drugoga dana doći s gotovom fotografijom, ali je drugi dan samo nakratko navratio i nestao. Trećeg dana se isto ponovilo. Četvrtog dana sam uočio kad je navratio i zapitao ga što je s muhom. Samo je nešto nerazgovjetno promrmljao i čim sam okrenuo leđa samo ispario. Petog dana sam

se zabrinuo. Gdje je Dučak? Nije se ni pojavio. Šestog dana sam ocijenio da više nemam vremena čekati. Zaskočio sam Ninoslava Kunca i rekao mu da mi za sljedeći dan nacрта tušem najobičniju zunzaru, što odurnije ispadne to bolje. Kunc je pored ostalih kvaliteta pouzdan kao japanski vlakovi. Kad se s njim nešto precizno dogovoriš dobiješ upravo to, ni manje ni više, i to točno na minutu, što je izuzetna kvaliteta koju svaki profesionalac zna cijeliti. Sljedećeg jutra je došao u redakciju istovremeno sa mnom, muha je bila — ako zažmiriš na jedno oko — kao prava. Nažalost, bio je to zaista posljednji čas, bili smo u strci jer smo trebali predati cijeli broj u štampariju, pa se nismo stigli pozabaviti muhom kako sam planirao te smo je ubacili na marginu, jedva približno kako sam kanio.

Kad je grafički urednik otišao prema štampariji s kompletnim materijalima za prvi broj mogli smo se nakon desetak dana opustiti i prepustiti samozadovoljstvu. Desetak ljudi koji su radili sa mnom na tom prvom broju predali su se razumnoj euforiji. Sekretarice su otišle po piće i kave u kućni kafić, okupili su se u jednom uglu, pušači pripalili cigarete, dobro raspoloženi posvetili su se neobaveznom ćaskanju, komentiranju pojedinosti koje u žaru posla nismo stigli raspraviti i međusobnim šalama. Čekajući da stigne piće zadržao sam se za svojim stolom pregledavajući zabilješke da u slavljeničkoj atmosferi ne propustim nešto važno, kad je u redakciju ušao Dučak.

Pravo s vrata uputio se k meni i sručio se na susjednu stolicu. Bio je natmuren kao olujni oblak, mračan i težak, nabijen gromovima. Odlučio sam da ga ništa ne pitam, da ne kvarim trenutak muhama, računajući da ću morati razriješiti zašto je zakazao, ali da je bolje tom prigodom ne silovati. Međutim, on je počeo. Očigledno je bio nabrušen da mi razbije glavu i da otkaz na posao. Jeb'o mene i moje muhe! Već danima samo lovi te gadne insekte, polovio ih je na stotine, mehaničkim i kemijskim sredstvima, tvrdim predmetima, ljepljivim sokovima, tekućinama i plinovima, izumio je sedamnaest novih načina kako uloviti muhu, ali kako god je ulovio bilo je nemoguće uloviti je neoštećenu. Lako je ubiti muhu, čak se može uloviti i živu, ali kako nagovoriti živu muhu da pozira za fotografiranje? Ako je ubiješ, više ne izgleda kao živa; ako je živa, ne možeš je fotografirati. Upustio se čak u to da skalpelom reže više zgnječanih muha i sastavlja ih kao da su frankensteinovska čudovišta, ali je i taj rezultat ispadao nakaradno. Zaključak: bez posebnog makro-objektiva i posebnog osvjetljenja kojih nema, a koštaju kao pola njegove godišnje plaće, te superbrzog sitnozrnatog filma kakav ne postoji, nemoguće je fotografirati muhu!

Potpuno sam mu povjerovao jer mi je ukazao na probleme o kojima nisam mislio udijelivši mu zadaću. Ujedno mi je laknulo jer sam uvidio da se nisam prevario u čovjeku, da se ozbiljno posvetio poslu. Da je ozbiljno primio srcu nemoguću misiju svjedočio je i nastavak razgovora. Dučak je znao da je posljednji dan za predaju materijala, pa se — vidjevši da mu fotografiranje ne uspijeva — prisjetio da je i akademski slikar, doduše još ne i zvanično jer je bio neposredno

pred diplomom, ali suštinski već jeste. Na to je izvukao iz džepa bijeli karton veličine pola razglednice i dodao mi. Nasred kartona bila je temperama nacrtana muha, ali kakva muha! Bila je trostruko veća od prave, ali tako realistična da je izgledala trodimenzionalno, tako odurna da sam osjetio impuls na povraćanje, nabijena energijom i životom kao da će se svakog časa odlijepiti od pozadine i poletjeti. Ta je muha bila stvarnija od svih muha koje sam ikada vidio.

Sledio sam se i u sebi zajaukao. Mogao sam skočiti u taksi, odjuriti u tiskaru, zamijeniti Kuncovu muhu Dučkovom, stigao bih, ali to ne bi bilo fer prema Ninoslavu. Isto tako, jest da je Dučak veličanstveno obavio zadatak, bolje nego sam mu ga povjerio, da je zapamtio dan predaje materijala, ali nije obratio pozornost na sat, te je bilo pedagoški korisno da zapamti zauvijek da je i sat važan. Nakon nekoliko sekundi premišljanja rekoh mu da je nažalost zakasnio.

Dučak je samo slegnuo ramenima. Bio je toliko iznuren višednevnim neuspješnim lovom i neprospavanom noći da mu je, nakon što se istutnjio, bilo sve svejedno.

72

— Žao mi je što si se toliko trudio uzalud, trebao si mi odmah reći... — pokušavao sam rezimirati. — Što da sad radimo s ovom muhom? Ono zašto mi je zatrebala nije se pokazalo baš najsretnije...

On me prekine:

— Baci.

Takvo svetogrđe nisam mogao napraviti.

— Nećeš se ljutiti ako je ja zadržim?

— Uzmi.

Pohranio sam nacrtanu muhu u torbicu. Kod kuće sam je prikvačio na zid u kuhinji, ondje je visila mjesecima i svatko tko je bacio pogled na nju se stresao. Onda sam je preselio u sobu, ondje je bila izložena sljedećih mjeseci, sve dok je nisam umetnuo u neku knjigu koju sam čitao da obilježim dokle sam došao. Nakon toga je nikada više nisam vidio.

Nikada nisam izbrojao knjige koje posjedujem. Ne mogu reći je li riječ od dvije, tri ili više tisuća knjiga. Neke od njih sam pročitao jednom i ne kanim nikada više, ali volim da su mi pri ruci. Neke sam pročitao više puta, svakih nekoliko godina iznova. Neke sam poklonio, a nekih sam se morao i riješiti jer je ponestalo mjesta na policama za nove. Međutim nije bilo knjige u posljednjih četrdeset godina koju sam posudio prijatelju ili namijenio uklanjanju da je prethodno nisam prelistao nadajući se da će napokon ona strašna Dučkova muha ponovo odnekud izletjeti.

Branislav Glumac

Drvo uspomena, drvosječa nisam

(ulomak iz neobjavljene knjige)

MINISTRANT

73

Moje djetinjstvovanje je zapravo nevidljiva, a tako pokretna (s)tvarnost.

Navršio jedanaestu godinu. Treniram sa starijim momcima svakotjedno triput rukomet, a triput sam i tjedno u ambaru, sve dok traje ljeto, dok se Srebrenka ziba, a ja žmirim i postajem umjetnik u masturbaciji. A moja draga majka hoće da budem ministrant!

— Budi i ti, moj sine Brano, kao i naš susjed Ivica, ministrant. To je lijepo — umilnim i najtoplijim glasom reče majka. — Meni i tati za ljubav i diku...

Josipa. Hrvatica. Katolkinja. Rođena u Perušiću. Lika. Otac Aleksandar. Srbin. Pravoslavac. Primišlje. Kordun. Kako im mogu odbiti ljubav kojom me obasipaju?

Majka: doživotna vjernica. Otac: povremeni vjernik. Imamo dva Uskrsa, dva Božića, dvije Nove godine i jednu krsnu slavu: sveti Mihael arhandeo.

Što da radim?

Ne mogu odbiti majčinu zamolbu.

A i radoznao sam. Da vidim kako to stoje stvari u našoj lijepoj gradskoj crkvi. Staroj i poznatoj, čak i graditeljskim pisanim katalogima/vodičima.

Prvo se moram ispovjediti. Ispričati svećeniku svoje tajne grijeha. Ne znam kako će te stvari proći, malo sam uznemiren. To sa grijesima. I ambarom i kukuruzom.

Rana je jesen. Sve je posmeđeno, pozlaćeno i šuštavo. Smiriše se ljetne vrućine i vrući vjetrovi. Blagost, na nebu i na zemlji. Grad se obnavlja, asfaltiraju se prve ulice. Pa poneka cesta. Nedjeljom se gotovo redovito održavaju *mototrljke* oko dvorca. Na starim, osvježenim »Cindapima« i sklepanim »Puhovima«.

Vatrogasne zabave su neizbježne subotom. Svira puhačka glazba. Ponekad se i gospodin Pilpek udostoji pojaviti s violinom. Pojačati orkestar.

Kad smo već kod obnove. U našoj uličici, na lijevom uglu, gradi se »Šumarija«. Tri mlada njemačka zarobljenika dolaze svaki dan, u pratnji milicionera, i ostaju do večeri *arbjatat*. Po kazni pobjednika i poraženih. Lijepi, plavokosi, nema im ni dvadeset. Volimo ih mi dječaci Šenoine. I neke domaćice, kuharice. Moja majka, na primjer, peče im kolače i palačinke s pekmezom od kajsija. Ja im tajno nosim. Oni, s djetinjim osmijehom uvijek kažu: »danke schön« i dugo mi mašu na pozdrav.

Osuđeni su na tri godine prisilnog rada. Bili su »šifranti«, u pozadini, ubijanje im nisu uzimali kao argument! A zar su mogli tako mladi i lijepi ubijati? Metak je slijep, savjest ne bi smjela biti slijepa! Svejedno, bili su na zločinačkoj strani — govorahu u gradu pobjednici. Nisu odradili sve tri godine. A ni milicioner nije bio cijeli dan uz njih. A kamo bi i kuda imali bježati? Njemačka je bila daleko, a Jugoslavija, Hrvatska i Virovitica malešni! Uхватili bi ih brzo i još brže ih, možda, za bijeg pogubili! Ovako, nakon godine i pol su oslobođeni, pušteni u Njemačku. Cijela naša uličica ih je ispratila, ali kako: oni navratit će u svih sedam kuća koliko je imala naša Šenoina, pokucaše na svaka vrata, nakloniše se do zemlje i svakoj kući rekoše ono: »Danke schön... danke schön... danke schön«... Po tri puta. Ja sam ih čekao na kapiji, uveo u dvorište, upoznao s majkom koja im je pekla one, siguran sam, za njih nezaboravne kolače. Mamu sam predstavljao kao MA-MA... rastavljeno. Ta svuda se ta riječ, po cijelom svijetu razumije, samo ako se izgovori sa široko otvorenim srcem i ustima...

»Danke schön«, momci, i »auf Wiedersehen« u budućnosti, negdje na dalmatinskoj obali. Dodite nam kao turisti i sjetite se kolača ispečenih samo za vas negdje u mojoj niziji, u Slavoniji... Ako ne budete vi mogli doći, neka dođu vaša djeca. I pričajte im o hrabrim dječacima iz tamo neke uličice... za mene velike, najveće, Šenoine...

U školi smo i skovali otpovratnicu na ono *tankešen*: i tebi, »nadebelo«...

No, dobro, kad sam glumio trećeg patuljka u predstavi »Crvenkapica« u Gradskom kazalištu 1948., mogu biti i ministrant! I nijemi glumac/poslužitelj u predstavi koja se zove misa. Majka i ja ulazimo u crkvu. Stražnji, dvorišni ulaz. Kroz dugi hodnik u sakristiju. Tamo nas već čeka otac Atanasije. Najstariji svećenik u gradu i okolici. Prijatelj moje majke. Zna za moj dolazak. Pomiluje me.

— Milo moje dijete. Jaganjac Božji!

Miris crkve ima posebnu privlačnost. I hlad/zima crkve ima specifičnu težinu. Sve je u crkvi drugačije od vanjskog svijeta. Svjetlost, mirisi, disanje. Sakristija je nešto kao primaća soba u vanjskom svijetu. To je i poslovni prostor u kojem se ugovaraju krštenja, sprovodi, sahrane, mise zadužnice, i tajni pohodi posvećenja kuća. U drugoposlijeratno vrijeme privatni pohodi svećenika kućama bili su nešto kao ideološki grijeh, pa se pazilo tko kome odlazi i tko

koga prima od crkvenjaka. (Posvećivale su se kuće, škropile svetom vodicom.) I moj otac je morao o tome voditi neku kontrolu, pa bi otac Atanasije dolazio uglavnom kad je majka bila sama. Debeljuco, ćelav, tankih naočala na očima, a široka osmijeha kao jutarnje svanuće. Isijavao je nenaučenom dobrotom. Smireno i dobro uho za svakog sugovornika i njegovu muku ili želju,

Pitao me velečasni da li imam molitvenik, imam, ali svejedno mi on poklanja još jedan, malo veći. Pitao me da li znam što je Biblija, ne znam, on će mi već objasniti, neka ne brinem. Proveo me kroz crkvu. Osjećam se sitniji nego što jesam, među velikim kipovima svetaca i slikama svetica. I sa svoda nas gledaju, raširenih ruku, kao da nas dolje, žele prigrliti, i pozvati u plavozlatne visine. Tu su i mali anđeli od gipsa, zlatnim krilima lete u mjestu! Malo mi je hladno. Uspinjemo se uskim zavojitim stepenicama na kor. Tamo su orgulje i tamo se pjeva za vrijeme malih i velikih misa. Zatim smo obišli veliko, uređeno, cvjetno dvorište. I niske kućice u kojima su časne sestre već obavljale svoje svakidašnje poslove. U dvorištu su vidno mjesto zauzimali prepuni kokošinjeci, stajе za sitnu stoku. Dvorište je bilo životno, za razliku od crkvene lađe. Sestre su veselo trčkarale. Mlade i stare. Starice su uglavnom nadgledale kako teku poslovi. Bio sam predstavljen kao novi ministrant, i sve su me s osmijehom pogladile po glavi. Odsada sam u Božjim i časnim rukama. I morao sam jednom tjedno ići na obuku, sve dok ne položim »ispite« za ministranta/poslužitelja. To me je izučavanje radovalo, jer su časne pekle slasne kolače i pravile kompote i zaslađena pića od svakojakog voća. Svako šegrtovanje mora biti i počašćeno i poslađeno nečim. Na jednoj od obuka vidio sam i pomalo smiješnu scenu: časne trče za razletjelim kokošima po dvorištu, hvataju ih, a duge halje im se zadižu u zrak, već prema snazi trka i brzini letećih kokoši. I bacale su se na pokoju. Odabiru. Nose ih pod rukom, i onako u hodu i ponekoj zaškovrnu vratom! Poslije će ih u vrelu vodu, očerupati, i eto fine juhe i gozbe! Malčice mi je to bilo tužno, to kako su im časne u hodu lomile vratove. Zakoni opstanka, oprašta se... valjda. Jesti se mora.

Jedne nedjelje, prije no što će započeti deseta, glavna misa, navukoše mi bijelu halju. Do poda. Nekako kao da su se me zatvorili i oduzeli slobodu nogu. Usitnio sam zakoračaje i krenuo za svećenikom. Kao da sam postao zarobljenik. Uza me je bio još jedan ministrant, stariji i iskusniji, neka se nađe ako se zabunim u dodavanju svetih stvari potrebnih svećeniku. A i da ne zaboravim kleknuti na pravo mjesto i u pravi čas. Sve lijeve i sve desne drvene klupe bile su zaposjednute. Muški zasebno, žene zasebice. I djevojaka je bilo, i curica. Tišina je bila veća od nje same. Zastvirale su orgulje, unijele toplinu i bliskost. U jednom okretaju, zapazih u prvom redu majku. Mahnula mi je sretnim, zasuženim očima! Kao da je svima htjela reći: »To je on, moj sin, Brano, iz Šenoine 9«... Nekako sam »položio« tu prvu misu. Išlo je sve bolje, lakše, nitko mi uskoro nije trebao oblačiti bijelu halju i ukazivati na vrijeme kad i gdje trebam kleknuti, prekriziti se, dodati svetu knjigu ili pehar s vinom svećeniku. Uživio sam se u ulozi, pa sam već znao i zapjevati, skupno, i neke latinske napjeve. E,

taj me je latinski zauvijek osvojio! Da nije bilo njega, možda bih i prije pobjegao iz predstave! A i nekako mi je godilo da majku uvijek vidim u prvoj klupi, onako zadovoljnih i zasuzenih očiju. I ponosnu. Dobar sam ja neki sin, iako mi je pri klečanju na hladnom kamenom podu znao kroz glavu i glavić proletjeti ljetni ambar iz naše bašte... Valjda tu maštariju nitko nije otkrio u mojoj glavi (ni onaj »gore«, ni ovi »dolje«), zaštićenoj gustom, kuštravom kosom i molitvenikom u ruci... A što se tiče odlaska na ispovijed, nije bilo potrebno. Ta znalo se koja majka stoji iza mene! Spasilo me...

Po završetku mise, majka me je čekala ispred crkve. Uzela za ruku. I govorila: »Kako si bio lijep, kako si bio lijep. I kako ti ona bijela halja dobro stoji. Još samo da se malo podšišaš, da ti kosa ne leti. Otići ćemo mi našem brici Adamoviću...«

Nakon kraće stanke dodala bi: »A i kako samo lijepo pjevaju oni na koru, kao anđeli. I znaš tko je najbolji pjevač u našem gradskom koru? Onaj naš kućni dimnjačar, Slavko, što nam svaka tri mjeseca dođe očistiti dimnjake.«

76

— Onaj malešni crni s bijelim zubima!

— Da, baš on. I kako ima samo dubok glas. Cijelom crkvom se razliježe. Neka mu dragi Bog što duže čuva to grlo!

Bila je to živa istina, ali svejedno mi nije išlo u glavu da dimnjačar može imati tako lijep i zvučan glas. Više sam ga sad cijenio i uvažavao kad nam je dolazio očistiti dimnjake. Ložilo se na drva i ugalj. A i znao je pjevač ispričati pokoji »masniji« vic. Majka bi se samo prekrizila i šutke izašla iz kuhinje. Zašto dobri vicevi ne bi smjeli izlaziti iz usta najboljeg crkvenog pjevača! Ta usta su stvorena i za sveto i za raskalašeno. Bludno. Sveto i grešno — djeca su majčice prirode...

(Naknadno prisjećanje: Korski Pjevač bi svakad godimice poklanjao mojoj majci cehovski godišnjak »Dimnjačar« i crkveni list »Danica«. I ja sam ih znatiželjno prelistavao.)

Latinski sam zbilja zavolio. I već sam znao uglasno neke fraze i izreke. Otac Atanasije mi je poklonio mali rječnik latinskog i knjižuljak obrednih pjesama na latinskom. Pa neka pokušam prevoditi. I prevodio sam, ali nikome nisam pokazivao. Taj latinski rječnik me je i naveo da potražim otkuda mu tako neobično ime, Atanasije! Začudilo me kad ga iskopah u povećem rječniku stranih riječi, iz naše gradske skromne ali dragocjene knjižnice.

ATANAS (grčki): *besmrtni!*

Siguran sam da mu to ime nisu dali roditelji, već po zaređenju, kao odraslom, crkveni zakonodavci i imenovatelji.

Zašto »besmrtni«, kad smo svi smrtni, pitao sam se. Vidio sam ja i kao dječak žive ljude — mrtve. Umrle. Zatvorene u crni drveni, lakirani, sanduk! I kako ih odvoze (konjska zaprega, kola dekorativno preuređena za sprovode) na gradsko groblje »Marinovo«, tamo na kraju grada, gdje počinju livade, kukuruzna i žitna polja. Valjda zato na kraju grada, ili daleko izvan gradova,

da živuće svaki dan ne podsjećaju kako smo prolazni i unaprijed i definitivno mrtvi!... A možda je dobri otac Atanasije bio predodređen, projektiran za besmrtnost?

Izdržao sam, na veliku žalost majke, samo jednu sezonu kao ministrant. Zov slobode i procvjetalih djevojčica bio je moj nepapirnat molitvenik. Razvrgao sam tajanstveno, mistično i istoponavljujuće klanjanje jednom, Nevidljivom, Nestvarnom i lažno SVEMOGUĆEM biću — Bogu... A i razočarali su me i anđeli koji nikako da polete! Zagipsana siročad! »Svaki je anđeo strašan« (Rilke, *Devinske elegije*).

Ovo razvrgavanje vjernosti Nevidljivom otkrivao sam malo–pomalo, nitko mi ga nije sugerirao. Ni komunizam ni kapitalizam. Majka nije vršila nikakav pritisak na mene. Ni otac.

Knjige, knjige, početak čitanja Mudrih i Drugaćijih bili su moje raskolništvo i moji raskolnici. Uz sport, harmoniku, ambar i Srebrenkine sisice, stao sam gutati slova i papir. Udisao sam duboko miris papira. Sve čega bih se dočepavao, a autore sam nasumice, i poslije s preporukom odabirao. Otkrivao sam nove priče i podatke o čovjeku/Zemljaninu. Sizifu i Borcu, Patniku i Ratniku.

77

Među prvim mojim knjigama bile su, naravno, slikovnice i stripovi o američkom detektivu Ripu Kirbyju. Zatim je tu bio i *Politikin zabavnik*, iz kojeg je svakog tjedna uskakivao u dječju maštu onaj čuveni mornar Popaj, koji je imao čudotvorne mišiće jer je često jeo špinat! Uz njega je bio i pjesnički navudren Pajo Patak. No prva »prava« knjiga bio je *Pionir Grujo* Vladimira Nazora, koju dobih za dobro učenje u 3. razredu osnovne. Poslije dolaze Grimmove i Andersenovlje bajke, poneka priča Ivane Brlić Mažuranić, *1001 noć* (Šeherezada), *Grička vještica* u nastavcima, a nešto kasnije važna otkrića kao što su Stevensonov *Otok s blagom*, Mark Twain s legendarnim Huckleberryjem Finnom i Tomom Sawyerom, pa Robinson Crusoe Daniela Defoea. Da spomenem i rane knjižuljke poput *Kekeca* i *Ježeve kućice*. Dočepavao sam se i zanimljivih knjiga o sportu s puno fotografija i sveznadara o nepoznatim zemljama. No rano sam počeo čitati i onu ozbiljniju poeziju za odrasle. Nešto sam i sâm zaključivao o apsurdima i samoćama, patnjama i lažima o vječnosti, posebice kad su kroz našu ulicu svakotjedno prolazila svečano ukrašena mrtvačka kola s crnim sanducima.

No nisu svi bili lakirani, i nisu oko svakog visjeli šareni ukrasni vijenci. Bilo je i sanduka od običnih žutih dasaka, ružnih i prijetećih. I u njima je bio čovjek, jedan jedincati i baš takav, svoj, nikome sličan — čovjek/žena/dijete. Siromašniji i bogatiji, ljepši i ružniji, pametniji i gluplji, svi jednaki ispod sandučkoga poklopca... I izmireni u horizontali...

Kroz gomilanje mojih godina, pročitavao sam, dugo i iskreno, i *Bibliju* i *Kur'an časni* i još mnoge svete knjižuljke, i zaključio kako vrlo rano započinja iluzije i manipulacije s neznanjem, strahom i ljudima. Job/pravednik mi se najviše sviđao. Božji, a tako pitanjima i moralom buntovno zemaljski. Moj um,

moje srce, moje intuicije i instinkti vukli su me k odabiru slobodnog razmišljanja, tko sam i što sam i u kojem ću *Ništa* završiti nekog dana. Pomagali su i nauka i sitna, sitna no kapitalna otkrića pregolemog i nepoznatljivog Svemira...

Ostalo mi je sjećanje na ministriranje, koje sam pristojno pozlaćenom ramom uokvirio u album memorabilija...

Kao što sam u taj album uramio i časnu sestru Julku, iz Gajeve ulice. Zavjenčala se prstenom na ruci s Kristom, još kao mladica. Dvadeset godina je trajala odanost. A onda je u njoj jednog dana nešto puklo, razvrgla zaruke i vjenčanje, bacila haljine u vatru i obukla šarene skute stvarnosti i hlače zbilje. Ona je bila trajna prijateljica naše kuće. Voljela je malo i više potegnuti sisu s rakijom i dobrim vinom, no pijanka nije bila. Kad sam već pomalo dorastao »filozofskom« poimanju svijeta, dugo smo ja i Časna/bivša znali divaniti o onosvjetskim i ovozemaljskim stvarima. I zašto je pobjegla iz svetog braka... Samo mi je odgovorila: »Život, dečko moj, život, ovaj dolje i prazna obećanja za onaj život gore, iznad oblaka i zvijezda... i stalne prijetnje Paklom i kaznom, a zašto, dečko moj, za koje grijeha, dečko moj dragi...«

Bile su to tako jednostavne riječi Časne Julke, koja je još dugo poživjela kao samotnjakinja, sve više uvlačeći grlo u bocu. Da ironija ili vatra okajanja ili okrutnost smisla budu veće — veliko imanje s lijepom kućom zavještala je siromasima. Bezimenima — neka gradski oci odluče kome će i kako što podijeliti... A to, kako je Časna, zimi, oštrom sjekirom cijepala drva i pilom rezala oblice — to je trebalo vidjeti. Kao i njene, do iznad koljena, lovačke čizme...

Ostavila je duboki podrum s biranim vinima i alkoholima. Taj dio njenog tajnog života opljačkali su skitnice i pijanci koji uvijek nanjuše miris loze... i bačvu!

Djetinjstvo je kao šipak, puno sjemenki sanjarija. onih unutrašnjih ogleдалa u kojima povremeno žive likovi čija bismo lica i maske navlačili preko svojih. I ono što su radili takvi »uzori« htjeli bismo i mi činiti. Na česta pitanja starijih, posebice meni dragog komše Đuke, »što bi ti, komšo, htio biti«, baš u to doba odgovarao bih spremno i odlučno: »Avijatičar, pilot!«

Zašto? Pričam

U drugom poraću, čim je kresnuo mir, ruski filmovi bili su glavna senzacija. I najvažniji. Uglavnom ratni, mada je bilo i onih s čuvenim kazačok-folklorom, pjesmama i slavljenjem pobjedničke »rodine-domaje«. Za kino karte inače se čekalo u dugim redovima, sve do ponoći. Svako je mogao kupiti najviše tri, švercalo se i preprodavalo i u nevino vrijeme socijalizma. Dobro, neka, svako »bogatstvo« kratkog je vijeka, pa i ono najkrupnije.

U redu sam pred jedinim, nevelikim kinom »Zvijezda«, koje ima čak i »bal-kon«, ali samo za one koji mogu više platiti. Kupujem kartu za ratni film o slavnom ruskom pilotu — Čkalovu. Taj je u ratu letio iznad oblaka i kroza njih, a u miru ispod mostova. Bio je umjetnik u letenju. Baletan letenja i akrobat. Heroj majčice Rusije.

Ja sam baš htio biti taj! Čkalov. Sudbinu i budućnost svoju odredio mi je u jedanaestoj godini, nek' se zna!

Hoću letjeti iznad oblaka i prema zvijezdama, hoću se prevrtati u nebu i sjurivati ispod mostova. Imat ću i onakvu kožnatu kapu preko ušiju kakvu nosi Čkalov. I preletat ću, kružno, moju Viroviticu i Žuti dvorac. Mahat ću prijateljima, susjedima i najvažnije — djevojkama...

Moje unutrašnje ogledalo, s likom Čkalova i njegovim odlikovanjima i licem, dugo je bilo čisto, netaknuto novim sanjarijama.

Kad su američki filmovi, Divlji zapad i *Tarzan* provalili u naš grad i kino »Zvijezda«, počeo sam mijenjati profesije i zanimanja.

Bit ću kauboj, kao John Wayne, momčina koji kroji pravdu i svaka mu je *kafana* otvorena. I sve lijepe i manje lijepe žene luduju za njim. Dvojio sam između Tarzana i Johna... Sve dok se nije, iz *Prohujalog vihora*, pojavio i Clark Gable, sa svojim zavodničkim brčićima.

Budite uvjereni da ću jednog dana pustiti brčiće.

I pustio sam. Džaba, nitko nije mogao biti ravan ljepoti Gableovoj! Osim u snovima. Tu nam privilegiju pretvaranja u druge osobe nitko i nikada ne može oduzeti!

79

U toj igri likova djetinjstvo je nenadmašni majstor, glumac i redatelj. A to da smo željeli kao mali biti »veliki«, netko drugi, potvrđuje i svima nam znana igra »mame i tate«. Na sjeniku. Grupna igra, djevojčice i dječaci, približno istih godina. Kako? Pa legli bismo nakratko »muški« na »ženske«, smijali se i ubrzo dizali i bježali svako na svoju stranu, kući svojoj... Mali trikovi sanjarija važni su za odrastanje i preživljavanje.

I u starosti. Jasno mi je. I slatkogorko je...

A onda se moj djed Mile 1950. godine vratio u Viroviticu i podastro nam, kao čudotvorni tepih, mnoge priče o Divljem zapadu, kopačima zlata, strašnoj i lijepoj rijeci Mississippi i ostalim čudesima »Jamerike«.

Bilo mu je tad blizu osamdeset ljeta.

Moj djed Mile nadomještao je moje dvije bake i jednog djeda — koje nisam imao. (Rane smrti su ih odnijele.)

DJED MILE

Suh kao haringa. Stara nagnuta kuća, izmučena nevremenima, vjetrovima i životnim olujama. Tijelo i lice bili su karta teškog rada i mučne borbe za opstanak. I takav, sasušen, bio je ponosan, uspravna hoda. U čemu mu je pomagao i štap s pozlaćenom drškom. Cvikeri su mu bili srebrnih okvira. A vlasni priredi, sijede.

Došao je umrijeti u Virovatici. Među svojim. Dvije kćeri, moja majka Josipa i mlađa sestra Jela, dok su ostale dvije sestre, Ruža i Mara, ostale živjeti

u Lici, Perušiću. A i mi smo bili tu, njegovi nepoznati i ne-videni unuci, brat moj Mićo i ja.

Kako se samo rasplakao kad nas je grlio. Kad stari ljudi plaču, onda je to plač iz dubina, suze radosnice bez zadržske, Kao da plaču sav neisplakani život.

— *Maj bojs... maj mili unuci... lipi i zdravi... veri lipi... dičaci...*

I sve tako, miješa jezike, Ameriku i Liku, a brat i ja — mukajet. Nije da nam nije bilo drago, ta bio nam je to jedini dida. I to onaj koji nam je katkada slao pakete iz Jamerike, u kojima je bilo svega i svačega, od žvakaćih guma do penkala i dugih olovaka s gumicama na vrhu (kakva raskoš u ono vrijeme!)

Djed Mile bio je pametan čovjek. Pa je odmah prije svog drugog odlaska u Ameriku, u brdima Milanovca kupio vinograd s livadom i šumom ispod, a i zdravu klet u kojoj se moglo živjeti. To mu je postao završni dom, nije se htio vratiti u kuću/gostionu (nekad) i opterećivati svoju djecu. A i u toj kući živjela je tetka Jela s obitelji, i moja milovidna sestrična Mara s ocem. Zaboravih reći, Mara je kći najmlađe djedove kćeri koja je vrlo rano umrla.

80

Vratio se djed i s pristojnom penzijom. Krvavo zasluženom, u rudnicima i šumama. Sinovi mu ostaše u novoj domovini. Poženiše se. Napraviše podosta djece, vidio sam ih na fotografijama mrkih pogleda... Tesari i zidari skućili se, imaju svi i velike aute i drvene čamce (jedva su stali u fotografiju).

Nije djed odmah otišao u brda. Trebalo je raskrčiti livadske i šumske zarašline, obnoviti vinograd, kleti udahnuti kisik, čistoću i red. Znao je on što treba životu starog čovjeka. Plaćenim radnicima u glavama je veselo skakutao američki dolar, pretvoren u dinare. Nije djed škrtario. Potraja to nekoliko mjeseci, i za to je vrijeme živio s nama. Brata i mene podučavao oštećenom engleskom/američkom, posve dovoljno da tražimo nove riječi. A dobrom »dičaku« Aleksu savjetovao je što bi još trebalo sagraditi u dvorištu. On će, djed, financirati. Kao prvo: pecara! I odmah kupiti osamdesetlitarški kotao za pečenje rakije. Jer vinograd će uskoro početi rađati grožđe, a i tu su bile uvijek rodne šljive iz naše bašte. I bi tako, pecara s crijepnim krovom izrasla je takoreći preko noći. Došao je i bakreni rakijski kotao, i sve što ide uz njega: bačva, žarači za vatru, bijele kante u koje će se slijevati plava rakija.

U toj pecari proveo sam s djedom mnoge zapamtljive trenutke. On bi sjedio kraj bijelih kanti prekrivenih čistim gazama, gledao kako curak/rašljice u dva potočića odvaja i slijeva tekućinu u posudu, a ja bih dodavao drva razjarenoj već vatri, i tu i tamo mokrom krpom hladio tanke vruće cijevi kroz koje je prolazila rakija. Kako bi mlaz bio tanak i ne bi se »pobljuvao«. Baš tako, pobljuvao, pa bi rakija pregorjela, gorka, i pokvarila se. Bio sam poslušan pomoćnik. Zauzvrat bih tražio sve novije i nepoznatije riječi, pa i one malo prostačke. Pogladio je samo svoj još uvijek obrađivani, tanki, brk, nasmiješio se i udovoljio mojoj želji.

Meni su te rečenice trebale da zadivim mog Franju Tota kako i ja znam prosuti neočekivane rečenice, i to na englesko-jameričkom. Upalilo je, Franjo mi zauzvrat ponudi iz tajno spremljene duvankese dobro sfrkanu cigaretu!

Rečenica koja je zaslužila prvi dim i prvu cigaretu bila je »kučkin sine«, ili »pasji sine«, *sanofgobič*. Nisam smio odbiti prvi dim prve cigarete. Da ne ispadnem u Franjinim očima kukavica i manji no što jesam!

Uh, ošamutio me taj prvi dim.

— Uvuci ga, uvuci, do crijevca i jajca — bodrio me Franjo.

Zakašljah se, dođe mi na povraćanje, Franjo me polupka po leđima.

— Karamba! Druga će biti bolja... ne brigaj!

Da li sam propužio? Jesam. Kasnije ću, u gimnaziji, postati redoviti pušač. U zahodu, naravno, gdje smo mnogi, za vrijeme malih i velikih odmora, pušili jednu cigaretu, »od usta do usta«! Tko je pitao za bakterije i viruse, prijenosnu slinu ili usne »žvalje«! Ljudi su bili zdravi, priroda je bila zdrava, čista, zrak je bio ljekovit, iii... Nitko nam nije mogao ništa, osim lukavih profesora koji bi se iznenada znali zaletjeti u zahod i odmah napraviti »popis kažnjenika«. Brzo smo otvarali prozor, rastjerali dim, zalud, već smo bili zapisani za opomene i dojavu roditeljima. Majka bi mi kojiput, po povratku iz škole, znala reći: »Ajd, puši u mene...« Domišljato bih duboko udahnuo, a na tanko izdahnuo, polako. Vraga, nije uspjelo, majka je rekla ocu i na neko sam vrijeme prestao pušiti... Ta ulazio sam tek u dvanaestu godinu!

— Izgorjet će ti tvoja mala pluća, sjeti se one zime kako smo te spašavali.

Sjetio sam se. I starog Fjodora. I bio sam vrlo žalostan: kako je tajanstveno došao u naš grad, tako je i nestao iz njega. Ni sa kim se nije oprostio. Da li je ponio balalajku? Sigurno da jest, ljubavnicu svoju i prijateljicu. Mnogi su u gradiću bili ožalošćeni, no on je sad već bio daleko na putnoj karti svoje sudbine. Negdje na Jesenjinovu grobu, u *rodjini Rasiji*. A možda je i bio tu, nedaleko od nas u nekom drugom gradu i kozjim mlijekom liječio pluća djevojčica i dječaka...

Prokletstvo »opijuma« bilo je dugo u mom životu — jače. U srednjoj fazi mog života definitivno sam bacio cigaretu u pepeo zaborava!...

U pecari sam posebno razvalio usta i razrogačio oči kad bi djed ispletao vunu pričica o kaubojima, tragačima zlata, opasnoj i »prelipoj rici« Mississippi.

— Jel' tamo bio onaj Tarzan sa svojim majmunom Čitom?

Zaskočio sam ga pitanjem.

— Aaaa... Tarzan... kako ne! *Vel*. Pliva je on dobro, što je za njega bila Mississippi... I ostale rike... Tarzan, oke! *Men* s drveta...

Bio mu je i Tarzan poznat, šta sve zna taj moj dida!

Čibukao je na srebrni cigaršpic, i tako mi brzo prodoše mjeseci s njim. Preselio se u brda.

Nedjeljom bismo mu brat i ja nosili ručak, pripremljen u maloj, maštarijskoj kuhinji moje majke. Daleko je ta njegova klet! Preko sat hoda, ali na kraju puta smo znali da nas čeka nagrada: šušlave dvije novčanice, nek' se nađe »mojim dičacima na povratku. Možda zatreba, nikad se ne zna. Doluri i dinari otvaraju sva vrata«...

OPREKE

Možda će vam se činiti da skačem s teme na temu. I djetinjstvo je takvo: skokovito, vrludavo, nepravocrtno. Ovdje grumenjak sjećanja, tamo kockica priče, lijevo neka čudnovata rečenica koja iskače kao riba iz mutne vode, desno neki intrigantni lik u skici. Djetinjstvo je šareni temelj na mliječnim potpornjima. Lelujave su neke slike, rastoči tok kazivanja, učas se zagubimo u gustišu nahrupjelih emocija i lica za koja mislimo da zavređuju nezaborav. Sve je u životu na lomljivim stupićima. Zar mladost nije isto tako treperava i prolazna kao djetinjstvo? Zar naše srednje, muževno, doba nije izloženo sjekutićima i zubu kratkotrajnosti? Vrludamo u svim dionicama postojanja, tražeći sretne izlaze iz labirinata opakih spoznaja nadajući se izlazima tu, odmah, na vidiku. I podjetinjila starost u tom je vremenskom luku zbrčkana i hirovita, preplašena, snatrovita baš kao i onaj naš početak — djetinjstvo. Djetinjstvo, djetinjstvo, kad bi se bar moglo sažeti u jednu rečenicu! I moglo bi se! No, gdje je tu onda priča, što s očima i osobama koje nisu tek literarna djeca, već su zamiješana u žitko tijesto stvarnosti koja je i okvir i suština istovremeno.

82

Izabirem one stvarnosti koje su vrijedne rečenice starog filozofa: »Čovjek je rođen da bi se sjećao.«

Fragmenti su to života, mrve, iverje stabla koje će se po zakonima neumitnosti osamljeno srušiti. Sjećanje je napad na osamljenost, jahanje na vjetru i držanje za njegova nestvarno stvarna krila. Volim to jahanje. Koje boli i oslobađa bol. Nakratko. Iz dana u dan. Kad nas zahvati oluja ponižavajućeg propadanja tijela i uma.

Djetinjstvo je tu jedna od najboljih iluzijskih apoteka. I besplatna. Koji nas lijek može spasiti? Nijedan! Može nam samo produžiti agoniju i patnje. I još u ovo sablasno vrijeme zračne, nevidljive nemani 2020. — 2022.

Djetinjstvo je ponekad melemni lijek. Otporan u svojoj poetici i nježnosti. Sve je u oprekama. Pa zato uzimam memorabilnu i kreativnu slobodu da skačem u različite vremenske bazene. Važno je znati opisati vodu u tim bazenima. Znam li?

To je hrabro, pošteno, i ključno (samo)pitanje? Uvijek: znam li, mogu li?!

A što će oni koji nisu imali sretni bazen svog djetinjstva? U što će oni, za utjehu, skočiti. Sve same rane i ožiljci. Blato neljubavi i svireposti. Poznajem dosta dragih ljudi koji žive na kraterima davnih rana i poniženja. Uvijek im je to na jeziku i duši. Ono nesvjesno, potkožno, pamte se crni scenariji i njihovi protagonisti.

Moje djetinjstvo — moja je hrana, koja se dugo u meni kuhala i probavljala. I koju uzimam s vremena na vrijeme u zalogajnim količinama. Prividno samo zamrznute u frižideru Minuloga. Lako ih je izvaditi, otopiti, jesti i piti. Potreban mi je nasušno taj alkohol sanjarenja i umjetnosti djetinjstva. Ono i jest ona. Slika, mozaik, film, dokumentarac, glazba. Djetinjstvo ima i svoj zvuk, kompozitora

i ne jednog dirigenta. Naš emotivni um, koža, uho hvataju signale i tonove iz davnine. Nešto sam kao Humboldtov opservatorij koji se okreće na sve strane hvatajući bljeskove zvijezda, otkucaje svemirskih igara i zvukove odrastanja u rastezljivim prostranstvima...

Sad ću vam samo još koju o djedu.

Težak je život u brdima. Samotan. Pa i »tehnički« završen: moraš jesti, a hrana je daleko, dolje u gradu, moraš nabavljati lijekove iz jedine ljekarne koja je baš na uglu naše ulice, Šenoine. Sve je daleko što je potrebno za tzv. praktični, goli život, osim starosti i smrti koje su već tu, u kostima i glavi. Pa je djedu već blizu osamdesete sinula smjela misao: mora naći ženu, oženiti se!

Njegova ideja javno izrečena, izazvala je lom među kćerima!

(DIGRESIJA STAROG PISCA: I ja, danas, imam djedove godine, koju više, i htio bih se oženiti!!! Samo što je djedova penzija bila pristojna, povelika, a moja nepristojno mala. I kako bih ja mogao uzdržavati, recimo, ženu s takvom nemoralnom sićom! Za kasno ženiti se, treba osim novca imati hrabrosti i nešto prepravljeno moralu! Adio moje sanje o ženidbi. Zbogom, oružje! A žene mogu uvijek — sanjati, surogatno i kontinuirano... što će reći dosmrtno. Prem sam i ja radio u tamnim šumama i rudnicima jezika i misli, tragajući za smislom i nesmisлом života. I meni je država uzimala porez! Pa valjda sam i ja zaslužio bolju penziju! I koju ženu više... šala mala!)

Dakle, obiteljski lom. Skandal. Nevjerica.

Sve četiri sestre udružile su se protiv djedove nakane. S druge strane bio je jedino — moj otac. Smatrao je djedovu odluku razumnom. Sestre su, na čelu s glavnom voditeljicom urote — mojom majkom, takvu odluku držale nepoštenim činom, potvrđivale ga Bogom i uvredom njihove davno pokojne majke Marije. U njihovim glavama ona je bila i ostala neumrljana emotivna i sveta slika.

Djed je imao posve jednostavne i zemaljske argumente: treba mu ne mlada, već starija žena, za domaćinstvo, kuhinju i čistoću kleti i podolja. Koliko mlađa? Zdrava šezdesetogodišnjakinja, a on zna da je Lika puna takvih udovica, samkinja, i k tome još siromašnih. Nije on pokidao sve informativne veze sa starim zavičajem. Lika vam je jedan čudan predio svijeta!

Povuci—potegni, suze i molitve, Aleksina opravdana podrška u svakom pogledu. Branio je slabost starosti, njenu nehigijeničnost i potrebu za ženskom rukom u brdima. Djed je uvažavao kćerine uspomene na mrtvu im majku, a njegovu Mariju, koju je volio i poštovao.

— Dico moja — reče im jednom na obiteljskoj debati o ženidbi — vjerujte da se naša majka Marija neće ljutiti na moju odluku!

Bila je to dosta mudra, lukava i prava rečenica. Rasparala je srca kćerima, mojoj majci i sve organe oko srca i ispod njega.

Gotovo. Djed dovede staru Ličanku, preko pisama sa starim prijateljima. Čak su kćerke i znale tko je ona i čijeg roda, nije, dakle, bila neka strankinja i bilo koja »štrapačoza« koja se samo željela dočepati djedove penzije!

Došla tiho i tiho otišla u klet, međ' brda. Janja, 63 godine. Na službenom vjenčanju, u općini, moj otac je bio jedini svjedok.

Janja se pokazala dobrom gazdaricom, ali nikada nije sišla u grad. Čula je ona već za ljutnju moje majke i njenih sestara. A možda su je i proklele, i proglašile starom vješticom, koju treba, zna se, kao u bajkama, baciti u — vatru! Nije bilo baš tako, a na moju majku djelotvoran moralni i Božji utjecaj izvršio je naš mudri velečasni Atanasije.

Mir je zavladao. Djed je i dalje dolazio u pecaru, mom bratu i meni uvijek šušnuo po izdašnu novčanicu, a dobrom dičaku Aleksi i dalje davao poticajne savjete što bi još sve valjalo izgraditi u dvorištu: zidani svinjac, bolji kokošinjac, novu krušnu peć podići podalje od zahoda. A i zahod je bio preporuka: ozidan, ožbukani, bijeli, prošireni, s dubljom jamom i obajcanim daskama od hrastovine. Sve prihvaćeno. Oca je posebno radovao novi, veći svinjac. Uzgajao je svinje. I s prasnim krmačama, kad su se prasile, spavao bi noću »kako ne bi ugušile prasiće«. Takav je bio moj otac, baš je tu noć prasenja »spavao« s krmačom. Na slami i prostiraču podalje od nje, jer i majke krmače znaju biti bijesne ako im se neko sa strane miješa u porođaj i dječicu. Srećom da i krmače prepoznaju tko je uljez i stranac, a tko ih hrani i brine o njima!... Moj otac i majka cijenili su rad i ruke. Ucijepili su to i u mene. Ruke i jesu — umjetničke.

U »jameričkom« smo moj brat i ja jako napredovali. Djed je poživio do blizu devedesete. Grob/spomenik i danas mu je na virovitičkom groblju »Marinovo«. Kad svratim, tu i tamo, u Viroviticu, uz majčin i očev grob obiđem i djedov. Zapušten je, a ja, jedini ostatak velike obitelji, prestario sam i umoran od sprovoda, grobova i suhog cvijeća. Ja ću u pepeo, tako sam zavještao već davno sinovima i sebi samom. I rasut nad mojom drugom životnom rijekom — Kupom. Među trave, ribe i vode koje stalno putuju, putuju... Kamo?

Janja se po djedovoj sahrani odmah vratila u Liku. S djedovom penzijom. I neka je, zaslužila je!... Djed mi je u sjećanju ostao uvijek čist, uredan i namirisani nekom vodicom od biljnih, domaćih parfema... Štap s pozlaćenom drškom, srebrni cigaršpic, srebrni cvikeri, uvijek uredan brčić... I on sam... visoki ponosni Ličanin srebrenko...

DVORAC

U ljetu smo 1949. Popodne. Žari.

Dječak u kratkim hlačama, mornarskoj majici, bosonog stoji pred Žutim dvorcem. Gleda ga s nekom nevjericom. Lijep je i velik, sve što je tako ogromno i lijepo izaziva drhtavicu. Pred svakom ljepotom čovjek zadržati. Čak ga je i strah. A kamoli ne i dječaka. On vidi što je izvana, ali ne zna što je unutra. Slutnja i tamne slike i tajnovite predodžbe nepoznate prošlosti.

Uz dječaka je i Franjo Tot. To je ohrabrujuće.

— Šta si se ukenjao! Ukipio. To ti je samo velika kuća!
— A gdje je grof? I što je to »grof«?
— Aaaa... to. Grof ti je već davno pod zemljom, ili na nebu, možda. To ti je čovjek koji ništa ne radi, a svi rade za njega. Karamba!

Franjo sve zna.

— Kako ništa ne radi — pita bosonogi dječak u kratkim hlačama i mornarskoj majici. Plave crte na bijelom.

— Tako ti je to bilo. Danas više nema grofova. Ajd', uđimo!

Penju se širokim drvenim stubama. Starost škripi, daske su na izmaku snaga. Škripa u dječaku razbuđuje nemir.

— Ma nema ti tamo gore ništa. Sve neko staro gvožđe... neke smiješne fotografije... razlupani glineni lonci...

Stigli su iz prizemlja na prvi kat. I nema ih više od jednog, osim još tavana, krova i limene kupole: nepomična, upozoravajuća plehnata glava koja svisoka gleda u daljinu, u kojoj se vidi svaki mogući neprijatelj. U vremenu prošlom i sadašnjem.

Prolaze dugim hodnikom, lijevom stranom. Franjo kuca na vrata. Postarija žena s crnim naočalama.

— To si opet ti, Franja! A tko je to?

— Moj školski drug. Sjedimo u istoj klupi.

— Već treću godinu — uskače hrabro bosonogi dječak.

— Nije nikad bio u dvorcu, samo ga gleda izvana i uzdiše. Malo ga je *prpa*, šta je to unutra...

— Tako — žena će s debelim naočalama. — A kako ti je ime?

— Branislav.

— Zovemo ga Brana, Branko — primeće Franjo.

— Dobro, dečki, ja ću vam otključati vrata velike dvorane, a iz nje možete u svaku sobu. Tebi je, Franjo, to sve poznato.

Dječak u kratkim hlačama i bosonog kreće. Franjo je vodič.

— Zašto si ti bos, Brana? — pita žena.

Dječak šuti, slegne ramenima, voli ići bos. Osjećati toplu zemlju, zavljučiti nožne prste u prašinu kao u šećer za tabane, a i nekako mu se čini da je bosonog važniji, hrabriji. Franjo Tot je u kratkim gumenim čizmama. Stalno ih nosi. I on je nekako vredniji u njima. Makar su već za otpad.

Ulaze u veliku dvoranu. Prazna praznina! Kroz velike prozore ulazi bolesna sunčevina. Dječak se mahinalno zatrči prema prozorima. Vidi široki put i brežuljak po kome se zimi sanjkaju i skijaju. U daljini dugačka, ravna cesta. Kao da je nacrtana. Praše seljačka kola i teretni konji po njoj. Franjo stoji iza njega.

— Vidiš, ta ti cesta vodi ravno prema mojim Mađarima. Prvo dođeš u selo koje se zove Terezino Polje, to ti je granica. Onda moraš proći jedan most, a sa svake strane ti je kućica u kojoj stražare carinici, vojnici. Znaš tko su carinici?

Dječak zna. Pa tata mu je služio baš na toj granici i na onom mostu. Osjeća neku vezu u pomaknutom vremenu s ocem carinikom.

— Jednom ću te odvesti preko, imam tamo neke rođake, kad samo malo porasteš.

Dječaku u mornarskoj majici teško je i zamisliti da će jednom biti tako visok kao Franjo. Tko zna, i male biljke brzo izrastu.

— A sad za mnom, da ti pokažem staro gvožđe!

Ulaze u drugu, manju prostoriju.

— E, a za što je služila ona velika dvorana?

Franjo će: — Karamba! Pa za ples! Žderalo se tu i pilo. I još ono... znaš...

Franjo pokazuje pomičnim srednjim prstom. Dječak već zna što to znači. Nije u tom smislu baš »nepotkovan«. Makar teoretski, više onako, u mašti.

— Uuuuuuu! Koliko oružja — zadivi se dječak. — Čije je to?

— Partizansko. Od Švaba i domobrana zarobljeno.

— A tko su domobrani? — radoznali će dječak.

— To su ti bili isto neki neprijatelji, hrvatski. Jebote, pa ne znam ti ja sve iako puno znam. Šuti i razgledavaj, ali ništa ne uzimaj u ruke. Zabranjeno. Strogo zabranjeno!

Maleni crni topovi, topovske cijevi poredane kao šibice u kutiji, mitraljezi, crni i čisti, pištolji, puške raznih oblika i veličina, u ostakljenim ormarima ručne bombe, prosvirani šljemovi, metci. Tamo u kutu tenkovske gusjenice i glavica tenka. Sve mrtvo a živo, prijeteće. Prazne cijevi bile su nekad žive, bljuvale su vatru i sijale smrt. Brrrrr...

Dječak se malo naježi. Opazi to Franjo.

— Krećemo u novu prostoriju.

Otvara Franjo vrata kao da je kod svoje kuće.

— *Bijo* sam ti ja vođekarce sto puta, ih! Koga sve nisam vodio! Bog te *molovo*.

U manjoj prostoriji same fotografije na zidu. Pod staklima. Velike, a neke i pokidane i slijepljenje *gumelezunkom*. I male. Partizani, ratnici. Mahom sve mladi momci. Ima i starijih, oni su nešto bolje obučeni i u ulaštenim čizmama.

— Ovi u čizmama su ti kapetani, vođe, komandiri, a ovi u prnjama i s petokrakom zvijezdom na kapama, to su ti oni pravi... junaci... u prvim redovima.

— Gle, na ovoj fotografiji su i neki dječaci!

— Pa i oni su ti bili borci. Kuriri! Ništa bez njih!

— Kako »ništa bez njih«?

— Tako, prenosili su ti vijesti iz šume u šumu. Špijunirali gdje se nalazi neprijatelj. Važne su vijesti prenosili. Ko' oni golubovi, pismonoše čuo si za njih.

Dječak je kao čuo i za njih — a i nije. Kima glavom. Sad eto zna da postoje i golubovi koji prenosi vijesti i pisma.

— A tko ima te golubove?

— Golubari, treniraju ih, baš ko' što tebe treniraju za rukometaša. To ti je to. Karamba!

Idu dalje. Ostavljaju povijest. Sad su u najmanjoj sobi. Tu su metalne iskopine pronađene u zemlji. Okrugli, nepravilni, novčići, alati koji sličje alatima. Krivošije noževi, porculanske zdjelice u komadima, slijepljene ljevilom. Pa okrnjeni vrčevi za vodu. Sve u vitrinama.

— Bilo je i onih koji su »mažnjavali« neke od tih stvarčica. Posebno novčiće. Pa prodavali. Te su stvarčice danas jako tražene i skupocjene. Kad ti kažem, nije šala!

Dječak pita sa zebnjom: — A jel' bi se moglo na tavan... u onu kupolu?

— E, to moram pitat.

Pita. Može. Ali brzo i kratko!

Penju se dječaci zavojitim stubama. Mrak. Drže se za rukohvat. Gore su, na tavanu. Tinjavo svjetlo probija kroz uske prozore. Dječaku u mornarskoj majici lupa srce kao u goluba pismonoše. On umišlja da tako srce kuca u goluba pismonoše, kad se nađe tako u visinama. Zavlači se u limenu kuglu, dvorčevu glavu. I na prozor koji gleda u onu ravnu cestu, u daljinu. To je više okruglo oko nego prozor. Naziru se zadnje ulične kuće, a iza njih i ponad njih nebo, plavo nebo, koje kao da je neka nevidljiva ruka kistom obojila, vodenim bojama! Kakvo mjesto za maštanje!...

— Dosta, silazimo, obećali smo, brzo i kratko!

Odjednom dječak ostaje u opasnoj, neprijateljskoj polutami — sam. Franjo je negdje naprijed, ne vidi ga. Drhtavica u trbuhu. Nemir. Nalet straha. Hajduci? Vitezovi? Mrtvi grof? Tavan je pun dasaka, cigli i crijepova. Prašina. Smrad. Gluho. Ni šišmiša ni sove. Jeza.

— Hej, hej, hej, Franjo, gdje si, gdje si... — čuje dječak jeku vlastitog glasa.

— Tu sam, ne brigaj, šta si se useruckao od straha! Evo palim ručnu bateriju...

Snop svjetla vraća dječaku hrabrost.

Silaze.

Zahvaljuju. Učtivi su to dječaci.

Bosonogi dječak i onaj u čizmama, marširaju prema bazenu. Trče. Ljeto je. Voda zove. Glasovi kupača zovu. Glasovi djevojčica. Njihov cvjetni smijeh. Sladak kao med... *(Nekoliko godina kasnije već sam vicematurant u tome istom bazenu, poučavao sam u plivanju prekrasnu djevojčicu iz Zagreba, a kasnije veliku hrvatsku filmsku i dramsku umjetnicu i doživotnu prijateljicu Anu Karić, koja je svakoljetno posjećivala rodicu u Virovitici. Kad god bismo se kasnije prisjetili »učenja plivanja«, uvijek bismo se nekako šutke nasmiješili dvoznačenjskim osmijehom.)*

Franjo zna rupu u ogradnoj žici kroz koju će se provući. Tamo iza drvenih kabina za presvlačenje. Ni dalekometno oko čuvara bazena, »strašnog«

Pište, ne može ih otkriti. Tijela su im zmijolika, noge vjeveričine. Unutra su. Na bazenu... Hlače, majice i čizme smotali su u smotuljak i zavezali zelenim grančicama iz grmlja.

Dječak–mornar više se ne plaši Žutog dvorca. Ni gazde, grofa Pejačevića. Drugi put će otići sam na tavan... A nije vidio nijednu fotografiju s grofovim likom. Pitat će Franju...

Sjećate se onog bosonogog dječaka u kratkim hlačama i mornarskoj majici? Godina je 1987. Dječak ima 39 godina, u srednjoj je životnoj dobi. Sjeća se:

88

(DIGRESIJA STAROG PISCA: Te 1987. godine poklonio sam GRADSKOM MUZEJU Centra kulture Virovitica, zbirku slika i skulptura jugoslavenskih umjetnika, kao i originalne rukopise hrvatskih pjesnika. Zbirka sadrži oko 120 originalnih djela, pod nazivom DONACIJA BRANISLAVA GLUMCA. I danas je — samo dio — u trajnom postavu Muzeja. Drugi dio umjetnina je deponiran, postav se može mijenjati, ali zbirka se ne može otuđivati u privatne i javne svrhe, kako je i UGOVOROM utvrđeno... To je moj emotivni dar Gradu i okolici. Ljudima sadašnjim i budućim, a i prošlim. To je i poklon mom djetinjstvu i zavičaju. Nekako, kao da mi je djetinjstvo, makar i u vremenskom raskoraku, postalo punije, bogatije. Ljepota uvijek obogaćuje, oplemenjuje. Riječ ili slika, svejedno. Nikada mi nitko ne može prikrpiti da sam zauzvrat od Virovitice nešto materijalno zatražio. Niti bilo kakvo priznanje. Častim se čistoćom poklona. Dvorac Pejačević obnovljen je u 21. stoljeću, novcem Europske unije. Nekako, kao da i nije više baš onaj moj... žuti.)

Drago Glamuzina

Crni zec

CRNI ZEC

89

S nama je već osam godina
Živi u kavezu
Iz kojeg ne želi izići
Čak ni kad ga odnesemo na balkon i otvorimo.
Ponekad ga čujemo,
Po noći
Kako udara stražnjim šapama
U plastiku kaveza
Kao u bubanj.
Ponekad,
Kad se pred jutro
Spuštam iz svoje radne sobe
Na spavanje,
Čujem
Kako dahće u mraku

BEZ SMRTI

Muči me ta rana
Koja nikako da zacijeli
Sad sjedim na ostakljenom balkonu
I guram je pod sunce

Da je bolje pogledam
I da je posušim
A nekad smo ležali
Goli na stijenju
I izlagali svoja tijela suncu
Bezбриžni
I spremni da ih utopimo u razvratu
Tu
I sljedeću večer
Bez sjete
Bez razmišljanja
Bez krivnje
Bez smrti

90

SMIJEH

Sjetio sam se toga danas,
Dok sam učio svoju kćer kako se
Skače u more,
A ona se, nakon svakog mog skoka,
Sve više smijala.
Taj smijeh se kotrljao prema meni
Kao...
I više nisam skakao da joj pokažem kako se skače
Nego da se još smije
I na kraju
Nakon dvadeset i tko zna kojeg
Dok sam izranjao
Ta se priča probila van.
Premda sam već mislio da
Sam ih sve pokopao.
Ili već ispričao.

Šumarak na rubu grada.
Tamo smo se skrivali
od njenog muža,
u mom autu,
kad je ona na prozoru
vidjela oči

i zatim brzo pokrila svoje dlanom.
Kao da je tako neće moći vidjeti
i kao da su baš oči ono što on gleda.
Smetao nam je,
ali tako smo se teško izborili
za taj trenutak bliskosti
da smo zanemarili nelagodu,
to da nas netko gleda dok se ševimo.

A poslije.
Moj auto nije htio upaliti
A muž je bio uporan
I njen je telefon zvonio
I zvonio
I ja sam, nakon malo zdvajanja,
Tjeran njenim paničnim pogledima
Zvao tog voajera
Da slobodno iziđe iz šume
I zamolio ga da nas odbaci do grada.
Dok nas je vozio,
Sve se preokrenulo
Njemu je bilo nelagodno,
Toliko da se nije usuđivao ništa reći,
A mi smo se smijali
I smijali
I smijali,
Kao moja kći danas,
Smijali se kao da su svi naši strahovi
Pušteni s lanca i nestali u šumi,
I zahvaljivali mu
Kad bi došli do daha

91

SEZONA U PAKLU

Bilo je ljeto
vruće kao u paklu, čak i noću,
i ja sam, nalakćen na šank na Bačvicama
ispijao piva
kad sam je ugledao.
Sjedila je nekoliko metara od mene,

gornji dio tijela u sjeni
ali noge obasjane prigušenom barskom rasvjetom,
jedna prebačena preko druge
i visoka drvena sandala koja visi
i ljulja se na vrhovima
prstiju.

U početku sam samo gledao,
ali sat vremena poslije
privukao sam svoju barsku stolicu njenoj
i ljubili smo se u toj sjeni
sve dok me nije pozvala
gore u svoj apartman
u kojem ljetuje s mužem.

Čim smo ušli
poslala ga je da donese još piva,
premda je sve osim pumpi bilo zatvoreno,
a onda se bez riječi skinula.
Nakon nekog vremena stisnuo sam je za guzicu
a ona je vrisnula.

Zatim mi je ispričala da je sinoć
dok se vraćala kući
sjela u auto nekog tipa
i da ju je on, dok ju je jebao, toliko izlupao po dupetu
da ga još uvijek ne može dodirnuti.

Nakon toga je upalila svjetlo i pokazala mi guzicu.
Nikad nešto takvo nisam vidio
cijela modra kao indigo
modra i još modrija.

Tad sam je prvi put vidio na svjetlu
i primijetio sam da su joj i zubi crni
gotovo kao te modrice,
bar neki od njih,
a maloprije sam zavlacio jezik u ta usta.

U tom sam trenutku osjetio
kako mi zašpricava bedra
i naglo sam se izmaknuo u stranu,
a ona se nasmijala i rekla da će mi pokazati
kako squirta,
kad je jako uzbuđena može prebaciti cijelu sobu
sve do suprotnog zida.

I mlazovi su počeli izlijetati iz nje
Ali ja sam već bio izišao iz tog svijeta
Zgوليو sam kondom
I izletio iz stana.
Na stubištu sam sreo njenog muža,
s vrećicama punim piva,
koji me pitao
zašto već odlazim.
Samo sam protrčao kraj njega,
uskočio u auto
i vozio do prve pumpe.
Tamo sam kupio tri bombice votke
i onda se prao na parkingu
Jednu sam bočicu izlio na ruke
Jednu na lice
I jednu na kurac.
Kad sam došao kući utrčao sam pod tuš
i pustio vrelu vodu,
ali ništa od toga nije me smirilo.
Ujutro sam surfao po internetu tražeći brojeve
venerologa
i čim sam našao jednoga,
koji me pristao odmah primiti,
nacrtao sam se u njegovoj ordinaciji.
Sve sam mu objasnio
Da sam gurao jezik u njena krnjava usta još za šankom
Da mi je cijelo vrijeme držala ruku u hlačama
I da je imala stravične masnice po guzici
Da ju je izmlatio tip koji joj je dobio nešto iz auta
A ona je onda sjela s njim jedva čekajući da je uništi
Umirivao me kako je najvažnije da sam koristio kondom
A ja sam ponavljao da mi sutra dolazi cura
I da ću se ubiti ako joj nešto prenesem.
Na što mi je on napokon propisao tablete,
popij dva sumameda odjednom
i sve će potaracat, čak ako si nešto i pokupio
sifilis, triper, klamidiju, sve...

I moja se izmučena duša
napokon smirila.

SEBASTOKRATOR

94

Još uvijek čekam
Možeš li odlučiti umjesto mene
Ne želim više nikoga povrijediti
Everybody Knows
Pjevam
Da rat je gotov
Ali sjećanja marširaju
Koliko još priča o bizantskim carevima
Koji bi, nakon što bi ih zbacili
I nakon što bi propali svi pokušaji
Da se opet domognu grimiza
Obukli monaške halje
I onda, oslijepljeni užarenim mačem
Svodili račune s Bogom
Ili carstvom
Svima sam rekao da sam negdje drugdje
Ljudi u susjednim stanovima
Čekaju Novu godinu
Ja s bizantskim carevima
I sebastokratorima

GRAVITACIJA

Rijetko sanjam
ali kad sanjam
sanjam uglavnom nju,
premda je prošlo već puno godina
kako se nismo vidjeli.
Noćas je pala s visoke hridi
u morski plićak
i ja sam se spustio do nje
puzeći niz stijenu,
da bih je dolje našao krvavu
i onesviještenu.
Udar panike izbio mi je zrak iz pluća
ali onda sam je uzeo u ruke
i počeo se polako odvajati od tog šljunka.

Uspinjao sam se sporo
ali tako sam jako mislio
da moram gore
da sam se doista oslobodio sile teže.
Osjećao sam kako me više ništa
ne veže za tlo
i uskoro sam bio visoko u zraku,
s njom na rukama.
Mozak ni u jednom trenutku
nije smio prestati raditi
jer samo je o njemu
ovisio moj let,
nije smio razmišljati čak ni o tome
u kakvom je odnosu s gravitacijom
sve dok je ne prenesem
do bolnice

95

KAŠALJ

Večeras dugo tražim pravu glazbu za pisanje,
nervozan sam i sve što pustim samo me dodatno razdraži.
Na kraju se ponovo vratim Eleni Kariandrou.
Uz nju sam prije nekoliko godina napisao cijelu knjigu
i, evo, još uvijek radi.
Slušam koncert iz Istanbula na kojem se
na samom početku netko iz publike
glasno nakašlje. I poslije, u još nekoliko navrata.
Ničiji kašalj nisam čuo toliko puta
kao kašalj te žene iz Istanbula
o kojoj ništa ne znam,
osim da je bila na tom koncertu
u listopadu 2012.
Ne mogu znati točan broj,
ali čuo sam njeno kašljanje više od stotinu puta,
sigurno, i više ga ne mogu ignorirati,
to sad nije samo šum koji smeta.
Taj se kašalj kroz bezbrojna ponavljanja
probio do mene
i natjerao me da je zamislim u toj dvorani.

Osjećam i njenu nelagodu što kašlje
i što se ljudi povremeno okreću
i dobacuju joj mrke poglede.
Vidim kako se sprema za koncert,
kako bira haljinu potpuno nesvjesna
da će tamo kašljanjem
dodirnuti nekoga
iz Zagreba,
koji će njen kašalj slušati godinama,
i ponekad misliti o njoj.
Ništa ne znam,
nisam čak siguran ni da je riječ o ženi,
ni da je danas živa,
ali evo, upravo u ovom trenutku,
nakon toliko godina druženja,
utipkavam je u svoj tekst,
u kojem će je netko jednom,
opet dotaknuti
i povezati se s njom.

MUHA

Sjeo sam uz prozor
uz šalicu vruće kave
i pokušao se prisjetiti cijelog sna
koji me maloprije probudio.
Uglavnom, pokušao sam parkirati
ali nisam imao gdje,
a red za podzemnu nervozno je vijugao ulicom.
Ako stanem u njega,
nikad neću stići tamo gdje me čekaju, pomislio sam
i onda naglo skrenuo prema stubama za pješake
koje se spuštaju duboko
u utrobu garaže.
Ali sa svakom etažom, stube su bile sve uže,
kao da se spuštam u lijevak,
i uskoro sam zaglavio.
Nisam više mogao skrenuti
u novi red stepenica,

a nije, bogami, bilo ni šanse
da se vratim natrag.
Izišao sam iz auta i očajan
gledao u krpicu neba
koja se nazirala iznad »lijevka«,
a onda sam vidio
da ispod stepenica,
podignuti u mrežama
vise automobili.
Kao da su ih zarobili neki divovski pauci.
Znači, bilo je i drugih
koji su ovako zaglavili, pomislim s olakšanjem.
Nemoguće ih je izvući, pa su ih ovako podigli,
da ne smetaju, pokušavam objasniti.

97

I onda, dok tako začuđen i preplašen
zvjeram pogledom
po automobilima u mrežama,
u oko mi se zaleti muha.
Odmah se sjetim
priče iz djetinjstva
koje se plašim cijeli život,
kad se mom stricu to dogodilo,
nakon nekoliko dana
oko mu je bilo puno ličinki,
upaljeno, crveno i zatvoreno,
i jedva su mu ga spasili.

Ali ja sam ih osjetio vrlo brzo
kako bubre ispod kapka.
Pogledam kroz prozor,
pa otvorim i zatvorim oko
nekoliko puta,
i nadam se da će nestati.

Ali još su tamo.

SVITANJE

Ponovo čitam pjesme
koje sam napisao prije 15, 20 godina
i pokušavam vidjeti tko sam tad bio
koliko se sve promijenilo
u meni i drugima iz mojih pjesama
u što smo se pretvorili
i jesam li dobro vidio budućnost
u kostima koje smo tih godina lomili.
A onda mi pogled odvuče
golemi ekran na Mostu mladosti
koji bljeska u mraku
crvenom, žutom, zelenom...
Dovoljno je daleko da ne razaznajem
reklame koje se vrte
i boje lijepo svijetle iz tame
sve dok ih ne pogasi
prvo jutarnje
svjetlo

Vesna Biga

Nekom drugom nalik

Sanjam narodne zastupnike, imaju već lica najrođenijih,
i vrata se pred njima otvaraju nevidljivom rukom, a ujutro,
kad snovi ostanu s one strane vrata, ne znam kakvim bih se
glasom prekorila, muškim ili ženskim, ne znam koji ću glas
bolje čuti pa tražim rupu u koju ću se išaptati,
a nije lako pronaći rupu, neispisano mjesto u gradu.
Kad koračam pored kioska, lica s novinskih stranica gledaju me
cerekavo, smiju se ubrzanom hodu koji kao da zna kuda će.
Dječji sam korak zaboravila, pamtim samo najdraže igračke.
Zumiram li uspomene, evo meni lutke crnca, s alkam u uhu.
Jednom sam u snu bila crna žena i koračala sam plesnim korakom,
dok sam na javi bijela žena. Ponekad pretvorim u muškarca i
prodavača peciva i prolaznika na ulici. U ženskom sam tijelu i
među stotinu priljubljenih tjelesa znam rubove svoga, znam
gdje mi je rame, gdje su mi stopala i koja je moja a koja tuđa ruka.
U tramvaju ubacujem u limenku prosjaku, koji želi svako dobro
putnicima i njihovim obiteljima. Ciganin nudi zlatni lančić,
a ja više volim srebro od zlata, kažem to suputniku, taj vrti glavom
u nevjerici, gleda me podsmješljivo, ali se prekriži svaki put kad
tramvaj prođe pored crkve i najradije bih izišla van čim se otvore
vrata, ona vrata koja se sama otvaraju i zatvaraju, a ne želim izići
na stanici koja prva naiđe, i to na vrata koja se sama otvaraju i
zatvaraju svakom, kao da nisam od onih žena koje su upoznale
mnoga vrata, iskusile kvaku, ključ, ključanicu.
Znam samo da ne želim klečati pred vratima i otvarati ih molitvom

99

ili ih otvarati silom. I ne želim kucati na noćna vrata,
 a ni proći kroz vrata koja se otvaraju nevidljivom rukom.
 Privida mi se ponekad da ću ostati s druge strane vrata i to onih
 koja sanjam odavno. Pred njima slutim da ću stajati i čekati,
 nekom drugom nalik.

JA, DIJETE DUGIH REDOVA

Ja, dijete dugih redova, čekala sam da stigne ulje,
 kruh, čak i ljubav, kojoj se ionako uvijek nadaš.
 U ta sam vremena znala čekati sve što se čeka.
 Potraje li predugo, izišla bih iz reda, zatvorila
 oči i bila odsutna. Poslije toga morala sam stati
 na začelje i čekati iznova.
 Badava svjedok, koji zna biti neophodan za pad
 s krova, pucanj na ulici, bludnju u parku.
 Isti je u redu sklanjao pogled, odbijajući svjedočiti
 da sam još maločas stajala uz njega.
 Nije bilo lako izdržati da dođu ulje, kruh, ljubav,
 koju sam mogla sresti da nisam izišla iz reda,
 zatvorila oči i bila odsutna baš kad je naišla ljubav,
 a kad bih i ostala u redu pa mi se dogodila ljubav,
 opet sam morala iz reda izići.
 Nisam mogla voljeti bez prestanka, nisam mogla
 gledati netremice, morala sam kad-tad zamrznuti
 ljubav i u tami, iza kapaka, dati bar minutu šutnje
 daljini i visini, širini i dubini, pa opet na začelje,
 sačekati ulje, kruh, povratak ljubavi.
 I morala sam vješto nastaviti voljeti,
 kao da nisam bila odsutna.

TRI JABUKE, DESET BJESOVA

Taj koji sjedi blizu mene, šuška vrećicom i vadi jabuku,
 a onda je zagrizi hruštavo, taj u moj zagrizi bijes.
 Taj koji je pojeo jabuku, šuška vrećicom i vadi drugu
 jabuku, a onda i nju jede hruštavo, taj u moj drugi,
 još veći zagrizi bijes.

Taj koji i treću jabuku vadi šušljivo, žvače je hrskavo
a onda se laća mobitela, u treći me baca bijes,
moj suputnički i samo moj bijes, moj bijes, moj bijes.
Taj koji kroz žvakut kaže da uživa kad sunce žeže,
taj moju kožu svojim suncem žari, taj u mojoj krvi pali,
u mome tijelu taj podjaruje moj bijes četvrti, moj bijes.
Taj koji u mojim ušima rošti i kaže da mrzi kišu kad
zabubnja, taj u bilu mome bubnja,
u mojim bubnjićima taj raspiruje moj peti bijes, moj bijes.
Taj koji, grizući jabuku praskavo, veli da voli slušati
kad udaraju valovi, taj o moje sljepoočice udara,
u moje srce taj ukucava moj bijes šesti, moj bijes.
Taj koji obznanjuje bučno da su igru dobili Pero, Ana i
Mirela, taj se mojim zaboravom igra, taj mene tjera da
ime po ime pamtim, Pero, Ana, Mirela.
I bijes moj osmi što ista ta imena šapćem,
i što ne mogu da ih ne šapćem, da, da, da, Pero, Ana, Mirela,
moj bijes, bijes i bijes.
A deveti u mene bijes što taj niti zna niti će ikad znati
za devet mojih bjesova, i još za onaj bijes mi deseti,
koji mi je u svakom bijesu bijes i na sve bjesove mi bijes,
za takav i toliki bijes koji mi je bijes nad bjesovima,
moj bijes na moj bijes, moj preveliki bijes!

101

NIJE DA NISAM ZNALA

Prala sam košulju, posebno pazeći na ovratnik, kad je pokucao
treći milenij, a pred vratima nikog.
Pogled kroz prozor kazao mi je da je vani sve svoje na svome,
oblaci nepomični i poredani kao na fotografiji, nebo tiho i samo
u vijestima ispresijecano bespilotnim letjelicama,
ispod kojih udovice, majke, sestre i kćeri plaču za muževima,
sinovima, braćom i očevima, nije da nisam znala, znala sam to,
ali trebalo je hitno izvaditi kiflice iz pećnice i staviti meso
u pećnicu, dok je treći milenij i dalje kucao na vrata,
a pred vratima nikog. Snowden je imao lice sveca na ekranu,
hakeri su prijetili prstom, bespilotne su letjelice letjele i
preuzimale svu krivnju na sebe, a jedan razjareni vođa pobio je
rođake koji su se busali u prsa nekakvim zaslugama,

dok se kroz prozor pravilno razvijalo jutro, poslije jutra dopodne, a u 12 sati najvažnije vijesti presijecale su dan.

Točno u podne zapucalo je s ekrana, meso je cvrčalo u pećnici, kiflice se hladile, a velika se zbivanja gomilala posvuda, znala sam to, nije da nisam. Glasovi spikera nudili su najnovije događaje koji su se događali bez prestanka.

Doduše, jedan pritisak na dugme bio je dovoljan da se ukine ono što se zbiva nadaleko i da ostanu samo domaće vijesti, a tu je biskupski glas predsjednika nešto zapijevao o datumima u milosti, obljetnicama u nemilosti i o nadolazećoj godini koja već kuca na vrata s boljim izgledima za turizam, a rupice na tušu zapušene, tvrda voda, preskup benzin, dok su Isusi na uljanim slikama morali putovati avionima i vlakovima na gostujuće izložbe po gradovima.

Za to su vrijeme dobri ljudi na svojim balkonima skupljali prazne plastične boce za siromašne ljude. Poslije su ih stavljali pored kontejnera i onda gledali sa svojih balkona kako siromašni ljudi uzimaju boce ne podižući glavu, nije da nisam znala.

ISPRAVAN, MARLJIV, ODMETNUT, IZMJEŠTEN

netko vjeruje da je na svom pravom mjestu dok miluje glavu psa i gleda, bez suvišnog treptanja i bez krivice u očima, ravno u sunce, takav nosi u sebi mir kao zasluženi dar, a što ćeš više, drugi netko uredno obnaša kajanje i krivicu zbog svega što jest, što je bilo i bit će, dok gleda u sunce i miluje glavu psa, on se trudi da svome kajanju udahne novi život pa mu se čini da je ipak na svom mjestu, treći naslućuje da prava krivica u njemu zamire i da ga sve rjeđe pohađa kajanje, kao da je od njega ostalo samo sjećanje, koje ga prati dok traga za mjestom pod suncem, taj više ne gleda suncu u oči, niti miluje glavu psa, a ima i takav koji i ne zna što je to mjesto pod suncem, kao da je od samog početka bio izmješten i ne vidi zašto stati, on pored drugih prolazi hitro i bez čuđenja na licu, a u njegovim odsutnim očima, koje ne drži mjesto, nema krivice što nigdje ne pripada, što ne gleda u sunce i ne miluje glavu psa, što se ne kaje

JEDNOGA DANA NEŠTO

što će ti pupoljci jezika na kojima gladne i nabrušene oštrice već prekaljenih riječi podsijecaju šećernu trsku djetinjstva, rastapaju i odnose meke rubove glasova i zaludu ti je čekati da se tvoje riječi prenu, makar bile i one prvotne, koje imaju jezik i uške mamuške i babuške, čak se i one rado skrivaju jedna u drugoj, jedna iza druge i tu ne vrijedi polagati nadu u čudo djetinjstva, u čudo jezika i tijela, u noge koje te nose, u zamci si ulice kojom koračaš besposlenih ruku, dok čekaš da vrijeme poklekne i da postane tvoje ono što ti pripada, a na ulici se tvoje tijelo i tvoje riječi stapaju s drugim tijelima i s riječima drugih, i sve je to nalik zaludnim povorkama koje hućeći prolaze gradom, oštrim koracima pored mrkih čuvara, koji šute i čekaju da grla promuknu, da se rubovi povorke oparaju i da se mnoštvo ospe, a onda i pored onih koji nečitkih lica stoje postrance, ne prilazeći povorci, kao i onih koji sve to drže na oku. odozgo, nalakćeni na svoje prozore i nikad neće sići dolje, među druga tijela, nikad se podati ulici, a kad se povorka na koncu razide i zvuci zamru a tijela se osame, ti se vraćaš kući s ugarcima jedva tinjajućeg dana u očima, i opet praznih šaka, potrošenih koraka, s ostacima iskrzalih uzvika u grlu i bez okusa svih onih riječi na pupoljcima jezika koje su ti svojim srsima poručivale da će nešto jednoga dana progovoriti i da će biti tvoje ono što ti pripada, dana jednoga, nešto, tvoje, tebi da će, ti će

103

ODLUKE I ODLUKE

sjediš na klupi i dolazi ti da se pobuniš protiv sebe dok promatraš golubove kako šetkaju pomirljivo i ne bune se protiv sebe, jedino vrabac nastupa oštro, munjevito donosi odluke i ne boji se sljedećeg trenutka, a najmanji, i tebi je odjednom jasno da će ovaj prizor ostati takav kakav je ako ga ti, svojom odlukom, ne promijeniš i, evo, odlučila si ustati s klupe i ustaješ munjevito, kad golubovi to ne očekuju, ali golubovi samo na tren i samo ovlaš podigli krila, odgegali ustranu pa opet po starom, a ti si već slijedeći trenutak pred novom odlukom,

biraš pravac kojim ćeš krenuti i odlučeno — učinjeno,
udaljavaš se od klupe pravcem koji si izabrala,
kao netko tko upravo ispunjava vlastito proročanstvo,
sama si sebi proročica i onda kad odlučiš zatamniti sunce
crnim naočalama, i, evo, zatamnila si sunce i ugasila mu
odbljeske pa ti se čini kao da imaš vlastito sunce koje
krotiš svojom voljom, čak si malko i ponosna na to,
koračaš uzdignute glave i poletno donosiš odluku da brojiš.
vlastite korake i, evo, brojiš, druge si riječi utišala,
sprovodiš samo vlastiti naum, i dok se brojevi lakonogo nižu
i rastu, u tebi istovremeno raste i čuđenje što se brojevi tako
dobro slažu među sobom i što su toliko nalik jedan drugom
dok rastu, a rastu neprestano i već si visoko dogurala,
usta su ti puna velikih brojeva i to traje sve dotle dok se
u jednom trenutku ne zabrojiš i više nisi sigurna u to koji je
broj sljedeći, a sve zato što se broj iz broja rađa pa toliko slične,
takvi su, da i hoćeš ne možeš protiv njih, a ne možeš od njih
ni pobjeći, i što ćeš sad, suočena si s trenucima izgubljenog
vremena, kao kad si promatrala golubove i čekala da se pobune
takvi su trenuci nalik neispunjenom proročanstvu koje ti kaže
da je sav tvoj trud bio uzaludan i da nisi morala ni ustati s klupe,
koračati, stavljati naočale, brojiti, kamoli donositi sve te odluke
i odluke

SUNCE SIJA

sve živo voli biti i bez prestanka žudi vodu i sunce,
a sunce ko sunce, sija, dok voda voli da je ima posvuda
i da joj kažu da je slana, da je slatka, da je pitka voda,
na sve što kažu ona pristaje, a kud će takva nego u usta
i što će onda nego grlom u riječ, voli voda da je usta kažu,
da je jezik vrca, da u uši uđe, oči da je plaču,
a na dlanu da joj kaplju nose, i kad joj kažu da bez nje ništa,
kako na nebu tako i na zemlji, u svakoj se kapi ogledava,
svakoj riječi jednako se odziva, takva je,
i kao što u gljivi ludost čeka i raduje se tijelu u kojem će oživjeti
njena moć, tako i ljekovito bilje rado kreće u lov na ludost,
dok će zrna graha krenuti u lov na buduća vremena,
koja se u sjemenkama kriju,

gluten i arsen kriju se u tragovima, dok abeceda vitamina čuči
u plodovima i čeka da se upiše u krv,
polje čeka da u oku zazeleni pa da bude zeleno polje,
a zeleno voli da ga vole gledati i da mu kažu zeleno polje,
takvo je, voli oči, kao što glas voli uši i kao što poljsko cvijeće
voli biti čarovito i oku ugoditi,
eh, to poljsko, to uzdah cvijeće, ono i na samrti nudi miomiris,
samo mu daj nozdrve i nosnice,
a kome li i što li nudi ubojica, njemu ni do polja ni u polju bilja,
ne želi ono što se može zatrti u tišini, taj bi da ubije a da ne trepne
okom, ruka da mu ne zadrhti, pa kad izmakne potjeri da ima što
i pričati, takav je taj u kojem čezne i čeka tuđa smrt,
dok ljubav, ah ljubav, tko li za njom čezne i tko li na nju čeka
pod suncem, dok se u vodi ogleda i opojnim se biljem zanosi,
nekad je ta ista ljubav rado brala cvijeće i gledala u grah,
danas to radi rijetko, ali je i dalje plaha, ona bi da bira, a boji se
da će se naprosto podati, voli da voli, a voli i da se na riječima
iskaže, snagu da svoju opjeva, dok u sebi strepi da za nju pravih
riječi nema i da bi je one koje joj se nude mogle usmrtniti, boji se
da će u punoj snazi, i kad je sebi najvjernija, ostati bez riječi

105

TAMO VANI, TAMO UNUTRA

Treba poći dok se prostor još otvara i dok ga ima, a ima,
kaže ti ova riječ, i dok još ima tijela, a ima, i to kaže,
kao što ima nepotrošenih koraka na koje prostor čeka,
onaj prostor koji je van tijela, a tijelu ponuđen,
pa neka se prostor i tijelo prožmu koracima tamo vani,
tamo gdje možeš udesno i ulijevo, gore i dolje, u ovu i
onu riječ, možeš svuda ako uzmeš svoju pravu mjeru
i opskrbiš se riječima u koje vjeruješ i koje te slušaju,
takve poneseš sa sobom da ti se nađu na putu,
kako te ne bi zaustavio neki neizgovoriv prostor kojem
ne umiješ sagledati dubinu, dosegnuti visinu, upisati tišinu,
sretneš li takav prostor i njegovu riječ, koja bi da se ispriječi
između tebe i tvojih koraka, a ti onda izvadi iz poputbine
riječi koje te slušaju i govori ih kao molitvu sve dok se
prostor pred tobom ne otvori, tako će postati nalik onom
prostoru iz kojeg dolaziš, a tada će i riječ koja ti se ispriječila

pokleknuti i tebi se pokoriti, postat će jedna od onih riječi
koje si ponijela da ti se nađu na putu, i ti ćeš, tamo vani,
nastaviti koračati, a kad se opet vratiš tamo unutra,
u krotku ti kuću riječi, opet ćeš biti svoja, opet besputna

JEDNI, DRUGI, TREĆI

106

jednima u vodi plove oblaci, drugima u oblacima voda,
treći kažu da vide između vode i oblaka mnogobrojne
prste boga iz kojih raste riža,
jedni gledaju u sunce, drugi se ne usude,
treći kažu da između oka i sunca putuju aure i aure,
jedni vide na mjesecu zeca, drugima je mjesec
podsmješljivo lice čovjeka, trećima puka riječ,
i dok se jedni u očima drugih ogledaju,
pa onaj tko gleda, taj i gledan bude,
drugi bi da sebi u oči gledaju a da ih to ne zaslijepi,
a zaslijepi, kao kad se u sunce gleda pa oči zasuze i zaboje,
takvi se onda radije u trećim očima ogledaju,
a trećima se čini da trećim okom gledaju i vide sve,
između jednih, drugih i trećih događaju se riječi i riječi,
pa onaj tko govori, taj govori nekom,
a onaj tko sluša, taj sluša nekog,
i dok jedni kazuju, a drugi slušaju, treći se okreću nebu,
jedni čekaju na riječi drugih i tako ogreznu u tuđe
i već opričane tragove pa im sve na riječima i ostane,
drugi čekaju na riječ iza koje bi stali,
pa kako dočekaju tako i stoje,
treći zamuknu, ponestane im riječi baš u presudnom času,
na koji su dugo čekali, i onda podlegnu šutnji,
jednima, drugima i trećima sve to se već događalo i
opet im se događa pod suncem,
i sve to im je već sebe reklo i sebe poreklo, a oni opet čekaju,
opet jedno vide, drugo govore, treće šute

SJEĆANJKA

stari duhovi sjećanja vode me sve dužom stazom imenu
koje mi je dato i koje od početka nosim,
oni bi da raspletu zamršene tragove zaborava,
a ti se lako zametnu, rado se prave da ih nema,
uprkos tome još uvijek umijem klimati glavom odmjereno
i još uvijek vidim drvo, klupu, bicikl,
znam i imena mnogih ljudi koje sam sretala u djetinjstvu,
velike bitke ne pamtim, a ni rođendane prijatelja,
bili su to nekad krupni datumi, velike bitke,
ali još uvijek umijem, iz jednog poteza, nacrtati kružnicu
tako da mi ruka ne zadrhti,
a uz to imam i razna druga svojstva, dobro podnosim nesanicu
i vješto krpim rupu na odjeći koju su napravili moljci,
izvezem ružu, tu gdje je bila rupa, ili napravim rupu na košulji,
tu gdje treba udjenuti dugme, takva sam,
ujutro prvo popijem čašu vode, otvorim prozor pa hodam oko
sebe na prstima, tako krotim tek probuđeni strah,
tako se predstavljam sebi dok prebirem po životopisu, a to traje,
važno je znati u čijem ću tijelu čitav dan obitavati
i koje će mi ime biti za petama,
poslije toga lako mi je da se prisjetim falafela na pariškoj ulici
i gojzerica koje gaze pored zečeva ubijenih u sljemenskoj šumi,
s mrtvim ljudima ne znam što bih iza busije nerva,
nekima ime pretvaram u krhotine, krhotine u prah,
nekima dajem novo ime, tako mijenjam imena mrtvima,
kad već sebi ne mogu, živa sam, a živi ne daju na se, drže do
svoga imena i prave se da se sjećaju svega dok klimaju glavom
ili gledaju drvo, klupu, bicikl,
i živi ne zaboravljaju strahovati kad prozivaju sami sebe
ili kad se odazivaju na ime koje nose, imenom bi da krote strah,
kao da sebi i svome imenu ni mrtvi ne bi odoljeli

Ana Ristović

Pjesme

108

TU

*Šetalište Tina Ujevića 15
Korčula, 31.7.2019.*

Noćna svjetiljka
obasjava
krošnjju masline
koja se u dvorištu
rukuje
sa stablom smokve.
Zrikavci zriču.
Ribe u dubinama ćakulaju.
Tu si. Nigde drugde!
Na Šetalištu Tina Ujevića.
Noć mirna,
kao da je jedina
na Zemlji.

MEZZOPIANO

Letnja kiša na moru:
japanski pijanista koji svira Šopena.
Kapi nežno trupću
po mušemi stola na terasi
sa koje su se drvene stolice na vreme dale u beg.
Sada ceo prizor gledaju

iz palanačkog prikrajka, večno zagledanog
u tuđi okrajak.
Škure tiho zacvile,
sijalice utule pa zatrepere polovinom snage,
i nekoliko štipaljki
u jeku borbe
popada na beton.
I već je kraj, a bilo je filigranski tačno
i neuhvatljivo, kao uzdah. Dah.

A ona luda Mare
i dalje stoji na ulici
i nekoga ili nešto
već dvadeset godina čeka.

PRAVO MESTO

109

Drvo bugenvilije ispred radnje
sa auto-delovima i farbom
možda se rodilo na pogrešnom mestu
ali s nežnošću i pažnjom
pravi senku gumama, tromo naslonjenim na zid
jednako kao i
amortizerima u izlogu,
ponosno izuvijanim
kao da je svaki od njih
DNK spirala.

NEBO

Nebo je štepano
tragovima aviona
koji lete na sve strane sveta:

Nebo je koža bolesnika
stoput već rezanog, paranog
i šivenog — štep do štepa —
zajedno sa
geografskom radoznalošću
i ljudskom savešću.

A šta ćeš, a kuda bi ti
sa svojim nebom?

A šta bi tvoje nebo
bez drugog neba?

A šta bi bilo čije nebo
bez šava,
napuklog,
čak i kada svedoči
o katastrofi?

NULTA STRANA

110

Nevažeće novčanice naći ćeš
zaboravljene u knjigama
(najčešće biraju romane Dostojevskog
ili jedan od delova »Tihog Dona«)
među stranicama
između kojih više nema granica.

Lica velikana
gledaju te sa njih napamet naučivši tekst
sa kojim se već decenijama ljube
a niti su ga birala
niti kupila.

Ostavljaj ih u tim knjigama
kao posebne označivače:
bivši novac ti može reći nepogrešivo
sve o otiscima ljudskih prstiju
i o završenim poglavljima.

Ponekad, desi se i to:
okreneš novčanicu
kao da je stranica knjige.
Čitaš bescenje.

TIŠINA, KONFUČIJE SPAVA

Tetovirane majka i ćerka
golih, svetloružičastih nogu
na londonskom aerodromu
razgovaraju o bojama aure

U tom kadru, u tom trenu
tako su zanete
gotovo prozračne
kao da su ih naslikali preraphaeliti

Ispod majčinog vrata
pruža se kineski ideogram
piše:
TIŠINA, KONFUČIJE SPAVA

111

Jedna pomahnitala, izgubljena
leptirica
obnevidela od neonskog svetla
pada im u zagrljaj

NEŽNO

Na dvanaestom spratu solitera
bivši šampion u bodi–bilingu
zaliva ćeri–paradajz —
svako crveno srce razgleda
šapućući mu ćeri, ćeri, ćeri,
ćini to predano, polako
kao da samo jednim perom
treba zadržati silu od stotinu kila

Onda pregleda liske, nazire
nove grimizne izdanke;
podnevu pada žar, beton sopće,
pa podiže mišicu visoko ka suncu
i tako stoji neko vreme
svojoj nežnosti pravi biceps–senku
da se ne sparušī,
da ne odustane

OVO SVE

Kada sve ovo prođe
a proći će, jer jednom proći mora —
ovo ipak sigurno neće biti sve
a sve će svakako biti i ovo i ono,
ali — kada sve prođe,
proći će ovo, ali da li baš sve?
Ili će proći sve, a ovo ipak ne,
jer ovo ide ruku pod ruku
sa svim i svačim, a i naruku
svemu i svačemu, pa i ovom.
Dakle –

112

Kada sve ovo prođe
kada sve ovo bude za nama
kada naše sve bude sve bez ovog
jer ovo bi da bude deo svega,
kada budemo mogli
(kada sve ovo prođe)
i ovo i ono, hej!
I OVO i ONO! — Tada!
Tataratatira! — Opa!
Sve će biti baš sve
ali ovog više biti neće.

Tada! Izačićemo na ulicu
ćutke, korakom kao da stupamo
u hram
a ne pod vedro nebo
i videćemo se,
i videćemo sve.

HODANJE U SNU

Svakog dana tokom policijskog časa
na guglovim mapama dokono tražim
ulice u kojima sam živela
koje su koraci voleli

za koje su se đonovi lepili
ili one gde su sanjali, disali, govorili, misli
ili mislima pisali, glasom ili smehom
grebali zidove, stopama tapkali svoj put
mili ljudi za koje više ne znam
kojim putem idu i imaju li još taj put
ili već poseduju — horizont ceo.

Na stolici pred ekranom
prelazim na hiljade kilometara
grlim fasade, ulične svetiljke,
pešačke prelaze i prozore iza kojih
ne poznajem više nikog osim sebe
činim to dostojanstveno i ćutke
kao što stegneš uz sebe
odeću pokojnika
znajući koliko je blizu njegovo nebo

113

Brojevi na tim kućama
gledaju me kao dva uvek razroka oka –
jedno zuri u prošlost,
drugo u budućnost,
dok četiri eksera na pločici
zakiva ih za nepomično
sada.

OD POSTELJE DO POSTELJE (2)

Rembrant je spavao u kutiji–krevetu,
kao i Petar Veliki
u polustojećoj kabini za spavanje
jer, strahovalo se, tada, da se umreti može
ako krv preplavi mozak, a krv
uvek teži svom ušću, onom čvoru
sa kojeg prva hita misao;
u srednjem veku ljudi su spavali u plakarima
zajedno sa rezervnom posteljinom i odećom
noću od okolnog sveta odvojeni zavesicama
ili spojeni s njim samo rupom na vratima

Snovi su se iskradali kroz proreze
i skupljali po ćoškovima tavanica
ljuljuškali se na kukama–vešalicama
najčešće okrenuti naopačke.
Kako god bilo, nijedna postelja
ni tada, kao ni sada, nije želela
ni u snu ni na javi
da bude Prokrustova

USPORAVANJE

Knjige čitati sporo. Jednoj se posvećivati
onoliko koliko biste potrošili
na čitanje nekoliko.
Čitati malo, pošto ste dovoljno dugo
čitali mnogo, ali čitati tako
kao da stalno putujete duboko.
Čitati u tajnosti, posvećeno.
Serije gledati sporo, kao nekad.
Jedna epizoda — i eto.
Bindžovanje — gudbaj.
Nekim filmovima se vraćati
da bi se dobro upamtila samo scena.
Zbirke poezije: jednu po više meseci,
dok ti stihovi ne uđu u krv. Od previše
književnog i filmsko–serijskog narativa
raste zaborav i više ne znaš
ko je gde bio, šta rekao, koji lik,
glumac, ili čija li je
ma samo rečenica zaplovila tobom
i iz koje li to knjige beše
ili je sve ipak bilo sasvim izmišljeno
i nije vredelo tolikog truda.
Usporiti, usporiti, usporiti
Učiti se usporavanju

Jelena Osvaldić

Pjesme

MIRNA GOSPOĐA

115

Mirna gospođa iz visokog društva,
visoko obrazovana, visoko kotirana,
mijesi kruh svojim njegovanim rukama,
ne zamara se zaostalim sjemenkama pod noktima,
to je sad trend, sve organsko i vegansko,
i spremačica koja ritmično usisava
i svježi tulipani koji mirno dišu u vazi,
i muž liječnik koji zarađuje u Švedskoj
i sunčana poslijepodneva kada dolazi iz ureda
i odlazi u tajlandski restoran,
s prijateljicama glasno priča
o planovima za ljetovanje,
o djeci koja su na inozemnim fakultetima
i koja više nemaju što raditi
u ovoj balkanskoj i divljoj zemlji.
Mirna gospođa iz visokog društva,
vikendom na placu kupuje sir s plemenitim plijesnima,
svježe jagode za desert,
i ostavlja nešto i za prosjaka,
nije zaboravila što je samilost i što je red.
Mirna gospođa iz visokog društva,
ne razumije zašto su ljudi toliko nervozni,
jalni, mračni, toliko agresivni,

mirna gospođa iz visokog društva
njeguje svoje ruže u vrtu i misli:
Bože, kako je ovaj život lijep!
Pa to zapiše na Facebooku.

OTPOR

Svi, baš svi u vlaku bulje u mobitel,
a ja namjerno u rukama držim knjigu,
ne mislim je čitati, ima previše stranica,
i uzdišem glasno, lupkam nogama,
da me vide, da me čuju,
kako kao čitam knjigu,
a oni ništa,
nisu impresionirani,
što se razlikujem od njih.

116

RADNIČKA

Kad se primaknem prozoru prvo ugledam mrak
pa u velika neonska svjetla —
tu radim.
Malo dalje, prema sjeveru grada,
nalazi se mjesto gdje vježbam.
Miris jeftine salame ispod noktiju ne može isprati nikakav sapun,
ali čini mi se da je lakše udisati Tirolsku i jeger,
nego oblikovati listove i dizati utege,
tijelo koje se već raspada od bezbroj uzaludnih pokušaja mršavljenja.
Na poslu sam šefica smjene i biram tko će sa mnom
ponavljati:
»skupljate li bodove, skupljate li bodove«,
a meni moj šef Zlatko kad smo sami u skladištu kaže:
daj se isprsi da ti vidim dekolte, pališ me takva sramežljiva,
ja mu se nasmiješim
jer moram platiti račune.

ŽELJKO

Željko je morao otići
Nije više mogao vjerovati u to nešto zbog čega bi morao ostati:
U ponos, majku, jezik i zastavu
No, svi ti razlozi za ostanak kao da mu poručuju — odlazi, spasi se.
Ako ostaneš, postat ćeš mahovina koja prekriva samu sebe
Nije više mogao gledati svoga frenda Tomicu koji uzaludno bilda
Za ženu koju nikad neće impresionirati
I Mirelu iz ulice kralja Tomislava koja mu svaki dan šalje poruke da iziđu na kavu
Mirelu koja je sigurna da će se upornost isplatiti

U jesen mnoga sela izgledaju kao sela iz rumunjskog filma
Koji dobro prođe na filmskom festivalu
Ali živjeti taj film je posve drugo, nikad nagrađeno
Razmišljao je — s inozemnom prvom plaćom bi popravio jedan zub
s drugom popunio rupe i dodao još dva
za osmijeh čovjeka koji se riješio neke velike brige
i koji kreće ispočetka.

117

Jedan selfie, drugi selfie: lokacija Frankfurt
Ošišao se moderno, Tomica mu kaže pederski
Postao je cijenjeni muškarac koji se vraća samo za blagdane
Polako, ali sigurno
Lajk po lajk
Sad se Željko ženi s nekom našom curom
Medeni mjesec u Parizu
Dijete za devet mjeseci
A samo prije godinu dana bio je onaj krezubi Željko od kojeg neće biti ništa.

NIČIJA

Ona živi dovoljno daleko
i dovoljno blizu
da joj mnogi obećavaju kako će svratiti jednom
a nikad ne stignu, izgube se na putu.
Namjerno je izabrala tu baraku
nasljeđe koje nitko nije htio,
gdje je posjećuju samo divlje svinje

koje bi je mogle i ubiti
ali s kojima barem zna na čemu je.
U plavim večerima jabukama hrani
ježa kojeg nikad ne vidi,
no jasno čuje kako šušti lišće,
možda bi to mogla biti zmija,
ali odlučila je vjerovati da je u pitanju ipak neko nedužno biće.

U krilu joj mačka i kao svakoj staroj curi
pruža kandže
da ipak ne zaboravi
kako svaka nježnost krije grubost.

SVI IMAJU REĆI NEŠTO O PANDEMIJI

118

Živcira te kad te u poruci pitam koja ti je boja veša
I da si zabrinuta zbog zaraze
I da sam ja jako neozbiljan s obzirom na sve što se događa
I da je to znak da i u budućnosti ne možeš računati na mene
Kakav ću ja to biti otac i muž, pitaš
I ipak se nadaš razuvjeravanju
I ja se baš posvetim tome što bi željela da budem, znam o tome tako lijepo pričati
Zato mi na kraju dana pišeš kako nosiš nešto boje kože
Nešto umirujuće i nenaplasno što se stapa i ne izaziva
Zbog toga smo ono što jedino možemo biti
Meni je to dovoljno, a dovoljno je i tebi
Samo se bojiš pustiti
Bojiš se odustati
Jer znaš da je bolje tamo negdje
Leluja kao aerosol
Zarazno kao cov sars 19

SJEĆANJE NA ZIME

Mi više nemamo zime
usred zime
imamo samo susjeda
koji baca petarde za pravoslavni Božić

i onoga drugoga koji mu jebe mater četničku
Mi više nemamo snijega
usred zime
Imamo sunce koje bliješti kao za kaznu
i tjera nas da progovorimo o svojem tihom zločinu
Mi više nemamo što obilježavati
usred zime
sve smo ispucali i požderali
pa dijelimo slike Australije i sprženih koala
biram predsjednika
usred zime
slaveći uvijek neke tuđe pobjede

POZNANIK I OVAJ MOJ

119

U ono doba,
kad sam imala dvadeset i nešto sitno,
proučila sam mladića koji mi se sviđao do najsitnijih detalja,
pročitala sam i njemu omiljene knjige,
naučila pjesme njegovih omiljenih bendova,
baš ono mikroskopski i studiozno postala netko drugi
samo da bih se napokon dočepala prilike biti s njim u društvu preko jednog
poznatika
koji je bio njegov prijatelj pa me taj poznanik pozvao da dođem jedne večeri k njima,
bila je to prava misija, pomno isplanirana akcija da sve ispadne spontano,
ali ništa nepristojno da odmah ne pomislite... Znam vas kakvi ste.
Dakle, sjedili smo u kuhinji, bila je jesen,
ovaj moj koji još ne zna da će biti moj je počeo pričati o sebi,
ja sam samo blesavo zaljubljeno klimala glavom dok je poznanik upalio radijator
i donio mi papuče da mi bude ugodnije,
ovaj moj je i dalje pričao o sebi,
dok je poznanik mutio palaćinke i tako ih spretno bacao u zrak,
ovaj moj puštao sam sebe na mobitel da čujem kako svira,
dok me poznanik pitao volim li Nutellu ili pekmez od marelice,
ja sam sve više klonula duhom od ovog mog i dok se nisam ni snašla,
poznani me otpratio kući sa zapakiranim i još toplim palaćinkama u
aluminijskoj foliji,
i što da kažem na kraju — ovaj moj je postao poznanik,
a poznanik je postao ovaj moj. I nije samo zbog palaćinke.

KARENJINE

Gospođa i ja smo čekale vlak
Same na peronu
Na pristojnoj udaljenosti od jednog metra
A onda me gospođa upitala
Jesam li čitala Anu Karenjinu
Iako sam očekivala posve drugo pitanje
Na primjer:
Ide li ovaj vlak za Vinkovce?
Ili komentar:
Zahladilo je...
Zbunjena, lektirski joj odgovorim:
Jesam, čitala sam, no bilo je to davno,
ne sjećam se detalja...
»Onaj Tolstoj ju je ubil! Nije se ona hitila sama!« —
uzvratu gospođa bijesom iznerviranog putnika Hrvatskih željeznica.
I još je nešto mrmljala grickajući pecivo
Kako ništa ne razumijem, kako sam još mlada
Dijelili su nas samo golubovi i moja sjena
Zato sam se ipak pomaknula
Za još jedan metar
Ne bi htjela da gospođu prehit
Pa da ona hiti mene pod onaj ubrzani
Da me pokopaju misleći krivo:
Evo je, još jedna Karenjina.

120

SISVETE

Stigao sam s groblja u stan
i odmah upalio centralno
zima mi je od mramora, ne od snijega, a svijeće slabo griju
zima mi je od poljubaca, zlo od parfema
S cipela na tepih opada sitni šljunak
Kao svi oni umrli koje smo danas ostavili za sobom
Prah si bio u prah, u prah ćeš se pretvoriti
A sve sam ostavio čisto
Mogao sam komotno dovesti bilo koga
Ali ništa od toga

Samo topli tuš
Klokotanje radijatora
I žena za petak
Inspektorica Vera
Miran san riješenog ubojstva

ŠORC

Gledaš u djevojku u šorcu, nadaš se da nećeš osjetiti ono
što osjete žene kojima kažu da više nisu za šorc,
ali da dobro izgledaju za svoje godine,
pa im se moraš zahvaliti iako ti se povraća,
gledaš u te svoje lijepe noge,
skupile su puno sunčanih pečata u svim tim prohujalim ljetima,
i sad ti kažu da više nisu za šorc,
već da kao majka, moraš ostati dama, a ti samo želiš natrag,
u ono prvo ljeto kad još nisi ni znala da je dužina nogavice,
ono što te kroji, ono što se događa svim tvojim sestrama.

121

REKLA SAM SI

Rekla sam si
idem s njim na kavu samo da ga otkačim,
ali on je bio tako fin i odmjeren,
mama, kad ga je vidjela, rekla mi je,
udaj se kćeri, takvog nećeš više upoznati,
i ja, kao dobra kćer sam poslušala majku,
i onda me zaprosio, sve kako treba,
kleknuo, prsten,
kumovi, buket,
mislila sam on brine, on voli,
i jest bilo tako,
zbrinuta sam bila pravo,
ali nešto mi je nedostajalo,
nešto o čemu se nisam usudila ni misliti,
pa sam se raskalašila,
kako je red,
našla ljubavnika,

namjerno ga nisam niti skrivala,
da barem jednom poludi,
ali nije,
rekao mi je,
svatko ima pravo na grešku,
tri puta sam se pakirala,
i ostajala,
a onda je naglo umro,
javili mi da se na poslu samo srušio,
i ja sam napokon bila slobodna,
ali nisam znala što bih sad točno trebala,
uplatila sam putovanje,
koketirala besramno
sa svime što mi se našlo na putu,
no sasvim nenadano,
prije spavanja,
mislila sam samo na njega,
i kako neki ljudi moraju nestati
da bi shvatili da smo ih trebali voljeti
dok su bili živi, dok su mogli doživjeti.

GASTARBAJTERSKA

Kad sam se prvi put vratio iz Njemačke,
stigao sam autobusom,
i nitko nije ni primijetio,
osim najbliže rodbine i prvih susjeda.
Kad sam se drugi put vratio iz Njemačke,
počastio sam pićem prijatelje iz srednje škole,
u gostioni blizu pruge,
počelo se pričati,
otišao je Stipan i dobro zarađuje,
promijenio se, uozbiljio i nekako proljepšao.
Kad sam se treći put vratio iz Njemačke,
stigao sam s Mercedesom,
boljim od onog župnikovog,
parkirao na mostu,
svi su primijetili, odmicali zavjese
primijetila je i ona,

divojka meni nekad nedostižna,
koja me ranije gazila kao mačka proljetno cvijeće,
i uvijek ponavljala da me gleda samo kao prijatelja,
primijetila me i njena mater,
i taj dan rekla kćeri: Ajde Maro, počešljaj se i idi pozdravi Stipana.
Kad sam se četvrti put vratio iz Njemačke,
spremali smo svatove,
Mara, ja i njena majka,
takvih svatova dugo ne vidjeste.

OSTAVLJENI LJUDI

Ljudi ostavljeni od ljudi
izgledaju sasvim normalno,
izgledaju baš poput tebe i mene.
Pozdravljaju, šeću kućne ljubimce,
hrane se zdravo,
prestaju pušiti,
ili bar pokušavaju,
kako bi produžili život koji više ne vole.
Oni svijetle u mraku,
kao signalizacija na cesti,
upozorenje drugima,
da brzinu treba prilagoditi životnim uvjetima,
isplativosti i figi u džepu.
Uvjereni u vlastitu mimikriju,
sigurni da se u njima ne raspoznaje
odvojenost kosti od mesa,
napukla žila, unutarne krvarenje.
Bježim od njih na drugu stranu, što dalje,
kao da su zarazni,
ali od tuge ne možeš pobjeći,
ona je uvijek korak ispred,
zapali cigaretu,
strpljivo te čeka
i ščepa.

NEZALJUBLJENI

Najslobodniji ljudi su nezaljubljeni ljudi
Slobodni od očekivanja
Slobodni od slobode
Slobodni od slanja golišavih fotografija
Slobodni od redovitih depiliranja
Slobodni od sakrivanja
Slobodni od razotkrivanja
Slobodni od oduševljavanja i razočaranja
Potpuno fokusirani na svoju nezaljubljenost
I na sve ono što, srećom, ne moraju postati
Neka je mir s vama nezaljubljeni ljudi
U vama je snaga pomirenosti i nekolebanja
Vi ste kao zaleđeni vodopad
Tek naoko zaustavljeno kretanje.

Ivan Koprčić

Gubitak besmrtnosti

ZEUS NA MORU

125

Od početka jeseni do kasnog proljeća
Samotni je život na planini
Snijeg i kiša natapaju dane
Vjetru nijedna škrapa nije nedostupna

Hladne su mu ruke i vlažna brada
Niz leđa se slijeva studen stalna
I sove i sokolovi tu Bogu dojade
Kako ne bi miševi i sitna gamad

Piti topli čaj od mahovine
S cvjetnim medom divljih pčela
Od užitka se prvo pretvara u ritual
Najposlije u potpunu dosadu

Zamaraju Zeusa igre zalutalih ljudi
U potrazi za milošću božjom

I bogovi se povuku u se
Spavaju mitske snove
Na bregovima Olimpa
Podno Zeusove špilje

Jednog dana potkraj zime
Promrzlom Zeusu stiže pismo
Poziva ga najmiliji brat Posejdon
U posjet i boravak na obali mora

Spakirao je Zeus tek najnužnije
Četkicu za zube i mali sapun
Rezervno rublje i obični harpun
Za podvodni lov na ribe i sirene

Nikad ne znaš što bi se moglo
Na mamac božanski tamo uloviti

Posejdon je netom sagradio i
Za elitne goste luksuzno uredio
Nekoliko apartmana u uvali
S plažom od bijelog pijeska

O Zeuse brate uživaj i grij se
Plivaj i lovi sve što poželiš
Nadam se da ćeš obnoviti
Božansko dobro raspoloženje
Kao prvi gost u apartmanima

Jutrima je dugo Zeus spavao
Dobro jeo i puno se odmarao
Plivao bi do kamene hridi
Usred uvale pa na njoj ležao
Kao okrugla dlakava zvjerka

Prolazili su jutra dani i noći
Dosadilo Zeusu odmaranje
Prikupio je snagu ojačao moći

Hvala ti brate Posejdone
Na gostoprimstvu i svemu
Dužnost me zove na Olimp
Čujem da su se bogovi tamo
Otkad me nema posve raspustili

Ne znaš koliko mi je drago
Što si baš ti Zeuse otvorio sezonu
Svojim dolaskom blagoslovio
Apartmane za bogatu klijentelu
Od nečega se znaš mora živjeti

Sve se pretvorilo u robu za novac
U ovom svijetu ludih čudesa
Novca moraš imati za robu kupiti

Ni bogovi nisu pošteđeni siromaštva

No reci mi brate moj najmiliji
Kako ćemo riješiti poveći račun
Za tvoj boravak hranu i luksuz
Prema cjeniku odobrenom od vlasti
U višem turističkom uredu

127

Kako plaćaš karticom ili gotovinom
Možeš i odraditi platiti u naturi
Kompenzacija i čekovi su mogući

Gleda Zeus i ne vjeruje što čuje
Čini mu se da Posejdon bunca
Izgovara besmislice i bedastoće
Kakve nikad do tad nije čuo

Zaboravio je Zeus pobjesniti od muke
Tek gleda Posejdona pun sažaljenja

Oprosti Zeuse ne gledaj me tako
Dok ti lijeno spavaš na svojoj planini
Mene je ovdje dopao elitni turizam
Poduzetništvo je obiteljska budućnost

Svi se moramo novome prilagoditi
Gle Hefest mi je kovao ograde za terase
A Apolon aranžirao kulturnu ponudu
Za izbirljive goste sa svih strana svijeta

S posebnim ti veseljem nudim
Način na koji ćemo tvoj dug
Bez sukoba i borbe riješiti
Na sveopće zadovoljstvo

Pozirat ćeš za kalendar
Bit će to prava dosjetka
I promidžba bez premca

Gorštak u dvanaest slika
Od zabundanog čudaka
Do gologuzog bedaka

ŽELIM KUĆNOG LJUBIMCA

Zasitio se Zeus stalnog prerušavanja
Seksualnih izživljavanja i perverzija
S pohotnim božicama i divljim smrtnicama
Pa i s ponekim pristalim muškarcem

Postalo mu je dosadno kao djetetu
Koje s malicioznom strašću
Razbija svoje igračke

Jednog sparnog ljetnog dana
U zavjetrini špiljskog labirinta
Sjedeći sa svojim lijepim vinotočom
Rukama je mahnito razgrnuo čaše
Razbio bocu s vinom
Poskočio i zaurloao
Iz dna želuca izmučenog čirevima

Želim kućnog ljubimca
Želim preokupaciju
Želim psa

Dvoumio se između salukija iz Perzije
I holandskog oštrodlakog ovčara
Zanimao se za graničarskog collijeja

Iz mile mu mračne ali daleke Škotske
Raspitivao se i za vrstu akita inu
Iz japanskih uzgajivačnica

Tko bi se zamarao analizom
Svojtava i rizika svih tih pasmina
Zavapio je sluđen detaljima
Koji su mu na kraju bili dodijali

A i skupi su majku mu zavapio je

Nakon što je popio par čašica
Žestoke olimpske prepečenice
Prerušio se u ljupku filmsku divu
Pa iz skloništa za napuštene pse
Udomio mješanca

129

Dobio ga je badava

Mješanac je bio támān
Zagasiť kao mućna noć
Nepokoran i osvetoljubiv

Svidio se Zeusu
Zvao ga je Satan

Smijao se Satanovoj zloći
Opakoj naravi sličnoj njegovoj
I snazi ćeljusti kojom je drobio
Kosti smrtnika zalutalih
Na obronke Olimpa

Ljubimac mu je promijenio navike
Više je vremena provodio na Olimpu
Utrkujući se sa Satanom i diveći se
Psećim ubilaćkim instinktima
Tako dobro sparenim s njegovom
Prirodom najmoćnijeg boga

Proćulo se o Zeusovom ljubimcu

Temeljem pronađenih dokaza
Sa zdrobljenih kostiju
Razbacanih smrvljenih lubanja
I ostataka poderanih ljudskih tetiva
Pričale su se jezovite priče i
Okrutne gotske fantastike

Nije za sve to Zeus mario

Zašto i bi kad je on najsnažniji
Vrhunski samoživni bog

No progonjeni ljudi su se udružili
Čitav se znani svijet ujedinio
Helada Egipat i Perzija
Neki kažu da su se pridružile
Daleka Kina i Indija

Počeo je lov na Satana

Najlukaviji lovci
Najsnažniji vojnici
Najumniji stratezi
Poslani su da ga uhvate ubiju i unište
Zapale pa u prah smrve ostatke
I bace u indijski ocean
Da se više nikad
Ne mogu spojiti
I u život vratiti

Dugo je trajala potraga
Premda ih je mnogo umrlo
Ljudi su na kraju pobijedili

Vojni je slikar naslikao sliku

Satan naboden na kolce
Zapaljen smrvljen i bačen
U mrtve dubine oceana

Zeus je plakao kao dijete
Zavolio je svojeg ljubimca

Nakon što su mu ga ubili
Još je više zamrzio smrtne ljude
A bogami mu ni bogovi
Ne postaje miliji

Sjedio bi predvečer
U zavjetrini svojeg spiljskog labirinta
Pio olimpsku prepečenicu
I žalio za Satanom

Satan ga je naučio
Da je vlastito zlo privlačno
U uništenju moćno i otporno
Ali da nikad
Baš nikad
Ne traje dovijeka

131

SVE JE U REDU

Umislio Zeus pisati poeziju
Piše briše piše zapisuje prepisuje
Na olimpskoj oglasnoj ploči objavljuje

Sažalno gledahu ga okupljeni bozi
Kako cupka u stvaralačkoj vrućici

Nisu ti dva stiha dovoljna
Dobra pjesma treba imat tijek

Ne piši te duge pjesme
Poezija je jednostavni vez

U pjesmi ne spominji podatke
Stihovi nek ti se meko pretapaju

Što si toliko nejasan u izričaju
Kao somnambul na mjesečini
A gdje je rima pjesniče
Vezanog se drži stiha

Kakva te loša spopala rima
Kao raspuknut zub ti se klima

Daj malo spomeni ljubav
Nek ti stihovi ne budu teški

Gdje si izgubio društvenu kritiku
Pun si romantičarskih emocija kao truli šipak

Stvarnosnim se košticama baviš ah kakva tema
Ne bi li malo u svemir njih ti tamo nema

Sonete pisao ne bi ha e moj autore
Pitanje je znaš li zbrajati obične slogove

Metafora ti je šuplja poredba bez veze
Pridjeva previše suze te raspekmeze

Slab si na prozu pripovijedat znaš
Idi piši romane priče nisi ti naš

Ne joguni se
Ne misli

Uvijek ima onih koji misle
I objavljuju umjesto tebe

Božanske su im veze kod izdavača
Njihov je kritičarski svijet

Zauzeti počasna mjesta njihov je red
Naivni Zeuse

K USTAVNOJ MONARHIJI

Jedne noći Zeus se dugo prevrtao
Prejeo se janjetine i ljutog luka
Trljao je trbuh ljekovitim travama
Iskušavao žestoku moć digestiva
Raznih rakija koje mu je poklonio
Ružni Hefest koji je njima liječio
Svoja turobna ljubavna razočaranja
I šepave noge pune bolnih vena

Ideja je Zeusu pala na pamet
Istog trena kad je ujutro zasjala
Svjetlost koja se razlila Olimpom

Na podlosti utemeljenu strahovladu
Zamijenit će sudioničkom demokracijom
Efikasnim i dobrim javnim upravljanjem
Kako bi novom zabavom nadomjestio glad
Koja ga danomice vodi u prejedanje

Ujutro sazove bogove i heroje
Polusnen izmučen i polupijan

Velikodušno im preda svoj dar
Oktroirani Ustav Države Olimp

Milošću dobrostivog Zeusa
Započne demokratski razvoj

Bonvivan Posejdon osnuje stranku
Veselih boginja i bogova olimpskih
Na orgijama uz obilje morske hrane

Sukladno medijskim očekivanjima
Stranku mračnih sjena osnovao je
Had Bog mraka i potisnutih ambicija

Politički procesi potrajali su mjesecima
Čitavo ljeto nadmetale su se stranke

Posejdon je obećavao lagodni život
Ugodne temperature i stalnu živost
Had se tiho i mistično osmjehivao
Mjereći parcele po padinama Olimpa

Prvog dana jeseni Zeus sazove izbore
I imenuje izborno povjerenstvo od tri člana
Neka manje poznata ali častohlepna heroja

Glasao je ujutro prvi kako i dolikuje
Pa se povukao na tron i dosađivao
Sve dok Olimp nije obavila tama

Dajte mi rezultate tad zaurla Zeus

Članovi povjerenstva padnu pred njim
Na kvrgava koljena naučena na klečanje

Vaše visočanstvo vijesti avaj nisu dobre
Glasovi su se podijelili na jednake dijelove
Zato nemamo drugog izbora nego
Proglasiti da izbori nisu uspjeli

Vi i dalje ostajete vladarom

O majko mila kakvi nesposobnjakovići

I oni iritantni seronje od moje braće
Bonkulović bi uz žene pohotno srkao školjke
A gramzivac rasprodavao dobra gradilišta

Užasu olimpski nema mi druge
Moram nevoljko ostati na tronu
Dok se ne stvore uvjeti za neku ekipu
Kojoj normalnost neće biti strana

Proglašavam krah demokracije
Ukidam Ustav koji sam vam dao
Olimp ostaje pod mojom vlašću

Donesite mi brzo crvenog vina s Pelješca
I mekanu cresku janjetinu pečenu na putru
Morskom solju s Paga dobro posoljenu i
Zelenim vlascem s Učke obilato začinjenu

Zgubidani nenavikli na slobodu
Politička prava i mogućnost izbora
Ne zavređujete ni ustav ni demokraciju

Moram tugu vinom i mesom liječiti
U vaše ime a bogme i na vaš račun

MJESNI ZBOR

135

Dosadno je na Olimpu zimi
Hladne noge i usijane glave
Bogove nagone na avanture
Nepromišljena putovanja
Nedomišljene spletke
Neodmjerene pijanke
I trovanja hranom
Iz pljesnivih špajzi

U sumrak jednog običnog dana
Izmučenom teškim povraćanjem
Zeusu se iskristalizirala ideja
O nužnosti hitnog poduzimanja
Odlučnih božanskih mjera
Kojima bi odaslao poruku
Bogovima herojima i ljudima
Da brine za njih i za opće dobro
Usprkos propasti izbora i ustava

Nakon višednevnog razmišljanja
Odlučio je sazvati mjesni zbor

Na Olimp su se popeli svi bozi
Pokoji heroj i nijedan čovjek

Ljudi su se uvijek bojali bogova
Heroji su kukavički kalkulirali
Čak i bogovi bijahu zabrinuti
Poznajući Zeusovu čudljivu narav
Satkanu od slatkorječive himbe
I okrutnog nasilništva svih fela
Kojim je hranio opasnu kombinaciju
Narcizma i bipolarnog poremećaja

Zeus je otvorio olimpski zbor
Prigodnim slatkim govorom
Začinjenim plitkim mudrostima

Iznio je svoj prijedlog unaprjeđenja
Olimpskog komunalnog standarda

Izgraditi groblje za bogove
S monumentalnim arkadama
I profinjenim spomenicima
Pa opasati zidom od skupog
Kamena s planina oko Petre
Iz mistične zemlje Nabatejaca

Olimpljani su se zbunjeno z gledali
Mamio ih je miris iz Zeusove špajze

Apolon je od dosade tiho svirao
Hera je zavodljivo gledala Aresa
Dok je on očijukao s Afroditom
Posejdonova žudnja za valovima
Bila je jača od želje za večerom
Demetrina haljina puna sjemenki
Činila ju je debelom i nervoznom
Artemida je zapisivala tugaljive pjesme
Hermes i Hefest su si obarali ruke

Dok je Hestija održavala vatru
Heroji su se povukli uzmičući
Iz strašljivog opreza natraške

Zeusa je pažljivo slušala samo Atena
Oči su joj igrale igru sjena i leptira
Prisjećajući se smionih ratnih varka
Prva se javila za riječ poslije Zeusa
Teatralno podigla od drvena stola
Popravila haljinu i ugodila glas
Na bogovima omiljenu frekvenciju

— Zeuse zaslužuješ sve pohvale
Za ovu genijalnu božansku ideju
Nepojmljivo je zaboraviti groblje
Tako potreban kapitalni objekt
Zajedničkog života i smrti
Na vječnom nam Olimpu
Mudro nas vodiš u budućnost
Pametno uočavajući probleme
Komunalne infrastrukture
Koje moramo brzo riješiti

Pridobivši pažnju zastane
Baci prezriv pogled na ostale
Pa nastavi dajući prijedlog
Koji se ne može odbiti

— U svemu ćemo te podržati
Uz tek jedan razumni uvjet
Svojim primjerom pokaži
Put u bolju budućnost
Naše božanske zajednice
Ti prvi sagradi svoj grob
A mi ćemo te pokopati
O svom trošku izgraditi
Lijepe božanske arkade
I ogradu od najljepšeg kamena
Dostojne tvoje povijesne veličine
Neprijeporne duboke mudrosti
Kao i brige za zajedničko dobro

GUBITAK BESMRTNOSTI

Prevrtljivo vrijeme škodi zubima
Karijesi ulaze dublje pod caklinu
Iritirajući osjetljive završetke živaca
Kod ljudi kukavica heroja i bogova

I sam je Zeus s proljeća iskusio bol
U zubima koji ga dugo i dobro služaše

Isprva se liječio travaricom iz špajze
No bol se iz dana u dan pojačavala
Noći su tek postale mu duge i teške
Ležao bi bez sna sve do svanuća
Kad bi ga napokon savladao drijem

Jednom se u nastupu bijesa zbog boli
Spustio obroncima Olimpa i obljubio
Pastiricu na koju je slučajno naišao
Ali je to bol u zubima samo pojačalo

Smišljao je Zeus razne načine
Kako se riješiti bolova pa i zubi

Pitao je Hefesta da mu pomogne
On ga je po zubu kvrcnuo čekićem
Kad je izvadio kliješta Zeus je nestao
Pretvorio se u malog crnog kosa
I laganim letom vratio u svoju špilju

Na kraju je pribjegao vradžbinama

U očaju Zeus je naime otišao zubaru

U modernoj ordinaciji od plastike i stakla
Pregledala ga je okretna mlada zubarica
Kuckala kvrcala gledala i snimala
Klimala je glavom i izrekla presudu
Izliječit ću taj kvarni božanski zub
A cijena će biti odgovarajuća boli

Gubitak besmrtnosti

Gubitak čega zaurloao je Zeus
Znaš li ti tko sam ja vriskao je
Pretvorit ću te u gubavu žabu
Ili u mladu djevicu pa silovati
Čuješ li me otrovna vračaro

Čujem ali ne bojim te se Zeuse
Pravila su odnedavno takva
Kome se izvadi zubna pulpa
Besmrtnost gubi odmah i trajno

Zeus je lupao rukama i nogama
Derao se bijesan iz sveg glasa
Sve dok na kraju nije počeo
Plakati tužan poput malog djeteta

Nećeš valjda jadnom starcu uzeti dar
Koji mu je postankom svijeta dan
Pokušao je Zeus lukavstvom
Sačuvati jedinu svoju vrijednost
No zubarica je lako prozrela manevar

Jadni starac kažeš da baš si jadan
Autoironija je zadnja faza tvojeg poraza

Čekala je neumoljiva ledenog lica
Držeći u rukama zubarsku bušilicu

No hoćemo li tek ga je zapitala
Glasom tihim mirnim aseptičnim

A Zeus je poslušno otvorio usta

ZLOČIN

Dugo je Zeus razmišljao
O gubitku besmrtnosti
Kojom je platio uslugu
Zubarice iz ordinacije
Poslije velike zubobolje

Noću su ga muke
Sa zubarskog stolca
Ponovno pohodile

Nakon što bi vikao u snu
Budio se znojan u krevetu
Mahao rukama i nogama
Čupao kosu u strahu
Od slika smrtnog užasa

Umjesto na božanske odaje
Spilja mu je ličila na kaotični brlog
Poprište bitke na život i smrt
Stan kojeg su poharali lopovi
Bijesni što ne nalaze plijen

Smislio je Zeus osvetu
Provodio ju je nad ljudima
Otimao nemoćnu djecu i žene
Nerijetko i muškarce u punoj snazi
Dovodio ih je u mramorni dio spilje
Koji je bespravno dogradio pa
Opremio zastrašujućim uređajima

Žrtve bi žive vezivao za stolce
Operirao ih režući im sljepoočice
Čupao žile i komade mišića
A onda započinjao minucioznu
Računalnu tomografiju
Uspoređivao je slike slojeva
Teških ozljeda uz pijuckanje
Crvene tekućine razrijeđene

Bijelom limfom s nasjeckanim
Komadićima bijele tvari

Usred gastronomsko–kirurškog
Zločinačkog užitka zazivao bi
Vlastiti propust i popust i milost
Za svoje nemoćne i nevine žrtve
Samo da bi si mogao priuštiti
Nastavak krvave sekcije uživo

Teška je smrtnost i smrtnima
Tek bogovi od nagovještaja smrti
Izgube razum i posve pobjesne
Ogreznu u zločinu i završe u vatri
Svojih opakih zlih opsjena

141

Bjestije i feca od roda svoga

STRUGANJE OSTATAKA

Probudili Zeusa bučni udarci
Metala i drveta o kameno tlo
Pod prozorima olimpskih spilja

Nakon što se dobro protegnuo i
Navukao nešto odjeće za po doma
Škiljio je kroz okna svojeg hrama

Ugledao je neka čudna vozila
Uređaje opremu i ljude bez straha
Bez poniznosti i bogobožnosti

Rastrčali su se kao livadni mravi
Povlačeći uokolo svu svoju skalameriju
Sve dok jedan ne otvori vrata i vikne
— Hej čiča čičice gdje su utičnice

— Kakve utičnice mahnuti čovječe
Kakav čiča znaš li ti uopće tko sam ja

Bez straha mu odgovara ljudsko biće
— Ajd se smiri ogubavjeli starče
Kako bismo snimili film bez struje
Trebam za osvjetljenje
Za kameru i ostale uređaje
Zato reci gdje su utičnice

Poslije tog neugodnog upoznavanja
Stvari su ubrzo krenule na bolje

Zeusa su odobrovoljili nalazi radoznalosti
A ljude gociala slika zapuštenog starca
Koji daleko u brdima umišlja da je bog
Alfa i omega svemoguć i sveznajuć

Od svih rekvizita filmske ekipe iz Amerike
Zeusa je najviše privlačila dvokolica bez konja
Harley–Davidson Roadster sricao je slova s nje

Kad su mu ponudili da odveze krug
I isproba čudnu ljudsku dvokolicu
Čiji su odsjaji sunca sjeckali nebo
Nevoljko je pristao pun sumnje i straha

Zajašio je dvokolicu kao mladu kobilu
Navukao je rukavice i primio ručice volana
Ubacio u brzinu i potegnuo gas do kraja

Riknula je dvokolica gromovito
Izbacivala munje na stražnji otvor
Letjela preko jarka i proplanka
Orala polja i kosila livade
Parala nebo i zaglušivala ljude

Zeus je vriskao od jarnog uzbuđenja
Zaboravivši nelagodu i strah
Izgubivši zadnji ostatak razuma
Ubrzao je do maksimalne brzine i
Urlao skupa s nabildanim motorom

U trenutku užarenog uzbuđenja osjetio je
Kako prelazi u sasvim drugu dimenziju

Bolje je ovo od ikakve droge pomislio je
Podignuo se i stao nogama na sjedalo
Nestajući u krošnji velikog debelog drveta
S čije su kore još dugo poslije tragedije
Okupljeni bogovi i ljudi pažljivim struganjem
Skidali njegove sićušne tjelesne ostatke

Tada se zapisalo u ukoričenim knjigama
Da ni najveći bogovi nisu nesalomljivi
Te da ih najčešće ubijaju njihove vlastite
Niske strasti slab razum i uzavrele emocije

143

DOBA ZULUMA

U moćnog boga sve su moći jake
U Zeusa sve su bile još i naglašene
Kao kod robnih marki s oznakom + + +
U lancima suvremenih supermarketa

Moći božje su u oba registra
One su i bijelo i crno
Jarko i bezbojno
Tekuće i kruto
Dobro i zlo
Plus i minus
Nevinost i grijeh
Sloboda i tamnica
Božansko i zemaljsko
Na crti beskonačnosti

Kad bi se opio Zeus se odavao grijehu
Bio je mrk oduran zao i nasilan

Maltretirao je manje važne bogove
Herovima odsijecao tetive i kosu
Otimao i davio ljude iz puke zabave

Djecu bacao u zrak kao lopte
A žene obljubljavao
Nanoseći im bol

Zeus se u zlostavljačkim pohodima
Redovito pretvarao u mišićavog pitona
Šarenu bou ili užasnu anakondu
Vijugajući izbjegavao zamke i nasrtao
Na lijepe nezaštićene žene
Na osamljenim mjestima

Pod patronatom i uz Herin savjet
Jedna od napastovanih žena
Odvažila se osnovati udrugu
»Uškopimo Zeusa«

Započele su edukacije
Tečajevi borilačkih vještina
Postavljanje fizičkih zapreka
I gradnja sigurnih kuća
Na prisoju i osoju Olimpa

Jednog kišnog popodneva
Zijevnuo je Zeus od dosade
Pomislio na tjelesnu nasladu
Pa u tili čas zavijugao travom
U pohodu na novu žrtvu
Nesvjestan protoka vremena
I promjena u olimpskom društvu

Velikom se brzinom sjurio padinom
Pao preko nevidljive cezure vremena
Vrtio se vrtio i vrtio dugo u zraku
Sve dok se nije svom težinom sručio
Na zapreku od oštre žilet žice

Sutradan su komadiće isjeckane zmije
Pokupili smetlari i odvezli na vrh brda
Sagrađenog od smrdljivog otpada povijesti
Koje nastanjuju tek jata piskavih galebova

I pokoji dezorijentirani beskućnik
U potrazi za povratnom ambalažom

Udruga »Uškopimo Zeusa« uskoro je
Dobila ugledno i važno priznanje
Za zasluge u borbi za ljudska prava
Olimp se politički osamostalio od Helade
A predsjednica udruge izabrana je
Za počasnu predsjednicu zemlje

Tako je završilo doba Zeusovih zuluma

HERIN ZAGOVOR

Nakon što se Zeus i drugi put ludo ubio
Pavši u zmijskom obliku na žilet žicu
Sastali su se Hera Posejdon i Had
Na hitnom sastanku kriznog štaba
Zabrinuti zbog pada povjerenja u vlast

145

Večeravši na skrovitom mjestu u Olimpiji
Daleko od Olimpa da izbjegnu ogovaranja
Kraj same ograde strane vojne baze
Milovani Apolonovom ugođajnom muzikom
Dogovarali su sudbinu olimpske uprave

— Potopio bih ga obijesnog na dno oceana
Gdje je tako hladno da se sve pretvara
U hladetinu svršimo već jednom s njim
Vapio je Posejdon nadajući se tronu

— Duboko u crnu zemlju treba pokopati
Ostatke njegovih grešnih tjelesnih ostataka
Kako se nikad više ne bi mogao vratiti
Mumljao je u bradu smrknuti Had

— Braća ste mu a tako okrutno govorite
Moj je brat i muž tako da usprkos ljutnji
Zbog nevjere tiranije i pokvarenosti

Gajim nježnu posesivnost spram njega
Snebivala se Hera šireći svoje velike oči

Nakon podugačkog razgovora ona zaključí
— Dajmo mu još jednu šansu prije nego
Definitivno završimo njegovu vladavinu

— To je zadnja prilika da se popravi
Prestane sa zulumima i uspostavi
Dobru mudru i transparentnu upravu
Valja zaustaviti ovu obijesnu samovolju
Prijeti nam potpuni slom božanskog dvora
Podvrisnuo je Posejdon jarnosno
Shvaćajući da mu vlast opet izmiče

146

— Deder natoči mi vina do vrha kaleža
Ne štedi kao da je sve već propalo
Ionako se sa svim što zaključíte slažem
Dozlogrdilo je i meni takvog brata imati
Ali neka ga kakav je takav je naš je
Samo ne bih ga stalno spašavao
Neka mu bude još ta jedna šansa i šlus
Uobličio je zaključke polupijani Had

— Pametni ste i dobri prava braća
Zadovoljno cijuknu Hera pa otpije i ona
Bijelog vina sa suptilnim okusom đumbira
Spasivši muža od konačnog pada u ambis

Tko bi to napravio do li lukava žena
Koja usprkos gnjusnim preljubima
Ne želi postati beznačajna udovica
Nemoćna razvlaštena sama i slaba
Nepotrebna u neizvjesnim vremenima

RASPRSNUĆE

Poslije dviju smrti i dva uskrsnuća
Zeusovo se ponašanje promijenilo
Ruke su mu natekle a noge se skratile

Nitko se nije usudio spomenuti mu
Sličnost s napuhnutom žabom krastačom
Sve dok se jednom nije sam pogledao
U lokvici vode zaostale poslije kiše

Zaurlao je od udara u točku ponosa
Jurio kao mahnuti bik od vrača do vrača
Ali nijedan nije dokučio uzrok dismorfije
Koja je prijetila poremetiti i Zeusov um
Tek je jedan zaustio da treba naći ključ

147

Nagao i neuman kakav je i inače bio
Umjesto traženja uzroka preobrazbe
Zeus je posvuda počeo skupljati ključeve

Na hrpu u smočnici donosio je razne ključe
Hrdave stare teške ukrasne i potrgane
Ključeve s drevnih notnih zapisa
Ključeve za ulazak u djevojačka srca
Ključeve nade života i smrtnih hropaca
Ključeve mukotrpne spoznaje
I ključeve apnoične vjere

Sve ih je bjesomučno okretao debelim prstima
Premetao i ogledao dižući ih k svjetlosti

Tražeci valjda konačni smisao života
Formulu neprestanog uskrsavanja
I ključ svoje vječne grubosti
Jednog je dana počeo gutati ključeve

Jeo ih je najprije hrpimice
Trpajući svežnjeve u otečena usta
A onda polako i pažljivo jednog po jednog

Uz učestalo metalno podrigivanje
I ispuštanje sumpornog oduška

Ispod napuklina metalnih ključeva
Skrivale su se gusjenice nelagode
Daždenvjaci otpale numinoznosti
I celebranti dadaističke sumnje

Zeus ih je sve silovito gutao
Hrskali su pod njegovim zubima
Jeo ih je tjednima dok ih napokon
Nije sve pojeo

Bio je purpuran u licu
Nadimala su mu se pluća
Trbuh se razlijevao po podu
Kao prenapregnuta kovačka mješina

Puknuo je u praskozorje jednog toplog dana
Ključevi su se raspršili padinama Olimpa
Rotirali po travi prema dolini suza i jauka
Sve dok se napokon nisu preobrazili
U uplakana mala naga ljudska bića
Čija se ranjivost hladetinasto sklupčala
U lokvice hladne sukrvice

Kao u svakoj konačnoj smrti
I Zeusov je konac bio početak
Novog zapisa ljudskih životnih nota
U potrazi za njihovim autohtonim ključevima

Sanja Baković

Pjesme

OVAJ VELIKI LIPANJSKI TRENUTAK

149

ovaj veliki lipanjski trenutak
otok je usred jezera iz kojeg ne otječe voda.
na njemu šipražje,
tvoje tijelo nijemog mungosa,
mačkoliko, u nadmenom bijegu.

vrućini treba vremena,
da prokuha u mekom »ć«
kakvo se govori na obalama,
u starim kamenim kućama,
gdje žestok i opojan miriše ovčji sir.

vrućini treba širok kotao, pakao
— bez utjehe u jeziku —
da se vine u visine
i vrati kao dobra plodna kiša.

ovaj veliki lipanjski trenutak
u kojem novi kanibali stasaju,
šutljivi je ugljen-čvor
zapečaćen u staroj zemlji.

udaljenost, samo udaljenost
raste kao:
super moon,

super ego,
super konzum,
super super.

ovaj veliki lipanjski trenutak,
odlagalište grupne povijesti:
njegov Mjesec okrupnjen svjetlošću
na koncu milosrdno dijeli
umirujuću vedrinu.

SPOJILA SAM SE SA SVIME KROZ VODU

150

kada se naljutim, pljujem zid.
savijam žlice i jedem metal.
tvoje je srce metalno, pa sam mu tako bliže.

do jutra snimam u aplikaciji »voice« bijesne izljeve pravde.
a pravde, znamo, na ovome svijetu nema.
poslije slušam snimke i mislim kako sam to dobro rekla.
samo što nikoga nema da potvrdi kako dobro vidim stvari.
unatoč tome, tada plivam u lokvici samozadovoljstva.

moj je djed bio zemljoradnik i drugi također.
kada čujem riječ »klasa«, povraća mi se,
kao nakon četiri piva kada mi se vrtila soba.
sjetim se svoga seljačkog porijekla
i oca umotanog u slojeve bijelog praha.

znate li kako miriše piljeni mramor?
kako miriše bijeli kamen iz utrobe otoka?
kamen miriše na mojega oca.
kamen miriše na kožu svih muškaraca koje sam srela.

kada se naljutim, pišem u bilježnice na crte,
u rokovnike koje sam dobila na poslu.
nisam dobra radnica,
ništa poslovno ne pišem u rokovnike.
ponedjeljkom zapišem san, bilješke za pjesmu.
s nedjelje na ponedjeljak sanjam najviše,
kako se penjem u hram na brdo
i tamo me čeka magična slika — autor nepoznat.

na poslu loše kotiram,
govore mi da sam odsutna
i da nikada neću dobiti unaprjeđenje.
ne bunim se jer ću jednom ionako umrijeti,
ali vjernica sam —
bog mi neće gledati u radnu knjižicu.
tako se nadam.
ne vjerujem u uskrsnuće tijela,
u život vječni — da!

volim svoje suradnike,
ponedjeljkom ujutro grlila bih ih i hranila kolačima.
nitko ne želi moje zagrljaje i kolače.
samo duga pisanja i citiranja članaka i stavaka,
dopuna izmjene pravilnika —
tako se postaje dobar radnik.

151

želim promijeniti svoj život.
želim se vratiti u točku prije prve sijede vlasi,
prije prvog mliječnog zuba.
prije prvog karijesa.
prije nego što sam vidjela penis.
prije prve separacije.

želim se vratiti u maternicu.

želim da mi majka živi vječno.
želim dugo sjediti na plaži
u uvali u kojoj sam s četiri godine naučila plivati.
tada, desilo se prokletstvo.

spojila sam se sa svime kroz vodu.
nabujala je moja znatiželja,
vodila me putovima koji su mi dušu prekrili sjenama.

ne bojim se riječi duša.
što ima loše u pupoljku koji se rascvjetava
čitavoga života
uz malo nježnosti na straži.

OSTROV

svaki je čovjek otok, sasvim sam za sebe
okružen morem
i ti i ja i Brač u maglici od soli
sami kad je baš nezgodno biti sam
u mračnoj kutiji kao orezan bonsai
treba izdržati
vrijeme, ali vrijeme
uvijek vrijeme
kao da je to lagano

152

svaki je čovjek otok, sasvim sam za sebe
okružen morem
i ti i ja i familija lovca na kavijar
na ostrovu Ostrov u Kaspijskom jezeru
i njegova žena koja pije potajice, pa i javno
i njegova djeca koja se iz škole vraćaju kanuom
i njihovi dani koje su zaboravili ideologije i sveci
i njihova pisma Putinu kojem se mole pred televizorom
kao ja kad tebi pišem i dahćem i ližem ekran i
vrijeme, ali vrijeme
uvijek vrijeme
kao da je to lagano

svaki je čovjek otok, sasvim sam za sebe
okružen morem
i ti i ja u vrtlogu što lebdi nad vodama
i trajekt za Supetar kojem bura ne dopušta pristajanje i
stalni prijenos, protok, čežnja, dolazak i povratak i
vrijeme, ali vrijeme
uvijek vrijeme
kao da je to lagano

* ostrov (na ruskom otok); Ostrov — izgubljeni otok, film Svetlane Rodine (2021)

S TOBOM BIH OPET OBRASLA U ŠKOLJKE

Apoksiomene,
hajmo natrag pod more, u izolaciju, sami.
s tobom bih opet obrasla u školjke,
zabila glavu u pijesak kraj Velih Orjula.
dvije hiljade godina snivao si strpljiv,
bez ambicije da ikog spasiš,
ležao, a da nisi čekao, samo te milovao fluid.
utišan, s rukama u kretanju, kao da traže svetište:
možda si vježbao tai chi, terapiju pokretom,
pa se iznova čistiš nevidljivim strigilom od znoja, prašine i ulja.
Apoksiomene, tako si gladak, ispoliran,
u pukotinama nahranjen smolom.
razmakni zaboga ruke, da vidim taj mali lijepi penis,
obrise prepona, prostor između,
rectus femoris.
sad si u muzeju, ogolio, bez krpe oko skuta,
s lijevim koljenom u mekom iskoraku,
brončani nudist, za tebe se plaća ulaznica.
ljetno je, dragi, bit ću iskrena,
živciraju me turisti koji te gledaju za male pare.
na postolju stojiš uspravan,
u savršenoj antičkoj statici,
a znamo da je stabilnost precijenjena.
Apoksiomene, mogli bismo malo odmoriti
među svjetlosnim kolonijama planktona,
umiriti se u siesti,
zaspati u vlatima posidonije.
jednom u desetljeće neka nas malo pomakne more
kad pregolemi tankeri poremete struje ploveći za Trst,
kad iz zagubljene dionice vremena
izroni tvoj rimski brod s kojeg su te gurnuli u oluju.
nikada nisi stigao u Akvilej, Ravenu,
sasvim je prirodno da katkad zbog toga
zadrhtiš sjetan.
u muzeju danas ti si Apoksiomene roba.
tvoja metalna stegna, voćne usnice dječaka
za grupni ticket prodaju na popustu.
hajmo što prije dolje, u izolaciju, sami.

s tobom bih opet obrasla u školjke,
među periske, otoke i hridi,
da nas od svega izliječi tišina.

BOLEST

JA sam rekla, JA sam mislila, JA sam htjela, JA sam povratila od sebe, od JA,
u JA, u krilo šišmiša, u gustu jugovinu, u niskoletni zvuk, u crno pod crnim
borom, u gore, u goru.

nad gorom oblaci, nad oblacima svjetlost, nad svjetlošću bog, nad bogom po-
vratka, u povratku bol, u boli čovjek, u čovjeku JA, JA, JA.

UMOR, DISANJE

154

mag je tko liječi umor, upućen u disanje krošnji,
tko polaže ruke na uši i oči bez straha da propusti
poželjnu razigranost slike.

pretili radnik vodovoda češka se po pupku,
po točki iz koje se svačiji svijet odmotava
kroz konopce smijeha i nelagode noći.

pisala nam je djevojka po imenu Croatia,
mislili smo da je virtualna satira, ali nije,
na dokumentima piše: rođena devedeset i prve.

mag je tko liječi umor, upućen na dokidanje glasa.

tko nema hrabrosti za tišinu već će naći nešto
na ponudi dana: radiofrekvencija, limfna drenaža,
peglanje podbratka, estetska pedikura.

jednom, možda već danas, pogasit ćemo riječi,
sjesti na topli kamen što stoljećima
strpljivo čeka na sparini i kiši.

hranjiva je velikodušnost odustajanja.

od toploga je kamena načinjena dobra kičma:
samo mekoća pokreće alkemiju stvari, sporo
u ljubav preslaguje lomove, poraze i sitne kristale.

ODMOTAVANJE ZIME

nikad dovršen čovjek–dječak
ne može me pročitati.

patuljci su sigurno društvo.

DINAMIKA

smetlar u zoru silazi s kamiona,
majka s kašicom hoda parkom hvatajući dijete,
dimnjačar nasmijan nosi sajlu oko ramena,
učenik para bilježnice zadnjeg dana škole,
muškarac pije sam pred zatvaranje kafića,
kornjača se sva podvukla pod oklop –
toliko pjesama nikada napisanih!

155

i dalje sasvim lijepo traje i traje svijet.

UNUTRAŠNJE KORICE

Mjesec pozdravljamo mrakom,
mrak strpljenjem.
tako se otvaraju unutrašnje korice.

Dorta Jagić

Alice Oswald

156 Alice Oswald jedna je od najvažnijih živućih britanskih pjesnikinja i, po mnogima, jedna od upečatljivijih i originalnijih pjesničkih pojava. I sama sam se u to uvjerila. Naime, prije nekoliko godina, svjedočila sam njenom fascinantnom nastupu u Gdansku na pjesničkom festivalu, i najbolje je njenu izvedbu pjesama iz zbirke *Faling Awake* sažeti u sintagmi — elementarna sila. O Alice se može mnogo toga reći, ali ostanimo na nekoliko osnovnih karakteristika njenoga opusa. Vlada slaganje da njezin rad karakteriziraju spoj mistike i zbilje, drevnosti i modernosti, tankočutna oštroidost, jezgrovitost fraze i sabranost pjesničkoga glasa. Drugim riječima, dojmpljiva je krajnje strpljiva i tiha pažnja koju daje inače gotovo sirovu i nesputanu glasu, kombiniranje engleske tradicije poezije o prirodi s poviješću i najčešće grčkim mitovima kao i raznorodni žanrovi i forme. Velika je zaljubljenica u golemi svijet prirode, sumnja u vrijednosti antropocena i bez mnogo krzmanja u nje se može naslutiti apoteoza naravnoga svijeta, nekovrsni panteizam.

Oswald je rođena 1966., završila je klasične jezike u Oxfordu i već je 1994. osvojila nagradu Eric Gregory za mlade pjesnike. Njezina je prva zbirka, *The Thing in the Gap–Stone Stile*, osvojila nagradu Forward za najbolji prvijenac i ušla u uži izbor za prestižnu nagradu T. S. Eliot. Kao pjesnikinja prirode, osobito rijeka, postala je poznata 2002. svojom opširnom poemom *Dart*, koja je i osvojila nagradu T. S. Eliot. Ta zbirka–pjesma prati rijeku Dart cijelim tokom, ispisana je kroz glasove njezinih stanovnika — uključujući životinje, utopljenike i povijesne stanovnike. Godine 2005. izlazi zbirka *Woods itd.*, koja u cijelosti istražuje istovjetne pojave kao i *Dart*, no u kraćim lirskim pjesmama. Napisala je knjigu pjesama o cvijeću *Weeds and Wildflowers*, u kojoj personificira, križa cvijeće s mračnim, minucioznim pričama o ljudima. Ova se zbirka otklanja od viktorijanske pomame za »jezikom cvijeća« i »cvjetnim vilama«, i vraća se tradicionalnoj predaji o drevnim duhovima i drugim »glasovima« sela,

kao i iduća zbirka *A Sleepwalk on the Severn*. Zatim slijedi knjiga po kojoj je kod kuće najpoznatija, *Memorial*, radikalno i suvremeno preoblikovanje Ilijade. Osebujna scenska pojava, Alice Oswald je šetačica i jednom je izjavila da svoje pjesme pamti — pa čak i crta u svom umu — u hodu. Tako ih i govori. Primivši nagradu T. S. Eliot, Oswald je recitirala cijelu pjesmu u londonskom Southbank Centru, bez knjige izgovarajući stihove za govornicom punih sat i pol. Najnovija zbirka naslovljena je *Nobody* i bavi se morem i Odisejom. U ovom su izboru većinom pjesme iz *Falling Awake*, zbog živog susreta s autoricom te zbirke, spomenutog na početku uvoda. U većem dijelu njenog opusa vidljivo je, između ostalih fascinacija, da je Alice Oswald školovana vrtlarica. Od vrtlarstva je godinama i živjela, piše kolumnu o prirodi za *New Statesman* i živi na osebujnom imanju Dartington u Devonu sa suprugom dramaturgom i troje djece.

Alice Oswald

Pjesme

158

GLEDAJUĆI DOLJE

Oblaci: Mogu gledati njihove filmove u lokvama
strastveno i sporo bez obaveza oblika ili mirnoće

Mogu stajati uvelog vrata i gledati
izravno u utopljeni leš oblaka

dolje je hladnokrvno
precizno ocrtano kao čarolijom
a sužava se u točku težišta koja
mrak baca natrag

o da, postoji drhtava šipka na kojoj mi visi glava iznad lokve
a oblaci kao zarobljeni dim lutaju ispod mene
a sunce leži odbačeno na asfaltu

poput stare
bijeje
cipele

nemoj dalje o tim drugim oblacima
toj visokoj pretpovijesnoj svemirskoj paprati
što zapari prozore vjetra
Znam da bih mogla pogledati gore i vidjeti ih
uvijene poput fosila u troposferu

ali ja sam ovdje

Ovdje sam već dugo zgurena
ispod koštanog nadvratnika mog pogleda

s cijelim nebom

 kroz moje oko ispalim i namreškanim
a sada vrana na staklenoj leći
klizi preko zemlje

MORSKA PJESMA

što je voda u očima vode
labav znatiželjan loman tjeskoban
val, krilati oblik
iskidan u oštre poglede

159

kakav je zvuk vode
nakon što kiša stane čuje se more
kako ispire rastuću složenost svijeta,
čineći ga od savršenog pijeska opet savršenim

oscilacija beskrajno potresena
u potpuno novu strukturu
kolika je dubina vode
iz koje je iskorijenjeno vrijeme

dubina je snaga vode
može razbiti staklo ili potopiti čelik
iznutra zgazi utopljenike k dolje
kakovog je okusa

voda posijana duboko u svoj svijet
strmi prozori topli potoci
ugljen sol bakalari trave
raspršeni izljevi i letenje

i sunce i odraz mu
bacaju dvije sjene
kakva je ljepota vode
nebo je njegova ljepota

REZIDBA U MRAZU

Sinoć, bez zvuka,
duh svijeta legao je na svijet,

stabla poput olupina snova
ovijena naraslim mrazom.

Pukotine nađene
i zarezivane i zarezivane
satne opruge paučine.

Cjeloživotna vrpca
smrznula se usred hitca.

160

Oh ja sam
kameni palčevi,
noge od stakla.

Rad zakucava u mene zimski čavao.

Mogu zamisliti
bol, pretvorenu u čaplju,
mogla bi polako odletjeti u škripu svojih krila.

I zurila bih, kao jedan od
hladno-svetih i granitnih kraljeva,
uklesanih u ovu skulpturu voćnjaka.

SJENA

Trepnut ću na trenutak
i ispričati vam priču o sjeni
što u sumrak pada
iz vedra neba na zemlju
i skreće stazom lijevo ka ovamo

mrzovoljno se pod svojim zamračenjem
vuče preko stvari kao da je sakata i slomljenih krila

još nestalna
ništa više od drhtaja nečega
s mesnim padobranom ljudskog otvora iznad nje

ipak se pomalo izdužujući u spuštanju kroz prstenove
od jednog do drugog sata

s kamenjem što leti uvis probijajući oblake

dok konačno iz tog otvora ovdje ne legne
moja vlastita bezlična zamjenica
zgužvana ispod mene kao mrtvo tijelo

slaba je
već dugo pada

161

gle dok hodam
kao da je sunce škare bacilo na mene
kao da mi koža sad nije sasvim ovijena
 hladno hladno mi je
pokušavam se izvući iz vlastite sjene
ali iz sata u sat se sve više izljuje ta sjena
 ili ako stojim
 ako pomaknem jednu ruku
 Čujem šištanje cvijeća kako zatvara kapke
 i drveće
kao da se iz tepiha tuče van prašina
 istrese svoje ptice i opet ih vrati

kao da sam prekinula nešto
u padanju u ravnoj liniji iz Božjeg oka

a ako ništa ne učinim
zemlja odustaje
gotovo mentolna bistrina njene trave blijedi
bijeli su moljci ispod lišća
 zadivljeni

BRZINSKI IZVJEŠTAJ ROSE

ja koja mogu trepnuti
da razbijem čaroliju dnevnog svjetla

a kakav je klizni ekran između svjetova
taj treptaj

ja koja mogu čuti posljednje tri sekunde u svojoj glavi
ali sadašnjost je izvan mene
slušaj

u ovom sićušnom trenutku refleksije
želim otkriti kako je sići
s uma svitanja

i naći list i pričvrstiti poznato za nepoznato
s tekućom ručkom za manžete
a zatim otkopčati

biti kratka

biti gotovo aktualna

o blistavi primjer
zauzimanja mjesta na zemlji
samo kako bi ga se otkazalo

162

PUN MJESEC

Bože dragi!
Što sam to sanjala sinoć?
Sanjala sam da sam mjesec.
Probudila sam se i zatekla se kako i dalje spavam.

Bilo je ovako: Lice mi se iznutra zamaglilo
I po volji ulazila sam i izlazila kroz sitnu špijunku.
Nisam imala glas, nisam imala usta, ništa da izrazim nevolju,
osim sjenki što se naginju nizbrdo, ne baš paralelno.

Treba nešto reći da bi se opisala moja mjesečina.
skoro mraz, ali mekše, zamalo pepeo, ali cjelovitije.
Većinom stvorena od vode, što je strogo govoreći
Bez forme, nekovrsno protusvjetlo, nazovite to uvidom.

Kao u šumi, kada se guraju svojim kapuljačama,
Glave su im se zgusnule, ubijajući jedni druge,
Postoje mjesečobića, zvukobića, kao što su jeleni i polujeleni
Prolazeći tamo, njihove oči mogu probiti stvari.

Takva sam bila: vidljivo nevidljivo vidljivo nevidljivo.
Nema toliko promjenjivog materijala kao mjesečina.
Penjala sam se, pridržavajući se ispod svojih kostiju, razmišljajući:
Bože dragi, tko sam bila sinoć?

LISICA

163

Čula sam kašalj
kao da je banuo lopov
iznad mog sna
oštar udisaj

lisica u lisičjem krznu
koračajući preko
trave u svojim crnim rukavicama
laje na moju kuću

baš tako naglo
i čudno
način na koji je išla
gladno pitajući
na tvrdom naglasku srca

u takvom ozbiljnom nespavanju
prijestupno je banula
žena s muškim glasom
ali bez imena

kao da govori: ponoć je
i moj život
je položen ispod moje djece
kao zlatan list.

USPORENI KOS

Troje ljudi na snijegu
oslobađa se sebe
dah po dah

i svakih šest sekundi kos

troje ljudi u kabanicama gubi trag u snijegu
hodaju sve do ruba i natrag
s iscrpljenim stablima
tapkajući nebom

i svakih šest sekundi kos

164

prvo tri zatim dvoje
dijele među sobom jedno oko
a oko je bijela gumica koja ih briše

i na rubu kos
upire stalno iznova preko svoje slomljene crte
upire stalno iznova preko svoje slomljene crte

amfibijska nejasnoća
ni bazen ni zemlja
pod čijim baršunom
tri rijeke izvire svojim zadaćama

u čijim nepristojnim brdima
umorna od svoga glasa
slijedila sam savjet vode
kleknula i stavila usta

u rupu u travi

nezakrita kamenitost
i besana borba

kažu da čaplje ovdje obično vise
kao lampe lijući sumornost

sada šetači plutaju
na krilima njihovih kabanica

ovoj kukavici
gdje možeš okusiti
skoro
ne baš vodu

RAZNI NAVJESTITELJI

Razne zvijezde, razni kraljevi.
Razni zalasci sunca, znaci, letimični uvidi.
Mnoge sitne pažnje, mnogi znalački promatrači,
Mnogo hladnoće, mnogo nadmoćne tame.

165

Razni dugi zimski mrakovi.
Razne Samotne i Strašne zvijezde.
Mnoge Studene noći, mnogi nikad viđeni Nebeski cvjetovi.
Mnogi su se ljudi zapućivali (neki od njih kraljevi), držeći se zvijezda.

Više nego jedna Sjevernjača, više nego jedna Južna zvijezda.
Nekoliko milijardi eliptičnih galaksija, mjehuraste nebule, dvojni sustavi
Razne prašne staze, razne rute kroz različite gustoće Tame,
Mnogi tuneli u duboki svemir, umovi u kretanju naprijed–nazad.

Mnoge vizije, mnoge digitalne snimke nebesa
Svakojaki bljeskovi skupljaju se u teleskopima:
Vatrometi, plinovi, bijele trake Sumraka.
Djela čuda i /ili vode, pahuljica, mraznih zvijezda...

Razni astronomi šire oči
Razni se astronauti otiskuju u besmjeho bezemlje
Razne mjesečeve karte stare 5000 godina
Razni slijepci diljem nebesa osjećaju na brailici.

Razni bogovi izrađuju prekrasne stvari u bronci
Broševe, krune, trokute, pehare i lance

I sve vrste zvijezda spojenih u suhozid bez žbuke.
Mnogi Mudraci primjećuju varljivo vrijeme.

Mnogi ispuštaju energije, mnogo sljedbenika stišanoga glasa
Satovi od niti iz raznih užarenih vretena,
Proricatelji, lovci po Visovima Zodijaka,
Pomorci se strovaljuju, privezani za zvijezdu. . .

Razni se ljudi vraćaju kući (neki od njih kraljevi). Razni svjetlosni snopovi.
Dvoje, troje djece stoji ili sjedi na niskom zidu.
Razni vjetrovi, Morski vjetar, ozvučeni Vjetrovi večeri
Otpuhuju zvijezde prema njima, donoseći snijeg.

MUHE

166

Ovo je dan kada se muhe bude usred rečenice
i zaprepaštene leže na prozorskoj dasci tresući se od govora
samo što to nije govor to su drhtavi dijelovi zagonetke koji
se naglo prekidaju kao da je ispitivač upucan

ovo je jedan od onih dugovječnih dana
kad padaju iz svojih smočnica u zavjese i cvrče dok padaju
osjećajući kao da su stari opušci pozvani natrag u život
otpuhani s površine nekog čađavog svijeta

i nekako ih krila koja su tek nešto više od pahulja mrtve kože
dovedu do ovog pocrnjelog bestjelesnog pitanja

koju ćemo prljavštinu posjetiti danas?
koju ćemo prljavštinu ponovno posjetiti?

podizhu lica prema prošlosti i malo se movaju
isprobavajući svoje slomljene misaone strojeve
vraćajući se sa svojim istrošenim riječima

tu je taj užasno zarobljen zuj kamo god letimo
biti će nemoguće jasno razmišljati do sljedeće zime
što bismo trebale
kakvu bi prljavštinu trebale

TIJELO

Evo kako se dogodilo:
mrtvi su se naseljavali pod svojim blatnim krovom
a nešto je šušškalo nad glavama

bio je to jazavac, gazio je tananu pregradu

mrtvi su bili zbunjeni
obilazeći svoje dane i noći u mraku
pažljivo spuštajući noge i hvatajući se kako lebde
ali taj jazavac

s jednostavnom teškom kutijom svoga tijela koju treba podići
još se šuljao živ

167

marno radeći
sa živom lopatom koja je bio
pao je u korito
nijednom ne digavši pogled

propustio je prizor vlastitog leša koji je kao kovčeg padao k njemu
s cerekom poput otvorenog patentnog zatvarača
(kako sam ga jutros pronašla)

i nastavio trčati s tom svojom vijugavom voljom
nastavio trčati uz živicu i opet u zemlju
drhteći
kao da bi u razbijenom vrču samo trenutak prije
voda mogla zadržati svoj oblik

VISIBABA

Blijeda i gramzljiva djevojka, pognute glave, ugrizena srca,
čiji lik klima glavom i drhti pod šalom
od fine bijele vune, iznenada se pojavila
u vlažnoj šumi, blaga i nijema poput snijega.
Možda neće izdržati, posve je bez snage
ali sagiba se i trese kao da je prostajala cijelu noć
na jednoj bosoj nozi, povjeravajući se mjesečini.

Jednog jutra među nekoliko stotina bistrookih duhova
koji se dižu u hladnoći, trepću i pretvaraju se
u te drhtave ambleme noćnog mraza,
sa sobom u urni ona nosi svoje spaljeno srce
koje otvara da ga ponovno oplakuje,
bez drugih načina da izrazi
divlje cvjetno osjećanje ranjene blagosti.

Da, ona je sada samo kap snijega
na zelenoj stabljici — njeno ime je sada njen poziv. Njen um je
samo smrznuto topljenje sjaja
vode nabujale do točke pada
što možda nema nikakvog značenja. Nema priče.
Ali kakva je to ljepota, kakva li je silna moć
strpljenja, netaknuta, sad u cvijetu.

168

SOVA

sinoć na spojnici zore
zov sove otvorio je tamu

miljama daleko, dalje od svijeta izvan ove sobe

i umah sam se zatekla u šumi,
staložena, ugledavši moje ugledane oči,
čuvši moje slušanje kako se čulo,

ispod golema stabla sklepanog od straha

mrtvi kist i za njim zvijezda pade
ravno do Boga
da utemelji i popravi šumu

zatim vanka, sve dok nije dotakla svjetla grada
negdje drugdje je bujala i ispitivala ta sova

dvaput, kao da se uspijete nagnuti i kresnuti
dvije šibice na vjetru

STABLO KOJE JOŠ NIJE NIKLO

zatvorena i sadržeći sve, zemlja
se nabire da ga zakloni od vjetra,
vjeverica zaplašeno trčkara i nazire
komadiće daljina nagnute kroz drveće
a preskočiš li ogradu poderotina na čarapi
znači imati stila, šetaš kroz paučinu, pucketanje
grančica grmlju razbija tajne, sunce
nestaje, smjesta došlo i zašlo.
kad jednom uđeš, jedva primjećuješ svoje kretanje,
stablo i dalje diže uvis svoju nadu, ja volim
stajati među posljednjim stablima i osluškiivati
grane oslobođenja u kojima sam boravila —
kiša, misleći da sam otišla, praska zrakom
i zove po imenu lišće kojeg još nema

169

(izbor i prijevod s engleskoga Dorta Jagić)

Sibila Petlevski

Ljudi od tučenog zlata

(ulomak iz romana)

170

I.

Ovdje je slika nekih čarobnih vrata za koja se čini da su napravljena od tučenog zlata. Kad bolje pogledaš, sigurna sam da ćeš zaključiti da se tu radi o začaranom vrtu, jer drveće je granama prekrilo ulaz, a vrh vratnice zakriven je gustom krošnjom, baš kao da se dveri nikada nisu otvarale, a vrt kao da je neka dragocjena tajna skrivena od sviju.

Anita Brockway Ferris, *The Land of the Golden Man*, Missionary Education Movement of the United States and Canada, New York 1916.

II.

*Broj sekcionog protokola 2286/444 — 1941
Razudbeni nalaz:*

Uzrok smrti:

Prelom kostiju lubanje i time skopčano razmekšanje mozga.

Mnijenje:

Baković Zdenka, 24 godine stara, umrla je nasilnom smrću usled pada s velike visine na lice i time zadobivenim mnogobrojnim prelomima lubanjskih kostiju i posljedičnim omekšanjem mozga. Nadalje su razudbom trupla ustanovljeni obsežni podljevi krvi na obim stegnima i debelom mesu zadobiveni udaranjem tupim predmetom.

P.P.

Dovršeno.

Original strojopis

Sign., Institut za sudsku medicinu i kriminalistiku Zagreb.

III.

Jednom me nazvao čovjek da mi kaže da mrzi lik iz mojega romana. Rekao je da ga kao stvarnu osobu mrzi iz dna duše, a da ga kao fiktionalni lik prezire i da bi mu rado pljunuo u oko.

U ovome romanu svi su likovi izmišljeni — čak i oni — posebno oni koji nose stvarna imena. Zato, molim vas nemojte ih prepoznavati.

Ne pišite im ljubavna pisma. Ne nosite im cvijeće. Ne vičite im pod prozorom. Ne pišajte po njihovom grobu.

Dobri su to ljudi, zlatni ljudi, pretučeni od života. I nisu vam oni ništa skrivili. Život je kriv za sve.

PRVO POGLAVLJE — VATIKANSKI VRT

Leocadia Pérez, katolkinja okićena žutim perjem pouzdanja u duhovni put na koji je krenula, pokušava poljubiti papinski prsten, ali Francisco izmiče blagog osmjeha i pruža ruke otvorenih dlanova.

»Evo« — kaže mu — »stigla je Naša Gospa od Amazone« i prekriži se, a on blagoslivlja pet identičnih tankih drvenih figura koje ona nosi u naručju, i nakon što ih od nje preuzme, rukuje se s Leocadiom. Ona odlazi skrušeno pognuta i tek kad se vratila u krug hodočasnika, pogleda u nebo: *jedan jedini bijeli oblak na čistoj modrini, a čak i on oertava konture trbuha koji rađa Svestost*, pomisli. Prigušena radost, otjelovljena i topla kao mlijeko iz dojke, nevidljiva, ali zato ne manje stvarna, razlije joj se kutovima usana i u tankom mlazu poteče ispod košulje sve do prsa. Poslije će kleknuti čelom u travu. Osjetit će mravlje golicanje, ali neće se pomaknuti: utisnut će palce bosih stopala u rahlu zemlju i samo će načas prekinuti molitvu smiješkom, onda kad joj se pričini da su njeni smeđi palci gomolji juke posađeni u Vatikanskom vrtu.

Leocadia je Aymara Indijanka, rodnom iz Bolivije, rođena u rudarskom naselju na andskoj visoravni Altiplano u blizini grada Oruro, i otkad zna za sebe, svi njeni muški rođaci su radili u oknima cinka. A prije? Obradivali su zemlju i žvakali koku. Seljaci i radnici: sirotinja čija djeca se prave da ne znaju ajmarski iako ga sada mogu učiti i u školi. Kad je počela raditi u katoličkoj misiji bila je spremna putovati trideset sati autobusom iz La Paza na sjever, preko brda snježnih vrhova, tropskih savana u pokrajini Gran Chaco i močvara do zabačenog naselja u prašumi amazonskog sliva. Sada živi u mjestu pokraj gradića San Ignacio de Moxos i njezin je cilj pomoći siromašnim indijanskim djevojkama da nađu posao i da za njega budu plaćene. Na maloj plantaži dvadesetak žena uzgaja guavu, cupuaçu i akai — plodove kišne šume. Mlade su, ali već su se naradile na privatnim rančevima i u industriji brazilskih oraha. Iz mačedom presječenih crnih plodova sličnih kokosu, otpalih s vrtoglavo visokih prašumskih stabala, njihova su braća prstima vadila sjemenke skrivene u ljuskama

tvrdim poput kore drveta. One su svako jutro odlazile u tvorničku halu kao u krajolik s drugog svijeta prekriven humcima sjemenki prašumskog oraha. Uzimale bi ih u ruke, stavljale na stol i jednu po jednu razbijale metalnim drobilom cijeli dan, dan za danom. Ponavljale su isti pokret tijesno nagurane. Sve one su puštale da im lokalni »podnajmodavci«, s kojima su muškarci iz njihovih obitelji potpisali ugovore koje nisu znali pročitati, gnječe sise i zavlache prste između nogu u ime kredita s nedoplativim kamatama za hranu i odjeću kupljenu u trgovinama s cijenama pet puta višim nego u gradu. Očevi su im kupovali kod mešetara koji su u samotnoj nigdini veleposjedničkih imanja, daleko od konkurencije, stvarali dužničko roblje od slobodnih ljudi. Neke cure su pobjegle, druge su završile kao roba u lancima preprodaje tijela. Leocadijin zadatak bio je pomoći im: reći koja su njihova prava. Mala plantaža je bila sigurno mjesto. Prvi put su radile za sebe i dobile novac za svoj rad. Bilo je to mjesto djevojačkog hihota — kreštavog izraza bezrazložne veselosti koju su napokon mogle pokazati bez straha da će ih, ako budu previše glasne, neka ruka povući za kosu i baciti na pod, neka noga udariti u trbuh. Leocadia je smatrala da je njena istinska misija obnoviti u tim ženama želju za molitvom i privesti ih k vjeri. Sve je u njenom životu vodilo istome cilju: služiti Bogu.

Nije razmišljala o tome da se zaredi. Premda je u jednostavnoj odjeći redovnice mogla prepoznati tkanje ljubavi, željela je biti po svemu ista kao i druge žene i nije se htjela izdvajati haljom časne sestre. Prvi put je osjetila tkaninu habita na svojoj koži kad joj je kao djevojčici prišla stara redovnica modrih očiju. Nasmiješila se, i napravila palcem znak križa na njenome čelu:

»Dijete, ti imaš poziv.«

Leocadia je osjetila dodir ruke, ali i tkaninu na rukavu časne sestre.

»*Introibo ad altare Dei. Ad Deum qui laetificat juventutem meam.* Zapamti melodiju ovih riječi. Sad si premala da to shvatiš, ali razumjet ćeš jednog dana, kad za to dođe vrijeme. — rekla je starica. — »Pozvana si i tvoja je dužnost slijediti.«

Naravno, djevojčica je zaboravila »napjev« na nepoznatom jeziku, ali dogodilo se nešto neobično. Skoro dva desetljeća poslije susreta sa starom redovnicom melodija se pojavila na misi. Uskoro je doznala i prijevod:

»Pristupit ću k Božjem žrtveniku. K Bogu koji razveseljava moju mladost.«

Kad je prvi put čula Molitvu za duhovna zvanja, osjetila je da je »pozvana«, ali i da se njezin poziv mora razlikovati od drugih duhovnih zvanja:

»Gospodine Isuse Kriste ti sam si nam rekao *Žetva je velika ali radnika malo. Molite dakle Gospodara žetve da radnika pošalje u žetvu svoju.* Pogledaj Gospodine potrebe svoje Crkve i naše nadbiskupije i daruj joj dovoljan broj svetih svećenika, redovnika i redovnica, koji će vjerno i požrtvovno služiti tvoje narodu. Mnogo je onih koje si pozvao ali tako malo onih koji se radosno odazivaju Tvome pozivu, koji slušaju i čuju Tvoj glas: *Dodi i slijedi me.* Molimo te, pohodi naše obitelji da budu zajednice ljubavi u kojima roditelji s radošću

primaju djecu i pomozu da ona odrastu u prijateljstvu s Bogom te postanu ljudi poslušni nadahnućima Duha Svetoga. Ohrabri mlade da vjeruju ljubavi i spoznaju veličinu života stavljenog u službu drugima po svećeničkom i redovničkom zvanju, te mnoge privedu k Tebi, jedinome Putu, Istini i Životu. Ti si Gospodine naša nada u Tebe se uzdamo. Amen.«

Još je molila licem u travi kad se dogodilo čudo: pridigla je glavu samo na trenutak i odmah uočila još jedan mali, ali neobični znak. Leptir bijel kao pahuljica snijega lepršao je krilima, a pritom se jedva pomicao s mjesta. Isprva se činilo da samo traži odgovarajuću točku za slijetanje. Može li kukac biti neodlučan poput čovjeka? Leocadia je bila uvjeren da je svaki živi stvor vrijedan poštovanja i da ne treba mjeriti pamet leptira prema pameti čovjeka, ali ni obratno. Zato ona ne bi bila nimalo iznenađena kad bi skromno biće kratkog životnog vijeka, dok traži gdje će sletjeti, iz svoje sićušne moždane ganglije proizvelo neku dvojbu sličnu misli koja bi na trenutak uspjela poljuljati nepogrešivost nagona prirode. Kao da je priboden nevidljivim čavlom za zrak, leptir je treperio na istome mjestu. Pravo čudo ipak nije bilo u sablasnom neskladu uložene energije i rezultata njegovog truda, nego u nečem sasvim drugom: Leocadia je već prije vidjela takvoga leptira, i to više puta, ali duboko u prašumi rodnoga kraja. *Kako je dospio u Vatikanski vrt?*

173

Kad je europsko oko prirodoslovca u tamnoj kišnoj šumi amazonskog sliva prvi put zamijetilo tu neobičnu vrstu insekta, učinilo mu se da mu je u vidokrug uletjela pahulja snijega. Peruanske i bolivijske pahulje se obično vide u letu, u traci svjetla, tamo gdje je palo stablo i oslobodilo prostor za sunčevu svjetlost koja prodire sve do razine tla. Ti maleni leptiri lete vrlo sporo i vrlo uporno, ali očigledno nigdje ne idu. Titravo lebde kao da putuju bez putovanja, i treba im nekoliko minuta prije nego što se konačno smire. A kad napokon pronađu mjesto, obično tamo ostaju vrlo dugo, kao da su zamrli od nama nedokučivog užitka.

Leocadia je bila uvjeren da prisutnost prašumskog leptira u Papinom vrtu nije slučajna: bio je to znak odobravanja, poljubac Majke. Čudo bi za nju bilo još veće da je znala kakvo je ime, početkom devetnaestog stoljeća, njemački prirodoslovac Jacob Hübner nadjenao bijelom kukcu tropskih šuma. Samotna leptirica *Leucidia brephos* bila je takoreći njena imenjakinja. U korijenu toga imena skrivala su se dva stara pojma: *leukos* je prizivalo u svijest nešto bijelo i čisto poput pješčanog žala drevne Itake ili kamena s otoka Brača o kojem su s nostalgijom govorili hrvatski doseljenici iz pokrajine Oruro, a *brephos* je bila grčka riječ za fetus, nerođeno dijete. Leocadia Pérez se nije opterećivala takvim, reklo bi se »učenim« stvarima. Gdje god je išla, nosila je sa sobom džepni Molitvenik. Samo izgovorene riječi, molitve i pjesme mogle su doprijeti do njenoga srca. Riječ na papiru ju je ostavljala hladnom, premda je mogla — kad bi se od nje to tražilo — dugo čitati bezglasno mičući usnama u nekoj vrsti očajničkog nerazumijevanja, kao da obavlja sakrament pokore zaljevajući suzama sjeme graha položeno na staklenu ploču i čeka da ono proklje.

Dok je molila s čelom na travi zajedno s drugim indijanskim vjernicima koji su doputovali u Vatikan povodom Amazonske Sinode, blicevi fotoreporterskih aparata uhvatili su u kadar komadić njezinih leđa u šarenoj haljini: u prvome planu našle su se bose pete prljave od zemlje koje su izazvale gađenje mnogih bijelih katolika, među kojima je bio i Alexander, dvadesetšestogodišnji Austrijanac. Da u njegovoj zemlji još od raspada Austro-Ugarske monarhije nije donesen zakon o zabrani korištenja plemićkih titula — u novinama bi pisalo mladićevo puno ime: Baron Alexander von Tschugguel zu Tramin.

Nije venama toga Austrijanca oduvijek tekla plava krv. Njegova obitelj, koja je od trinaestog stoljeća živjela u Južnome Tirolu, dobila je pravo na viteški grb 1530. godine kad je gradonačelnik Tramina na Vinskoj cesti, Leonhard von Tschugguel, od nadvojvode Ferdinanda I, dobio grbovnicu. Bilo je to godinu dana prije nego što će Izborni knezovi nadvojvodu, koji se u početku nije doimao kao ozbiljni politički igrač, izabrati za rimskoga kralja. Tek početkom osamnaestog stoljeća jedan od Alexanderovih predaka bio je promaknut iz viteškog ranga u status baruna. Prezime mladića koji je dobio podražaj na povraćanje pri pogledu na Leocadijine noge, vezan je uz legendu o tisuću godina starome drvetu uz jezero Tschuggsee o čemu svjedoči i prikaz hrastova lišća na viteškom blazonu, koje je s jedne strane crne, a s druge crvene boje.

Alexander je čudan svat: s jedne strane konzervativac i sanjar izgubljenog austrijskog carstva, ponosni nositelj grba svoje obitelji, s druge strane je militantni katolik, koji bi htio biti poput svetoga Bonifacija strog i blag, uspravan kao koplje i neslomljiv kao hrastov štap. Zato je i utemeljio Institut svetoga Bonifacija kojem je glavna svrha — kako piše na internetskoj stranici te institucije — pomoći kršćanskim laicima da dođu do riječi i usprotive se paganizmu i globalizmu u crkvi. Alexander, koji se na portalima i u novinama prvo pojavljuje kao »anonimni mladić«, žarko žudi biti medijski vidljiv. On je moderni vitez koji traži način kako se istaknuti, kako postati poznat. Njegov je cilj osnažiti blijedoplavu krv koju njegova građanska obitelj nije dobila silom prirode nego stekla nekim činom nasilja ili socijalnog ustupka, možda i u borbi s Turcima, ili nekom uslugom u časti ili u novcu, svejedno u čemu, koja je u danome trenutku zadužila vladara i natjerala ga da im pokloni grb. Ferdinand u vrijeme kad je upoznao gradonačelnika Tramina nije znao njemački, austrijski staleži su ga mrzili jer je ograničavao njihova prava i interese, pa je trebao saveznike, a kad ih nije mogao pridobiti tada se nesmiljeno rješavao protivnika i tek kad je dao pogubiti osam plemenitaša, stekao je dovoljnu moć da pokori austrijske krajeve. Ne treba sumnjati da mu je u takvim okolnostima pomoć bila dobrodošla i vrijedna viteške titule. Ali i kad pučanin stekne plemstvo, to je ipak plemstvo, i ono s vremenom dobiva na patini autentičnosti. Stoga mladi Alexander u svečanom lovačkom odijelu od valjane vune, kad nazdravlja s prijateljima i rodbinom u božićnoj noći, i čim podigne kristalnu čašu mirisnog bijelog vina, zamišlja da jednim zamahom sjekire ruši stabla. Njegove se grudi nadimaju od ponosa. Najradije bi zaurlao:

»Poslušajte, sinovi šume!«

Ali odgoj mu ne dopušta da pusti glas. Uspijeva reći samo:

»Živjeli!«

Njegova duša više u tišini i trudi se, ali nikako ne može izgovoriti repliku koju je njegovo tijelo uvježbalo pred ogledalom:

»Poslušajte, sinovi šume! Više neće teći krv ove noći... Ovo je noć rođenja Krista, sina Svevišnjeg, Spasitelja čitavog čovječanstva. Pravedniji je on od Baldera lijepog, veći nego mudri Odin, ljubazniji nego dobra Freya. Od kada je on došao sva žrtvovanja su prestala. Mračni Thor kojega uzalud prizivate je mrtav. Duboko u tami Niffelheima on je izgubljen zauvijek. I večeras u ovu Kristovu noć vi ćete početi živjeti. Krvavo stablo više neće donositi zlu kob vašoj zemlji. U ime Gospodina ja ću ga uništiti.«

Dok vjetar huji kroz dimnjak kamina, mladi barun zamišlja prizor u kojem nakon što je, poput sveca-ratnika, raščetvorio hrast, oluja novoga doba posvuda uokolo čupa drveće zajedno s korijenjem, a ostavlja samo jednu malu, kržljivu jelku pod snijegom. *Možda još nije došao pravi trenutak za akciju, ali Bog će dati da dođe*, misli Alexander.

I doista, ukazat će mu se prilika, ni godinu dana od kada se zavjetovao da će pokazati odvažnost: u utorak, 22. listopada 2019. godine, osamnaest dana nakon što je na fotografiji vidio prljava stopala Leocadie Pérez koja se spustila na zemlju u Vatikanskom vrtu zanesena u molitvu.

Mladi barun von Tschugguel je doputovao u Rim, i eto, zahvaljujući oku kamere s mobitela njegova prijatelja, vidimo ga kako se u cik zore, još dok bljedilo titraju svjetla gradskih lampi, prikrada Bazilici sv. Marije Velike u kojoj su po završetku Sinode izložene skulpture Gospe od Amazone. Barunov pomagač snima svaki njegov korak mobitelom, od otvaranja vrata, preko potrage za poganskim idolima, zvuka njegovih potplata na ranokršćanskom kamenu poda, krađe pet komada oslikanog drveta u obliku istovjetnih figura gole trudne Bogorodice u čijem trbuhu svijetli nevidljiva narančasta tajna začeca; čija je kosa crna, a lice oštarih crta slično licu prašumske Indijanke. Malo oko mobitela prati Alexandera i kod izlaska iz crkve i hodanja uz rijeku Tibar, sve do trenutka kad postavlja drvene skulpture trudne Gospe od Amazone na rub ograde s koje ih, jednu po jednu, njegova ruka, nadahnuta ulogom svetoga Bonifacija, odgurkuje u vodu, prvo rutinski, zatim sa sve većom snagom prezira u zamahu. Amaterska kamera snima kako tanki drveni kipići jedan za drugim padaju u dubinu, a riječna ih struja odnosi.

Bazilika sv. Marije Velike vezana je uz legendu o snu pape Liberija koji je jedne noći, početkom kolovoza 352. godine, usanjao Gospu koja mu je rekla da njoj u počast izgradi crkvu tamo gdje će pasti snijeg. Dva dana kasnije, toga ljeta, prva je pahulja snijega zalepršala na rimskome brežuljku. *Ili je to bila leptirica?*

Tek kad se Leocadia vratila u San Ignacio de Moxos, do nje je stigla vijest da su kipići Gospe od Amazone završili u Tibru. Sveti Otac je uputio ispriku indijanskim vjernicima i navodno su karabinjeri uspjeli pronaći skulpture i izvući ih iz rijeke dok ih je matica vukla nizvodno. No, je li doista bilo tako? Leocadia nigdje nije mogla pronaći podatak gdje su točno završili kipići, jesu li vraćeni u Vatikan i je li spašeno svih pet. U međuvremenu su se mišljenja ljudi podijelila. Dio vjernika bio je uvjeren da je Alexander heroj, ali bilo je i onih koji su ga nazivali lopovom i vandalom. Čak su i kardinali bili podijeljena mišljenja. Dotad medijski nevidljivog, a samim time i nepoznatog Austrijanca, čija je nezrela nepodopština, snimljena mobitelom, završila na društvenoj mreži, počelo se oslovljavati kao baruna. U novinama su se prvo pojavile kratke izjave »kontroliranog kradljivca«, zatim nešto duži portreti »borca za istinsku vjeru«, da bi naposljetku zaredali i opsežni razgovori s »konzervativnim političarom i tradicionalnim katoličkim aktivistom« u kojima je mladić mogao ne samo objasniti razloge svojega čina, nego predstaviti i javno zagovoriti vlastite, dotad marginalne, stavove o društvu. U svakom slučaju, barun je dobio minutažu slave, pa je čak krenuo i na turneju po Sjedinjenim Američkim Državama. Omrznuti globalizam protiv kojega se borio, pokazao se u njegovu slučaju i te kako korisnim — jer što je zakon jedne male Austrije, koja je nakon raspada velikog carstva, u ime jednakosti svih svojih žitelja zabranila bivšem plemstvu da se služi plemićkim titulama, kad se uspoređi s općevažnim zakonom potražnje za pikanterijama iz života bogatih, slavni i utjecajnih? Svaka žudnja čovjeka za voajerskom zabavom — i plitka, i banalna, i mračna, i nastrana, svejedno kakva žudnja — može se medijski prikazati kao demokratska potreba, a kad je jednom prihvaćena kao »narodna«, iz nje se — po narudžbi lobija moći — lako stvori velika tema, opći problem i zajednički cilj. A kad se to dogodi, obično je vrag već uzeo šalu.

Leocadia je još uvijek osjećala i njoj samoj neobjašnjiv ponos što je čovjek iz naroda uopće mogao postati, a kamoli tako dugo ostati predsjednikom Bolivije. Evo Morales je bio prvi čovjek na vlasti indijanskih korijena, iz plemena Aymara, rođen u oblasti Oruro, kao i Leocadia. Odlučila je ne ići na izbore, jer kad bi izašla, opet bi glasala za njega, ne bi mogla drukčije. Ta ipak je Evo bio taj koji je napokon stao u obranu djevojčica i uveo zakone koji su ih štitili barem na papiru, ako ne u stvarnome životu; uveo je projekte opismenjavanja i pomoći najsiromašnijima; nacionalizirao je vodene resurse i proizvodnju hidrokarbona i želio iščupati njenu zemlju iz stoljetne podložnosti kolonizatorima! Nije mogla glasati za Moralesova protukandidata, bivšeg predsjednika, Carlosa Mesu, televizijskog novinara koji je dolazio iz obitelji imućnih intelektualaca, oca arhitekta i majke povjesničarke. Gotovo dva trilijuna kubičnih metara bolivijskog prirodnog plina nikada nije prestalo pobuđivati apetite vanjskih sila i »multinacionalnih« plaćenika globalizma predvođenog Međunarodnim mo-

netarnim fondom i Svjetskom bankom. Tim međunarodnim igračima nikako nisu odgovarali rezultati »plinskog referenduma« kojim je narod — potaknut Moralesovim socijalističkim pokretom MAS — izrazio jasnu i nedvosmislenu želju da se prirodni resursi plina nacionaliziraju. Predsjednik Mesa je pod direktnim pritiskom izvana proglasio da je »referendum nemoguće provesti u djelo« i tek kad su deseci tisuća prosvjednika umarširali u La Paz, on je shvatio da mora podnijeti ostavku. I sad bi taj isti čovjek poduprt istim lobijima moći trebao smijeniti Moralesa kojega su široke mase postavile na vlast 2005. godine i koji je od tada s lakoćom ponovno dobivao povjerenje naroda! Mesa je bio i ostao nemoćan samostalno voditi zemlju, u to Leocadia nije uopće sumnjala, ali Chiquitania je gorjela godinu dana i znalo se tko pali šumu i zašto Evo ne želi ništa poduzeti.

Četiri milijuna hektra stabala bolivijske Amazone bilo je u plamenu i ona je osjećala da ne smije izaći na izbore da ne bi glasanjem za Eva iznevjerila katolička uvjerenja i izdala one do kojih joj je bilo stalo, aktiviste za zaštitu šuma, ljude u čije poštenje tada još nije imala priliku posumnjati. Pridružila se Grupi nakon »Osmoga marša starosjedilaca« — prosvjeda protiv gradnje autoceste kroz prašumu koja je prvim odvojkom — od Isinuta do Monte Grandea — trebala presjeći napola zaštićeni rezervat, a drugim odvojkom spojiti Monte Grande i San Ignacio de Moxos. Planirali su mirni marš: sakupilo se više od tisuću sudionika. Bilo je to dan nakon što su prosvjednici naoružani lukovima i strijelama nakratko priveli ministra vanjskih poslova Davida Choquehuanca, prisiljavajući ga da krene s njima u marš kako bi ih zaštitio od policije i provladinih demonstancija. Ministar unutarnjih poslova Sacha Llorenti optužio je prosvjednike za otmicu ministra Choquehuanca. Prvo je zaustavljena pomoć u hrani koja je dopremana iz grada. Svi su komunikacijski kanali bili presječeni, a onda, neposredno prije sumraka u nedjelju 25. rujna, te 2011. godine, grupa od oko petsto policajaca okružila je prosvjednike među kojima je bilo dosta žena i djece, pa čak i trudnica, i krenuli su na njih suzavcem. Udarali su koga su stigli palicama, gazili ih na tlu i čupali dojenčad majkama iz ruku. Pohapsili su vođe, odvojili djecu od majki i nagurali ih u autobuse. Leocadia je tada bila među ženama: čula je kako se dva policajca nadvikuju na ajmarskom, i u trenu se u njoj probudila nada da će moći spriječiti krvoproliće ako im se obrati na materinjem jeziku, ali to je samo izazvalo dodatne probleme. Urlali su da je prodana duša, da radi za strane sile, i tako je slomljenih rebara, očiju nadraženih suzavcem, završila u istom autobusu s vođama prosvjeda. Dio domorodaca gađao je policajce kamenjem, ili su na njih odapinjali strijele iz tradicionalnih plemenskih lukova koje su ponijeli na protestni marš više zbog dekora nego kao oružje. Ta se grupa, teškom mukom uspjela probiti do La Paza, a tamo su već snimke nasilja procurile u sve medije. Predsjedniku nije preostalo ništa drugo nego privremeno obustaviti projekt izgradnje autoceste kroz Amazonu. Tvrdio je da nije osobno odobrio policijsku akciju, ali ljudi koji su ga prije podržavali i glasali za njega — uključujući Leocadiu — odjednom su se zbog skan-

dala s demonstrantima osjetili prevarenima. Naravno, bio je to samo dio njegovih glasača. Moralesa su politički protivnici povezivali s *cocalerosima* kojima je odgovarala gradnja autoceste kroz prašumu. Ali tu nije bilo tajne — sindikat uzgajivača koke bio je baza njegovog biračkog tijela. Uzgajivači koke obično sijeku i pale šume kako bi pripremili tlo za usjev, a zatim ubiru po nekoliko berbi godišnje. Uzgoj koke sličan je rudarenju: tlo se urušava u potoke i rijeke. Zbog otpada s farmi nestaju čitave populacije riba u rijekama Isiboro, Secure i Ichoa, a cesta otvara put ilegalnim drvosječama. *Dorado* — golema riba koja se presijava nestvarnom bojom zlata — putuje uz rijeku Mamoré u slivu Amazona do pritoka u blizini naselja plemena Tsimane. Zlatna riba živi u malom brzacu Itirizama gdje se kišna šuma susreće s podnožjem Anda. Njegove divlje vode usporavaju i šire se u perjanicu: nizvodno se pridružuju Sécureu, rijeci s puno utonulog drveća, a voda postaje spora — pojavljuju se sprudovi i pličine. Zlatni grabežljivci obično su u potrazi za *sábalom*, ribama koje migriraju uzvodno da bi se mrijestile u ogromnom broju. Jata crnorepih *sábala* okupljaju se u rijeci, a kad ih napadne *dorado*, bježe s prskom koji se podiže uvis kao morska pjena. A tu je i *paca* koja jede male okrugle voćne plodove, *yatorana* oštarih zuba i prugasti som *surubí*. Gusto raslinje omeđuje rijeku — gotovo bez tragova ljudske prisutnosti, osim Lodgea — hotela za bogate zapadne ribiče — građenog po uzoru na indijanske kolibe.

Leocadiu je uz to mjesto vezalo sjećanje. Jedno vrijeme je radila kao kuharica u Lodgeu — kompleksu od nekoliko nastambi za koje u reklamnom prospektu piše da su »u potpunosti izgrađene od održivog drva posjećenog u obližnjoj džungli«. Gostima se obećavalo da će »svake večeri uživati u ukusnoj internacionalnoj kuhinji, svježem mesu, povrću i odličnim argentinskim vinima«. Alkoholna pića su bila uključena u paket usluga, doručak se kuhao po narudžbi svako jutro, a ručkovi su se pakirali i posluživali uz potoke i brzace svako poslijepodne. Baš kao da je netko — dvjestotinjak kilometara od La Paza i više od četiristo kilometara od Santa Cruza de la Sierra — s neba bacio u divljinu nekoliko luksuznih drvenara s »internationalnom kuhinjom i zanimljivim koktelima«.

»Kao tekuće zlato!« — uskliknuo je Xavier. — »Sunce razliveno između oblutaka«. Mislio je na plitke, čiste prozirne vode koje teku nizvodno kroz planinu i preko prašume. »Imaš sreću što možeš to gledati svaki dan.«

Upravo je redala rebarca *pacu* ribe na roštilj i to što je rekao prošlo bi s njene strane potpuno nezapaženo, da Xavierova opaska nije bila izgovorena prisno, tako blizu da su joj se nadražile maljice uz uho.

»Ja tu ne živim. A nisam baš ni uspjela vidjeti puno više od obale rijeke i Lodgea. Oruro je moj grad. Možda ste bili i tamo?«

Taj dan je bila u pratnji gostiju — zapravo čekala je njihov povratak s još nekoliko Tsimane Indijanki koje su napravile zaklon — sjenicu od ovlaš spojenih bambusu sličnih stabljika. Kad bi čamci s ribičima i vodičima koji su veslali na način njihovih predaka, pristali uz obalu, roštilj je već bio spreman.

Ali ona nije čistila utrobu riba koje su turisti ulovili taj dan. Veliki *dorado* se ne jede. Tsimane Indijanci će radije pojesti majmuna urlikavca nego zlatnu ribu. Nakon nekoliko fotografija koje će poslužiti kao dokaz o ulovu — trofejne primjerke se pušta natrag u vodu. To se smatra ekološki prihvatljivim, ali Indijanke kažu da je šteta napravljena čim se izvuče udica, ako *dorado*, makar i samo malo, prokrvari u vodu. Leocadia je stavljala na roštilj mariniranu *pacu*, već narezana rebra s mesom biljojedne piranje koje su dopremili iz hotela. Mrzila je miris i okus ribe.

U njenom se kraju jede meso: sitno nasjeckano meso ljame usoljeno i sušeno na suncu, Leocadia bi namakala preko noći, a onda bi ga stavila u lonac i prvo kuhala, a poslije bi ga pekla na vrućem ulju dok ne potamni.

»Morate probati *charquekan*« — rekla je i nasmiješila se. »Mi u Oruru znamo što je dobra hrana. Ljamino meso, sa svježom kravljom *quesillom*. A tu su i naši krumpiri. Najbolji na svijetu, kuhani u kori, i *hominy*, sjemenke kukuruza kakve nigdje drugdje ne možete probati, i *llajwa* od ljutih papričica koje mi u Oruru jedemo još od vremena Inka. Ako već niste, svakako posjetite Oruro. Najbolje je da dođete u vrijeme karnevala.«

Xavierovo lice — tako blizu njenome — odjednom joj se učinilo odnekud poznatim. Ne bi se moglo reći da je bio lijep, možda čak nije bio ni privlačan. S prljavoplavom, neurednom bradom, mršavih, oštarih kontura lica, jakih čeljusti, pomalo kockaste glave, s dvije jake bore oko usta. Uvijek se čudila kako moderan čovjek može imati takav smiješni zatiljak: s mrežom bora, kao da je išaran, kao da je vatra nekog davnog plemenskog ognjišta upekla čađu u njegovu grubu kožu.

Kad je rekao da ona ima sreću što može živjeti u rezervatu Tsimane, nije previše razmišljao, zapravo ga se Leocadia nije uopće ticala: razgovarao je s njom kao da razgovara sa samim sobom. Toliko ga se malo ticala da nije primijetio očitu razliku između njenog izgleda i izgleda domorotkinja. Uostalom, sve su one bile Indijanke — ovakve ili onakve — ali Indijanke. Mislio je da ih poštuje i da je to dovoljno. Uvijek je bio ljubazan. Volio je prirodu, a te žene su bile dio prirode koju je poštovao. Xavier je bio ponosan na svoje vještine preživljavanja u divljini. Ta je znanja, kao instruktor i vodič, prenosio dalje, grupicama avanturista koji su dolazili u Boliviju i Peru da bi doživjeli nešto novo i stekli nezaboravno iskustvo. Njegovi su roditelji bili bogati bijeli *Cruceños* — otac mu je bio Hrvat, građevinski inženjer, ugledan i omiljen čovjek kojeg su svi zvali Pipo, a majka — Francisca Suárez, rođena u Brazilu, žena eksplozivnog, za mnoge neugodnog temperamenta, naslijedila je tvornicu šećera zajedno s rasnim i intelektualnim osjećajem nadmoći secesionista koji su davne 1935. godine osnovali Republiku Santa Cruz de la Sierra. Ta kratkotrajna politička tvorevinu ipak je ostala zapamćena u dušama i srcima *Cruceñosa* kao ideal samostalnosti i prosperiteta od kojega u toj pokrajini ljudi nikad nisu potpuno odustali. Xavierov otac — Pipo — punim imenom Stipe Lischevich — bio je drugi naraštaj iseljenika iz Pučišća na otoku Braču. Njegov otac — Petar

Liščević alias Barbirot doselio je u Oruro s valom osiromašenih hrvatskih vinogradara koji su početkom dvadesetog stoljeća masovno napuštali dom jer je njihove posjede uništila filoksera, trsna uš koju narod zove žiložder.

»*Charquekan* — pa to je moje omiljeno jelo!« — uskliknuo je Xavier i prvi puta bolje pogledao Leocadiu. »Oruro, kažete ... pa naravno da sam tamo bio. Otac mi je tamo rođen. Moglo bi se reći da smo sugrađani. Dobro, ako ćemo pravo — ja sam *Cruceño* — nisam imao prilike živjeti u regiji Altiplano. Ali ipak je Oruro grad mojeg oca i pokojnog djeda. Ja sam Xavier. A vi?«

»Ovdje svi znaju tko je Xavier« — rekla je, pružila ruku i predstavila se.

»Gospođice Leokadia«, ako smijem primijetiti« — Xavier je krenuo u rutinsko zavođenje — »imate jako lijepe, tužne oči. Vi ste žena lijepih tužnih očiju i čvrstog stiska ruke«.

»Tužnih očiju i širokog osmjeha« — rekla je i u šali iskezila zube ciljajući na poznatu činjenicu da žvakanje lišća koke daje zubima ljudi koji žive na obroncima Anda nevjerojatno bijelu boju.

180

Ali taj učinak čarobnog izbjeljivanja traje kratko, baš kao što će kratko potrajati i ljubavna veza Xaviera i Leocadie. Nema tog čarobnog efekta koji bi bio vječan: ista tvar u lišću koja je obdarila djecu i mlade nestvarnim, snježnobijelim osmijesima, razara caklinu dugogodišnjih žvakača koke i dovodi do potpunog truljenja u njihovim ustima. To se događa otprilike u isto vrijeme kad zbog teških okolnosti u kojima žive, ljudi s obronaka Anda, izgube potrebu za vidljivim iskazivanjem radosti. Ponekad, sredovječni čuvari ljama mogu čučati čitav dan bez pokreta, tupa, ispražnjena pogleda, kao da spavaju otvorenih očiju, dok njihove krnjave čeljusti prebacuju lišće slijeva nadesno.

Prvi put su spavali zajedno u mreži sa zaštitom od komaraca obješenoj između dva drveta. Doslovno tako: Xavier i Leocadia su sanjali s glavama svako na svojoj strani, isprepletenih nogu, a tek poslije su bunovno spojili tijela u zmijskom pokretu parenja. Za razliku od žene, zmija odlučuje hoće li ostati trudna i može zadržati spermiju do prilike koju smatra pogodnom. Pred Leocadijom su se otvarale naizgled dobre prilike — barem je tada tako mislila. Xavier joj je obećao posao u kući njegove majke, a rad za imućnu bijelu obitelj tvorničara, značio bi veliki skok u prihodima, Možda preuranjeno i naivno, ali pred njom se ukazivao privlačan, novi svijet. Xavier joj je opisivao imanje: njena su bedra još bila ljepljiva i topla od ljubavi dok ju je nagovarao da pođe s njim u grad koji još nije imala prilike vidjeti. Gotovo da je mogla osjetiti okus vruće čokolade i jezikom je pokušavala izvaditi mrvicu mljevenih oraha iz zamišljenih kolača koji su joj zapali među zube; spuštala se zajedno s Xavierom po rukohvatu širokog stepeništa iz dječje u veliku dnevnu sobu i nosnice joj je dražio miris ulaštenog parketa; bila je obučena kao prava mala *cholita*. Znala je sve do najsitnijeg detalja: ispod njene svečane *pollere* — koja nije bila tkana nego od svile, i koja se presijavala kao rastopljeno sunce, virilo je još nekoliko slojeva izvezenih podsuknji. Dok se vrtoglavo spuštala niz rukohvat, spretno kao u

snu, vidjele su joj se noge do bijelih gaćica i oboje su se tome smijali. Zapazila je izrezbaren namještaj, srebrno posuđe i slike gizdavo obučene bradate gospode. U zamišljanju je išla tako daleko da je na rubu ormara »potrgala« ljubičasti šal sa svilenim makrameom. Mogla je dočarati i prizor gdje njih dvoje s rukom u ruci — dječak koji je posjedovao svo to blago i ona — također mala djevojčica — trče kroz nepregledno polje šećerne trske. Ali prije odlaska u Santa Cruz, trebali su još neko vrijeme provesti na njegovom poslu — odvesti grupicu ljudi među kojima je bilo i novinara — kroz džunglu u naselje u kojem je živjelo nekoliko obitelji Tsimane Indijanaca. Sve je to za nju bilo novo. Premda i sama Indijanka, bila je u tome kraju došljakinja puno više nego Xavier. On je bio i njen »turistički vodič« kroz kišnu šumu koja će se uskoro pokazati kao šuma zagonetnih znakova izgubljenog roda.

Kao da je bio poslan od Više Sile — reći će Leocadia puno godina poslije — i kao da je postao njen ljubavnik samo zato da ju odvede u nepoznato, među primitivne ljude čije je tijelo znalo misliti i bez mozga jednako dobro kao što ptica zna jedriti nebom na vjetru, skoro bez zamaha krila, a da ju nitko nije učio toj vještini. Leocadiu ništa nije povezivalo s plemenom Tsimane, čak ni najstarije nasljeđe — jer njen je narod imao krv stariju od Inka, i pamtio je magiju iščupanih srca i gromoglasno trubljenje u školjke u tunelu koji vodi do Totema koji sikće poruke straha. Njen je narod još čuvao sjećanje na civilizaciju koja je postavila svoj megalit u središte svijeta. Taj kamen i grad oko njega — kojeg na ajmarskom i danas zovu *taypiqala* — bio je sidrište njihovog identiteta. Za razliku od Leocadijina naroda, Tsimane su bili i ostali ljudi u bijegu. Još prije bijelih osvajača, povlačili su se ispred vojske Inka sve dublje i dublje u džunglu: znali su razgovarati s duhovima drveća, loviti sitnu ribu zajedno s velikim svetim *doradom* koji ju je navodio na njihova koplja, i čitati pismo smrvljenih kostiju prašumskih životinja. Za njih je bijeli, visoki Xavier s prljavoplavom bradom i kosom svezanom u rep, bio stranac jednako kao i ona — mala, kratkonoga Aymara ciglene puti, blistavog osmjeha.

»Nosiš li ponekad i ti crni šeširić na vrh glave?« — pitao je Xavier, a ona to nije shvatila kao šalu nego je smatrala da ga odgovor stvarno zanima.

»Imam *el sombrero*, ali je moj smeđi, i nosim ga na stranu jer, kao što znaš,« — razvukla je usnice u grimasu lažne samouvjerenosti koja prikriva stid i pritom po tko zna koji puta pokazala bisernu nisku zubi — »još sam slobodna!«

Leocadia je mislila da u Boliviji, a i šire, ne postoji čovjek koji nije upoznat s običajem ajmarskih cura da nose šeširić engleskog kroja koketno nakrivljen kako bi dale momcima do znanja da su raspoložive za udaju. Ljubila je Xaviera u usnice bučno, razigrano: prišuljala bi se iza njegovih leđa i pljesnula rukama, a kad bi se okrenuo, poskočila bi kao da ga želi napasti, privukla njegovu glavu prema svojoj — snažno, s obje ruke — i cmoknula ga u bradu, usta ili nos, svejedno.

Od poštene ajmarske cure očekuje se da puno radi i »da nikada ne laže«. Leocadijin otac je bio rudar, ali njena šira obitelj je živjela na stari način — uzgajali su krumpir i kvinoju na strmim terasama planinskih obronaka. Tlo na kojem je, kao u pjesmi, cvalo stotine nijansi cvjetova isto toliko različitih vrsta krumpira, zapravo je škrto, pa ni nju nije mimoišao posao sakupljanja balege za gnojivo i ogrjev. Na putu do pašnjaka, na ugarima, gdje životinje vrše nuždu, djeca i žene skupljale su izmet od goveda, magaraca, konja, ljama, crnih i bijelih alpaka. Ponekad bi tu prošle i divlje »kamile s Anda«: nježne vikunje i narančasti guanakoi. Suhi zrak i vjetar brzo suše govna: Leocadia ih je podizala golim rukama i stavljala u košaru. Rekli su joj da sitne ovčje brabonjke ne dira jer su hrana za divlju zemlju. Dok je kao mala hodala preko nepokošenih polja i travnjaka za ispašu gore visoko u brdima, razmišljala je o prehrambenim navikama Zemlje: svako toliko bi podigla suhi brabonjak, pomirisala ga i spustila natrag na tlo. Nije si mogla nikako predočiti sam čin hranjenja. *Kad se to događa? Možda noću?* — pitala se i bila je sretna što Zemlja ne jede djecu.

182

Kretanje kroz džunglu u grupici zanimljivih ljudi predvođenih Xavierom moglo je trajati dva tjedna, ali Leocadia je izgubila pojam o vremenu i potpuno se predala novoj situaciji. Poslije će na rubu suza — ovladana kratkotrajnom navalom osjećaja koja je uvijek prijetila pri spomenu Xavierova imena — reći da se »predala ljubavniku dušom i tijelom«. A onda će joj se opet razvedriti lice i boja glasa, i Leocadia će radosno, možda čak i slavodobitno, priznati da je tada bila lakomislena i da je »ušla u grijeh«, ali da ne žali jer sve što se dogodilo bilo je »dio providnosti Božje«. Tu riječ providnost naučila je od jednog fratra koji je po školama ispovijedao djecu, a mise je vodio na »smiješnom španjolskom«. Postao joj je drag jer se nije lako predavao. Učio je jezik na greškama i to je uskoro postalo njegov zaštitni znak: ljudi su ga prihvatili, a prihvatili su ga jer im se smilio tako jadan, mršav, blijed, s vječnim proljevom. Sva djeca, pa tako i Leocadia, tražila su da im ulije malo svete vodice u dlanove pa su se umivali. Čudio se što ih roditelji ne krste, i nikako nije mogao shvatiti da je teško naći kumove jer ako roditelji napuste djecu, što se često događa, kumovi moraju preuzeti financijsku brigu. Fratar je spominjao »Božju volju« u skladu s kojom se zbivaju sve stvari na ovome svijetu, ali kao što je on imao problem s razumijevanjem sirotinjske logike u vezi s obredom krštenja, ona je imala problem sa razumijevanjem katoličke logike, pa kad bi fratar rekao da je providnost situacija u kojoj što god mi htjeli, sve na kraju ispadne tako kako je »Bog htio«, ona u tome nije vidjela ništa kobno, ništa sputavajuće.

I slučaj »smiješnoga fratra« i njen osobni primjer davao joj je do znanja da ta Volja ni na koji način ne ograničava njenu slobodu odlučivanja. Dapače, ona je sebi protumačila providnost kao pravo svake osobe na stalne promašaje, kao slobodu da se neprekidno čini krive korake na životnoj stazi na kojoj se neki ljudi pokažu kao dobri, a drugi kao loši. I tako na kraju sve što živi mora umrijeti i sve ispadne dobro »jer je tako Bog htio«. Njeno indijansko nasljeđe, ajmarska krv starija od krvi Inka, poštovala je Smrt i nije znala kako je nadići

prema receptu kršćanske dogme. Ona je vjeru stjecala na putu kroz život, moglo bi se čak reći da ju je stjecala usput. Njen Bog je bio puteljak kroz džunglu i mogla ga je spoznati samo kroz posrtanje: bio je trn u peti, cerek majmuna s grane, prašina na cesti i grafit na zidu u predgrađu Orura, ugar na obronku planine i sasušeni brabonjak u šaci. Tumačenje »onoga na kraju« ostavljala je propovjednicima. Sve dok je Bog bio s njom, nije morala razmišljati o cilju, nije se trebala brinuti o tome kamo ide; bila je čistoga srca i zato nije sumnjala da će ona osoba među nama koja započne dobro djelo, to što je počela i dovršiti.

Ali vratimo se njenom iskustvu s plemenom Tsimane, kišnoj šumi i ljepljivim bedrima. Bilo je to opojno razdoblje njena života.

Marina Šur Puhlovski

Virus, potres, brak

184 *Prva knjiga: Maks*

3.

Odmah po kontracepciju — rekla je Flora kad smo obje našle dečke na prvoj godini studija, ona Borisa (od kojeg se ubrzo rastala), ja Kristijana, i odvela nas ginekologu za kojeg je dobila preporuku, da nas pregleda i napiše nam recepte za tablete. Osjećale smo se važno vraćajući se kući s tim pilulama u torbica-
ma koje su nam davale vlast nad svojim tijelom, a time i vlast nad životom, jer je potlačenost žena počela s potlačenošću tijela, s njenom ljubavi i njenim trudnoćama. Pogotovo jer za tablete neće znati naši roditelji, za koje smo još djevice.

Ali sad bih ja dijete, pa je s time završeno, prestala sam ih piti čim sam se odlučila roditi, a onda je još dva mjeseca trebalo paziti dok se tijelo ne očisti od otrova, obuzdati nestrpljenje.

* * *

Da li je nestrpljivost jedna od mana ove žene, pitam se, dok se promatram kao lik u ogledalu, u njegovim bezbrojnim odrazima kroz godine, jer samo tamo se vide promjene. U meni ih nema. U meni je uvijek samo jedan život, jedno stanje kojim je obuhvaćeno sve, u meni je uvijek vječnost.

Život će pokazati da ta žena nije nestrpljiva, dapače, strpljiva je kao Job, ali nema u njoj strpljivosti dok čeka da zatrudni. Dijete hoće odmah. Pa kad prvi mjesec test za trudnoću nije pokazao ništa, odmah počinje očajavati da je jalova, da joj život ne da dijete jer ga prije nije htjela, da je to kazna božja!

Gle, u Boga ne vjerujem, ali u kaznu božju da, što otkriva da u meni već tada ima pouzdanje u nešto nadnaravno što upravlja životom i što je možda pravda. Osjećam to dublje nego što mislim dok čitam horoskope i prevrćem karte, dok se poigravam s onostranim, kad je već ovostranost tako nepronična. Religiozna sam bez religije.

Ili možda test griješi — tješim se — 99% je siguran, ali 1% nije, a možda sam upravo ja taj 1%, pa sam trudna a da ni ne znam. Menstruacija nije izostala, ali i ne izostane uvijek, koji put traje i do četvrtog mjeseca, smanjena je, ali tu je. Moja prijateljica, Sibila, zaboravila je kako se zove pred ginekologom kad joj je objasnio da je trudna, da je na kraju četvrtog mjeseca, i da ne može na abortus. A cijelo je vrijeme krvarila, a ni trbuh joj nije narastao — prava kloпка. Doduše, anoreksična je, pa što da joj naraste, ali ipak!, razmišljala sam.

A onda idući mjesec test je pokazao da sam trudna, pa je došao kraj zebnji, mučenju, čekanju, kao da sam kraljica koja očekuje nasljednika, bez kojeg je propala, kao da sam Ane Boylen, nad koju se naginje kralj–glavosječa, a ne obična cura iz grada na Balkanu čije dijete zanima samo mene i moju majku, i muža, djelomice. Jer je zagrijan na pola, jer ne shvaća, shvatila sam. Za muškarce, trudnoća je u prvom redu politika, jer se događa u tuđem tijelu, ne u njihovom. Trudnoća je za njih kao tuđa bolest, uvijek van dosega. I jasno, misterija, ali to je i ženama, ali one su njen dio, one su prolaz između dva svijeta — jednog iz kojeg se dolazi, drugog u koji se ulazi — sudionice su čuda.

185

* * *

Kako to misliš prolaz? — upitat će me poslije Maksov

kolega kad sam iznijela teoriju o sebi kao prolazu između dva svijeta za jednog zajedničkog putovanja na filmski festival u Vitell, nje mu se to svidjelo. Žena je ishodište, a ne prolaz, prolazila sam mu mislima, a ishodištem ju je napravio on, muškarac, on je ishodište tog ishodišta, on ga stvara. Ne paše mu uloga koju sam mu dodijelila tom pričom o »prolazu«, u kojoj je on samo kvaka na vratima ili ključ, smislio je Boga da si osigura prestiž, proglasio ga prirodnim poretком. Umanjujem se da bih njega uništila, prolazila sam mu mislima, osjećajući kako me pritišće osuda koja se ne da uvjeriti, koja ne prištaje na tumačenja.

* * *

»Posjet jednosatnom seminaru za trudnice. Osmijeh sestre Franciske na urlik automobilskeg motora s ulice. U očima mi je nedefinirana slika bebe, obris tijela dojenčeta koje se prinosi dojci, stavlja na bradavicu tako da mu je moguće piti i disati istodobno. Beba stiže. Ponekad je osjećam kao smetnju, kao kad me boli zub: iščupala bih ga, ali to je ipak moj zub«, zapisala sam u »Dnevnik« sedam mjeseci kasnije, i to je jedini zapis o tim danima čekanja, sada čekanja

da se dijete rodi, da se čudo završi. Jer u svijetu je s čudom završeno, svijet pripada logici, kako sam već rekla. Svijet je potpuni zaborav. Samo umjetnost još prstom upire u čudo, sjeća ga se, ne zaboravlja, zadržava vezu s mističnim. Zato su umjetnici tako podvojena bića, razapeta između stvarnog i nestvarnog, ne pripadajuća ničem. Čak i kad su žene, kad rađaju.

* * *

A sad natrag u kuhinju gdje je objavljena novost s testera, koji je sad sigurno pouzdan, gdje majka i ja slavimo, same, jer je muži i zet odsutan. Uvijek je odsutan u najvažnijem trenutku, to je već postalo pravilo, iako se još ne shvaća.

186

Što sam prvo napravila kad je tester pokazao da sam trudna? Ispekla sam tortu od oraha i čokolade, drugu tortu u svojih dvadeset i devet godina, jer ne pečem ih niti jedem — da se ne bi udebljala — ispekla sam je i pojela. Najela sam se torte za sve godine odricanja. Čovjek je komična pojava. A navečer ćemo izaći, Maks i ja uživati u novoj prisnosti koju je taj događaj stvorio, u novoj vezi utjelovljenoj u trećem, a koji je naš spoj, u kojem smo oboje. I kovati planove za život koji sada slijedi, postavljen na čelične temelje, kako mislim, još se ne poznajemo a već imamo čelične temelje, već smo neraskidivi. Sve je sjajno, sve je na svom mjestu, sve je kako treba biti, smisljeno i ispunjeno, nema više magle ni lutanja, konačno ću moći i pisati, radujem se. A on se drži ozbiljno pred novim životnim izazovom postajanja ocem, kao da se ugrađuje u ulogu koja ga je odjednom zapala, malo previše oprezno, ako se mene pita, trezveno, bez oduševljenja. Prvi put sam primijetila tu njegovu osobinu: da se ne zanosi, da ne puca od radosti, da smanjuje doživljaj. Ja bih da zajedno letimo u visine, u nebeske predjele, a on stalno nešto črčka po rokovniku, lista, lista, pa ga moram pitati da li se uopće veseli, toliko mi izgleda odsutan.

Sad nije vrijeme za posao — kažem mu, na što se on mršti, i odlaže olovku, uvijek grafitnu, ne služi se penkalom, i zatvara rokovnik.

Evo veselim se — kaže i smiješi se kao klaun, rastegnutih usta, širom otvorenih očiju. Kao da glumi radost.

Odmah mi je mučno u grudima, prije mi je bilo smješno, ali sada više nije. Nešto mi je oduzeto, nešto ne mogu podijeliti, nisam sama, a usamljena sam, i ta je usamljenost beskrajna. To je usamljenost različitog, shvatiti ću poslije, tada još ne. Tada će se praznina zataškati riječima, jer to riječi uvijek mogu, nešto prazno prikazati punim, kao kanta sa smećem.

A i ljeto je, toplo je, vedro je, čekam dijete i spremam se na more, vječnu radost. Još ne znam da on ne voli more, da se boji mora, pogotovo morske trave, u koju ni za što ne bi zagazio, nije mi to rekao. Planiram — prvo more, a onda potraga za stanom — a on šutke potvrđuje, ne zna kamo ćemo, kaže, a i istrošili smo se za vjenčanje, more će biti skromno.

A kad nije bilo?, kažem, moru ne treba ništa osim mora, kakav krov nad glavom, može i šatorski, doduše, u šatoru nisam nikada spavala, a niti ga ne-

mamo, snaći ćemo se u privatnom smještaju, tada još jeftinom. A za hranu ćemo lako.

To pričam kao da nisam, par godina ranije, s Kristijanom pobjegla s otoka reklamiranog kao jeftinog, tek uvedenog u turističku ponudu, gdje se sav hlad svodio na jednu jedinu maslinu, pod koju bi se nagurali svi turisti iz jedinog dostupnog smještaja, nekakvog zadružnog doma, na sve načine jezivog. Osobito jezivog u zajedničkoj trpezariji, sa zajedničkim dugim stolom, i s pečenim smrznutim skušama na meniju, s mirisom stareži, ribe, ulja, sva tri dana koliko smo ostali, prije nego smo utekli. Otok je sav bio u kamenu, s borovima do koljena, jer tek što su posađeni, sobica u kojoj smo spavali obojena sivo, skučena, i kao bez prozora, iako ga je imala, ali kao da nije. Trpezarija vječno puna sijedih glava, uništenih životom, nekako jezivih u tom okupljanju, koje bi nas okružile i pod maslinom, sad i s razgolićenim tijelima u raspadanju, suvišak mesa, kože, udubina, mrlja, pakao starosti.

Ali sada, dok planiramo skroman odlazak na more, to ljetovanje kao da nikad nije doživljeno, kao da je negdje potonulo, pa kad mi Maks predlaže ljetovanje na otoku Susku, jer da je čudan i zanimljiv, jednom je tamo bio, samo jedan dan, nešto je snimao, ali usjeklo mu se, pa bi se vratio — prihvaćam bez razmišljanja. Slažem se i s planom da jednostavno odemo, kao dvije skitnice, torbe u ruke i putujemo. On je nabavio i adresu neke gazdarice koja bi nam eventualno mogla iznajmiti sobu, pa se i to činilo riješeno.

187

Do početka događaja koji će mi život pretvoriti u katastrofu — ima još dvije godine, i iako to ljetovanje s tim događajima nije bilo povezano, vidim ga kao uvod u sve što se poslije dogodilo, kao metaforu budućeg. Sve se moglo iščitati iz tog ljetovanja, sve krive predodžbe i budući pogrešni potezi, sva razmimoilaženja, cijeli život pod uplivom zlokobnog Mjeseca, osamnaeste tarot karte, karte ILUZJE, smještene između Zvijezde i Sunca, pod čijom ću vlašću biti idućih petnaest godina, kako je pokazao izračun. Ja. Ne Maks.

On boravi u karti Svijeta, uspjeha i putovanja, on je sav vani, a ja sam sva unutra, »stalno u sebi«, kako mi je jednom predbacio, puno godina kasnije, kad je odnos potpuno propao. Moj život je nestvarno, sjena stvarnog u kojem su njegova značenja, moj život je noćni košmar, svakodnevna mala smrt, kad je tijelo isključeno, snovi i uvidi, potraga za nedosežnim. Podloga za rasap bića, put utaban za ludilo, da nije sretne okolnosti da je to moje područje, još odavno, od djetinjstva, da je to more u kojem sam ja riba, ne mogu se u njemu utopiti. Pa nema prepreka koje ne mogu savladati, teškoća iz kojih se ne mogu izvući, strahota koje ne mogu podnijeti, vladarica sam noći.

Sad se upravo pakiram za put u iluziju svog ljetovanja, u metaforu svoje budućnosti o kojoj nemam pojma. Idem u noć koju vidim kao dan, vedar, osunčan, topao, uživam unaprijed.

Vlakom do Rijeke, pa brodom do Cresa, pa opet brodom do Suska, treće putovanje u svega par mjeseci, vjenčanje, trudnoća, čudim se svom životu koji se tako odjednom zahuktao, postao pokretljiv i pun iznenađenja, pretežno ugodnih. Konačno sam počela osjećati da živim kao da sam godinama болоvala, bila tajni stanovnik kreveta i kad sam se kretala, ukopana u tamu posteljine. Gdje se vole sakriti dječica i kućne životinje, bježeći od svijeta.

188

U vožnji vlakom nas ne vidim, ali u vožnji brodom da, kao film nas vidim, kao da sjedim na klupi nasuprot nas dvoje, a tamo, nasuprot, odakle nas gledam, ne sjedi nitko, tamo je mrtvački kovčeg kojeg prevoze na otok, na ukop, mislim, jer ni ne pomišljam da je možda prazan — to mi na pamet pada sada, dok ovo pišem. Sigurna sam da je mrtvac u kovčegu, pa buljim u njega kao u loš znak. Kud baš danas da ga utovare na brod kad se mi vozimo, pa čovjek ne može uživati u divoti mora, neba, svijeta, nego lunja po njegovom podzemlju. Onda se nešto dogodilo, možda je naišao val, brod se odjednom zaljuljao i kovčeg je pred našim očima kliznuo s klupe na palubu, pa klizi li, klizi. Jesu, skočili su da ga zaustave, ali prekasno da ne vidim kako udara o željeznu ogradu, otvara se i na palubu ispada leš žene, odjevene u crninu. Ne vidim joj lice, samo ukočeno tijelo, i sve crno, crno... od marame na glavi, do cipela... To samo ja vidim, kovčeg se nije otvorio, zaustavili su ga i vratili natrag na klupu s koje je kliznuo, ali leš te lutke u crnini je u meni ostao.

A onda je Maks, valjda zbog tog leša, koji nije postojao, rekao: Prvo što sam ugledao kad sam došao na Susak, bio je leš mačke na pješčanoj obali — i tako je počelo. Jer čim smo se iskrcali, ja sam na istoj pustoj, otpadcima drva i morskom travom naplavljenoj obali, smjesta ugledala strvinu te njegove mačke, ispruženu, ukočenu, slijepijene dlake, jezivu, kao da se iz priče preselila ovdje na obalu, gdje je nije bilo. Dva nepostojeća leša, a koja hoće postojati — iskrcala sam se sva turobna. Potom se pred mojim očima pojavila crveno obojena krčma s natpisom »Holywood« i dan započet priviđenjem ženskog i mačjeg leša postao je skroz nestvaran.

Što drugo nego sjesti u taj žarko crveni »Holywood« na pješčanom otoku, zapisujem u dnevnik sunčajući se na terasi iznad stana — deset godina kasnije — kad me je izvjesni vjetrić, izvjesne temperature, u izvjesnom skladu sa suncem, znojem i mirisima općenito, odnio na taj čudan otok — toliko izoliran od svijeta da je razvio sve svoje, od jezika do nošnje — na kojem sam ostala tri dana. Ta tri dana u mom sjećanju poprimila su čudne dimenzije, začudne u atmosferi, jer se u stvarnosti — kao i obično — nije dogodilo ništa stvarno čudesno.

Još smo s kovčezima sjedili u »Holywoodu«, čudeći se visokim cijenama jela i pića, kad je ispred terase prošao široki slamnati šešir i ispod njega — muške noge u kratkim svijetlim hlačama. Između tog dvoga, kad je ruka digla šešir na pozdrav, pokazalo se poznato oblo lice, ženske mekoće, u gradu ne

osobito nam simpatično, no koje je ovdje to velikom brzinom postajalo, jer je imalo nešto što mi nismo imali: znanje o otoku. Taj nas, dakle, znanac, nakon što smo ga počastili pićem, odvodi gazdarici kod koje ćemo se smjestiti. Ne onoj s čijom smo adresom došli na otok, već drugoj, svojoj. Na preporučenu gazdaricu smo odmah zaboravili.

Kuća u koju dospijevamo neobična je poput nepostojeće krepane mačke i »Holywooda«, visoka, s mnoštvom ulaza i odjeljaka. Soba koju dobivamo smještena je na katu, no zahod te sobe nije gore, nego dolje, i to negdje vrtoglavo dolje, iza mnoštva stuba, kuhinja je, pak, na drugoj strani kuće, kao u drugoj ulici, a sama soba nije cijela soba, nego pola sobe: pregrađena je šperpločom obloženom zelenom tapetom, iza koje boravi jedan drugi par, poput nas zalutao na otok krepanih mačaka, čudno obojenih krčmi i neželjenih susreta, par kojeg ćemo čuti — prije nego ga vidimo.

Čim smo se raspremili odlazimo običi otok, močvaran, prepun smrdljivih, ustajalih voda i suviše naraslog i nekako agresivnog bilja, živog na način životinje, koje je svoje prividno nasilje, jer životinje nisu nasilne, takvi su samo ljudi, zbacivalo u atmosferu, trujući sve živo.

I put nije uobičajen, strmine su prestrme, usponi previsoki, najzad se dospijeva tako visoko nad mjesto — ionako smještenom na brdu — da se vidi cijela okolina. Konačno nešto prelijepo. Usput susreću se nestvarne djevojčice u kratkim širokim suknjicama — poput onih balerina — svijetloplavih i ružičastih boja i u bijelim čarapama na izloženim nogama. A kroz otvorene prozore prizemlja na kamenim kućama, na svijetloplavoj svili s čipkom pokrivenim krevetima, vide se goleme talijanske lutke, koje, kad se presavinu, cvile »mama«. I razumije se, i te djetinje prikaze su u pastelnoj svili sa čipkom, crnokose su i s velikim trepavicama i debeljuškastim ručicama podignutih prema vama, kao da vas hoće zagrliti. Ovako same, na krevetima, izgledaju sablasno, ne kao igračke.

Spomenuti par susjeda, s kojima dijelimo pregrađenu sobu, upoznajemo noću, preko zvukova udaraca, krikova i psovki, koji ne prestaju do jutra. Ništa od spavanja, a ne bi se ni uplitali, niti bi nas oni čuli u toj zauzetost sobom, u toj borbi. Ujutro, iz tih noćnih boraca, koje očekujemo u masnicama, kojih nema, izranjaju dva prekrasna tamnokosa bića — žene, koja je u laboru u hodniku vodom ispirala zaplakano lice, ponavljajući kako to »ne može više izdržati«, dok joj je kovrčava kosa poskakivala oko struka, i muškarca koji je na stolu u dvorištu mirno crtao koreografije baleta. Na stolu, kraj papira već i je rakija, bezbojna, lozovača. Koja će do večeri iz njega izvući zvijer.

Drugi dan boravka na otoku životinjskog bilja, strašnih lutaka i prelijepih demona prolazi u traženju zaštite od sunca — jednog jedinog bora, kojeg, razumije se, nema, jer bi to za otok bilo previše dobra, razmišljam mažući se debelim slojevima kreme, istovremeno promatrajući kako se Maksova leđa zauvijek prekrivaju ružnim žučkastim pjegama; jer kreme, na žalost nema dovoljno za oboje. A ja ne mogu izgorjeti, trudna sam, i nervozna sam, ne bih

to mogla podnijeti. Dakle, mora on. Koji me je doveo na ovaj grozni otok, bez hlada i pun luđaka, jer o meni nije razmišljao. Također je prekasno spomenuo mrtvu mačku. A i za lijes na brodu i nepostojeću mrtvu ženu — za sve je bio kriv. Preostalo mu je samo ispaštati.

* * *

Na ručak–večeru, razumije se, u »Holywood«, stižemo iznureni, na pola opečeni, nezadovoljni, jedan na drugog ogorčeni, kao da je otok u nama pojačao sile zla, jedemo bez teka, plaćamo previše i beznadno se odvlačimo u naš brlog na spavanje. Oko ponoći bude nas podivljali susjedi, kricima, udarcima, psovka-ma, ridanjem, koje će opet potrajati do jutra. Ujutro se pakiramo, isplaćujemo gazdaricu, čudimo se kako lica ono dvoje nisu iznakazili ni alkohol, ni mržnja, i navrat nanos bježimo na brod do kojeg nas ispraća podizanje slamnatog šešira.

190

Ležeći na terasi, u mislima vidim Maksa i sebe kako stojimo svaki sa svoje strane broda koji nas odvozi s ukletog otoka, otuđeni, posvađani, i shvaćam da je tamo propao moj brak.

Nema stvarnosti. Svijetom vladaju demoni — zaključujem, deset godina kasnije, u dnevniku to promašeno ljetovanje, a koje je bilo uvod u život koji je slijedio, kao da se sile zla, jednom probuđene više nisu dale uspavati.

* * *

Iako, nisu se više pokazali, ti demoni, rovarili su u podzemlju.

Sa Suska smo se prebacili na Mali Lošinj, umotali u njegovu zelenilo i hladovinu, u njegovu pitomost, postavili daske za prijelaz jama koje smo tamo iskopali jedan za drugoga, a time i za dijete koje sam nosila, jer više nismo bili sami, što smo znali i nismo znali, jer je još bilo sakriveno, i kući s vratili preplanuli i nasmiješeni — sad u potragu za stanom.

Majka se već pomirila s promjenom, što se može, život ide dalje, bila je njezina uzrečica, nju nećemo gnjaviti s obilaskom mogućih stanova, vidjet će ih kad ih nađemo. Oglasi, obilasci, zahtjevan je to posao, raspolažemo sa sedamdesetak neuređenih kvadrata, još s grijanjem na drva, a već odavno je zavladao centralno. Htjeli bi dva stana u gradu, bliže centru, ja ne bih preko Save u novogradnju, želim ostati gdje sam se rodila. I naš bi stan trebao biti dvosobni, barem jednoipolsobni, kako ćemo u jednosobnom, s djetetom, u kojem treba raditi, pisati, pušiti, a ne mogu se ni zamisliti bez ikakvog vlastitog prostora, stalno s nekim. Pa neka su i najbliži. To ne kažem, ali o tome razmišljam, ne baš oduševljena sobom, takvom sebičnošću.

Razmišljam i kako Maksovi roditelji raspolažu s dvostruko većom kvadraturom samo za njih dvoje — jer brat je već otperjao u Ameriku, da ih ne mora gledati ni slušati, osim rijetko, telefonom. Ni na svadbi nije bio. Ali ne nude pomoć. Ne predlažu da se oni presele u naš stan, a da se njihov, veći, dade u

zamjenu, ili nešto slično, nikakvo uključivanje. Njima treba dnevni boravak od 50 kvadratnih metara za primanje gostiju pred kojima će Ladislav izigravati svjetsku veličinu, kakvim se osjeća — jer bi to postao da nije bilo politike koja mu je podmetnula nogu, strpala ga u zatvor i uništila mu karijeru, Ministra avijacije, najmanje, tvrdio je. U zatvoru je, doduše završio zbog gluposti, zbog ispraznog brbljanja, kao staljinista, a ne potajni ustaša — što je bio — jer je taj sustav verbalni delikt kažnjavao kao i fizički, ali to je bilo davno, i dogodilo se u Beogradu. Istinu o tom događaju znali su žena i sinovi, nitko drugi. Pa se mogao s tim busati kao zlom političkom sudbinom, izigravati oštećenu veličinu. Nitko nije znao ni činjenicu da mu se kao nekom tko je studirao čitavo desetljeće, uzdržavan od žene, i jedva diplomirao — spremivši diplomski u spomenutom zatvoru, gdje je konačno našao rupu u svom dokoličarenju — nikakva karijera nije nikad ni smiješila, pa je taj dragocjeni stan, s prestižnim dnevnim boravkom, mogao predstaviti kao sliku svog mogućeg uspjeha, kao njegovu potvrdu. I ne bi ga dao ni za što na svijetu. U njemu je i umro.

* * *

191

Slijede susreti s kandidatima za zamjenu stanova, četiri, pet, sve promašaji, pa i ovi koje izdvajam jer ih se i danas sjećam, tko bi znao radi čega. Kao tog čovjeka iz susjedne ulice, mršavog, blijedog, malo pogrbljenog, svog nekako smetenog, nemirnih očiju, koje bježe od susreta s pogledom, koji nam u zamjenu nudi svoj stan od preko 120 m², uređen, bez novčane nadoknade, ali s tim da mi uredimo ovaj svoj, od grijanja do kupaonice. On će nadgledati radove. Rekao je da ne želi otići iz ovog kvarta, a žena mu je nesretna u prevelikom stanu, nije navikla, htjela bi u manji — pa zar ima i toga, pomislila sam. Mi mu kažemo da trebamo dva stana, ali on se ne da smesti, gura nam taj svoj, ovaj mu je savršen, ponavlja, vršljajući pogledom po stanu, razmislite, kaže nam, i odlazi poguren valjda u mislima na svoju ženu, nesretnu u raskoši, koju pokušava razumjeti.

Iduća mušterija sveučilišni je profesor, grči i latinski, i on mršav, kao i prethodni, ali ne mlohav, nego kao žila. Ni on nema dva stana, ima jedan, dvosobni, u blizini. I kompliciranu priču o zamijeni, jer ne bi on sa ženom došao u naš stan, nego treći ljudi, oni bi odselili u njihov, a nama dali onaj svoj i još jedna kupili, negdje u novogradnji, preko Save gdje su jeftiniji — ne da mi se ni slušati...

* * *

Ali već sam obeshrabrena, shvaćam danas dok se gledam kako ispraćam tog čovjeka, ne znam kojeg po redu, s obećanjem da ću ipak ići pogledati njegov stan, iako mi kombinacija unaprijed ne odgovara, pa samo gubim vrijeme. Ići ću da se nešto uopće događa, da ne potonem u beznade. Dolazi takav trenutak

kod traženja mjesta stanovanja u bilo kom obliku — da postaješ umoran, da postaješ izgubljen. Svoj stan si već napustio u mislima, već je strano mjesto, više ti ne pripada, a novo nisi pronašao, pa si nigdje, kao da si na ulici. Daj bilo što da pod to sklonim glavu, budući da kiši... I noć pada, negdje se treba ispružiti.

Svi smo mi svoja unutarnja stanja, što smo drugo nego upravo ta stanja, i tu nas vrebaju demoni: spremni na našu slabost. I evo trenutka u kojem će upasti u priču u kojoj će se mrcvariti pet godina, u kojoj će izgubiti pet godina, kako će poslije govoriti, krivo, jer nema izgubljenih godina, sve su dobitak. Samo iluzije su izgubljene. I tim iluzijama demoni već spremaju klopku u koju će upasti, ne Maksovi, ne majčini, moji. Jer samo ću ja stradati, ne i oni. Ista priča, ali drugačije viđenje. Sve je u viđenju; ne u priči.

* * *

192

Nepisana su pravila kod zamjene stanova, tih sedamdesetih–osamdesetih: nikad u sustanarstvo; i nikad u stanarsko pravo u privatnom vlasništvu, u poslije rata otete stanove koji nisu promijenili vlasnika, ali ih ovaj ne može koristiti. Vlasnik je na papiru, u zbilji je obezvlašćen. Ali sustav se može promijeniti i stanovi vratiti vlasnicima, znaju oni koji su iskusili promjene, preživjeli ratove, kao moja majka. Sustanarstvo je, pak, najgori oblik stanovanja, uvezen iz revolucionarne Rusije, izvučen iz njezinog meteža, iz eksplozije njene sirotinje, dotad zauzdane carstvom — useljavanje beskućnika u tuđe suvišne kvadrate, a suvišak određuje država. Pa je gotovo sve suvišak. Raskoš je i kad je troje nagurano u jednu sobu i ima vlastitu kupaonicu i zahod — i to treba dijeliti. Možda i treba, ali nikom se ne dijeli — ni onima kojima je oteto, ni onima kojima je dodijeljeno, ljudi su u osnovi sebični. Sustanarstvo se tako pretvara u kućni rat bez kraja i konca, u međusobno mrcvarenje. Majka je puna sustanarskih priča, jezivih detalja, o otrovanim mačkama, o govnama ostavljenim ispred vrata, pa i o fizičkim napadima. I sama sam godinama slušala kuknjavu neke starice, bivše operne pjevačice iz susjedstva, koja bi me uhvatila na cesti, što joj sve čine sustanari, bivša kriminalka, udata za bivšeg zapovjednika kaznenog logora, maltretiranjem su joj uništili i muža, bivšeg suca banskog stola, ubili su ga, zapjevala bi u gluho uho pravde, dok bi joj se perika na glavi nakrivila.

I što sad činimo majka i ja kad nam na vrata dolaze ljudi s ponudom dva stana od kojih je jedan u sustanarstvu — otpravljamo ih bez rasprave? Ne, odlazimo vidjeti ponuđene stanove jer su oba u centru, i nisu premali i ponuđači su uvjerljivi.

Još ih vidim.

Ona: visoka, bjeloputa, izduženog konjskog lica uz koje uvijek idu zubi, koji ga i čine konjskim, bijeli i istaknuti, koje stalno pokazuje. Jer se stalno smije. Puno plave kose, pundža od onih starinskih, savijena u puža, pridržava

je smeđa kopča s cirkonima. Uredna je, ispeglana. Uska suknja, tamno zelena, smeđe zeleni karirani sako, usklađen s bojom suknje, bijela bluza, koja ističe čistoću, poluvisoke pete, najlonke boje mesa. Oko vrata — zlatni lančić s križem. Poslije sam čula da je gospođa bila živahna, da je znala plesati na stolu, gotovo gola, tko bi to pomislio. Ima majku bez noge, šećerna bolest, u kolicima, mora je paziti, a živjela bi s mužem, trebaju zajednički stan, priča. U prizemlju da mogu izvoditi majku. Naše prizemlje je visoko, ima desetak stuba, ali te im ne smetaju. Ima i balkon da majku mogu stavljati na sunce, kao biljku, pomišlila sam.

On: također visok, jak, bjeloput, ali četvrtastog lica, ne konjskog, široko poprsje kao u Popaja, prava mrga, odlučan kao i ona, brbljav, uvjerljiv, nikakvo čudo jer su oboje trgovci, znaju nagovarati. Ipak je on vođa, jer ona je u kancelariji, a on prodaje namještaj u salonu, slovenska firma, s visokim cijenama. Znala sam ga razgledati kad bi tuda prošla da vidim čime bih namjestila stan, kad bih imala novaca.

Njena majka, u kolicima, živi u tom sustanarskom stanu, 50 m² po prilici, a sustanari su dvoje staraca, mirni ljudi, hvale ih, stari, preko sedamdeset. Muž je i bolestan, kad umru ostao bi nam cijeli stan, 130 m², u najstrožem centru grada, tik do Trga Republike, tik do placu, Dolca, podmeću, ciljajući na našu grabežljivost. Nisam znala da postoji, valjda je spavala, ali sad se probudila, u meni sigurno. Jer odmah sam se vidjela u tih 130m², na takvom mjestu, u toj prostornoj raskoši.

Ne znam da sam u život došla gubiti, ne dobivati, služiti, ne carevati, već si prošla to iskustvo borbe za imetak, sad si došla mirovati, rekli su mi poslije gospodari karme, kad je već bilo prekasno, kad sam već krenula protiv sudbine, što ću morati platiti. Ali da li bi ih poslušala i da sam znala za poruku koja nije od ovog svijeta, kojoj se samo može vjerovati jer je bez uporišta u stvarnosti? Vjerojatno ne bi.

Grabežljivost je već ustala, rastegnula se, popu mlade, zdrave cure, i krenula pogledati ponudene stanove. Idemo svi troje, dakle, i majka, ponuda je posebna. I drugi je stan u gradu, također 50 kvadrata, potkrovnji, ali draže-stan, tvrde ponuđači. Međutim, taj je njihovo vlasništvo. Morali bi ga platiti. Ne punu cijenu, ali ipak, tim bi novcem oni uredili naš stan, koji je u neredu i bez pristojnog grijanja, kombinacije, problemi....

Prvo nas vode u potkrovlje da se u njega zaljubimo, lukavi su, odmah su nas točno procijenili, trgovci — da ćemo »pasti« na kosine, na dva nivoa stana, na velike prozore s pogledom na vrt, da ćemo se u mislima smjestiti u to gnijezdo, dva novopečena goluba. I jesmo, zagrijali smo se, ali ne samo mi nego i moja majka, odmah nas je tu vidjela, jasno, sretne, kao što je i ona bila u svom stanu u potkrovlju, a poslije, nikad više.

Ja idem bilo kamo samo da vi tu živite — ponavlja ta svetica, koja se voli žrtvovati, kojoj je na pameti samo sreća njene kćeri, sreća je već ispala nesre-

ća, a sad se kao opet preokreće na onu bolju stranu, pa je treba učvrstiti ovim stanom, makar to ona platila.

Zatim idemo do drugog stana, samo dvije tramvajske stanice od prvog, jedva petnaest minuta hoda, blizu smo, dakle, što je još jedna od prednosti, pogotovo kad dođe dijete, kaže majka. Potvrđujem, to je odlično, kažem i gledam Maksa kako kima kao u potvrdu, a misli tko zna što. Možda na onaj novac kojeg bi trebalo dati za taj stan, a kojeg nemamo. I kojeg bi on trebao stvoriti.

Zgrada je bolja i od one s potkrovljem, do kojeg se ipak treba penjati, solidna gradnja, također predratna, ali novija, s liftom. Stan je na četvrtom katu visoko nad gradom, golema soba s pogledom, kuhinja s kadom, dakle, ujedno i kupaonica, uz ovu služinska sobica. Samo nema zahod. Taj je u sustanarskom stanu, daleko kroz uski hodnik, pokraj njihove kuhinje — stvar za razmišljanje. I ta kada u kuhinji je stvar za razmišljanje, ali moja je majka u mislima u onom prvom stanu, u dražesnom potkrovlju, ne smeta je što nema kupatila, a ni zahoda, zapravo, sve joj je odlično.

194

Usred sobe — starica u kolicima, smežurana, pognuta, u crnini, kvrgave ruke prekrížene u krilu, govori otegnuto, jasno je da je ništa ne zanima, da je na dnu života. Rekla je da se dobro slaže sa sustanarima, što je možda istina, a možda su je podučili, mi kimamo, a ona dodaje: Nećete imati problema. Kćer i zet potvrđuju od uha do uha nasmijani, zubi, zubi...

S tim ljudima smo zajedno već više od dvadeset godina, rekla je kćer, podupirući majku, a zet je dodao: Obje su za poželjeti.

Odlazimo do zahoda, gdje nas čekaju sustanari u svojoj kuhinji, s pogledom na lifthol, ako se to uopće može nazvati pogledom, koliko je jadan. Čudim se da je nezastrt taj nemogući pogled u sivilo, u zatvorene prozore, u dio tavana na kojem se suši rublje na konopcu i jedan golemi, svijetloplavi dječji zec, obješen za uho, koji kao da se ceri... I cerio se, shvatit ću poslije, dobro sam ga razumjela, ali zaumno, zaumno, um je bio zauzet promatranjem sustanara pod slabom svjetlošću iz lifthola. Da zastru prozor morali bi upaliti svijetlo jedne jedine žarulje pod bijelim limenim širmom, koja visi sa stropa, zato je nezastrt, shvaćam. Štede struju. Sustanar je stvarno starac, sitan, sijed, blijed kao mrtvac, male šake prekrížene na stolu, ne ustaje sa stolice ni kad se predstavljamo, valjda jer ne može. Samo šutke kima u znak pozdrava, predugo, kao da se ne može zaustaviti, kao ona plastična igračka psa kojem se glava stalno miče, gore dolje. I žena je stara, ali je daleko od starice, krupna je, prsata, trbuh je spojen s grudima, i nekako je čvrsta, rožnata kao kornjača. Trajna, boje starog sijena, s onim zelenkastim odsjajem, ukrućena je lakom, kao da slijedi oblik tijela — u džep može staviti tog starca s parkinsonom, pretpostavljam, jer simptomi su jasni.

Nisam imala nikoga s parkinsonom, ali imala sam bolesnike, oca, Kristijana, »Medicinski leksikon« s opisima bolesti i slikama, pročitala sam više puta, od korica do korica. Upoznala sam sve osnovne bolesti. Još mi je pred očima

»skupina kretena«, kako je pisalo ispod fotografije, snimljenih na drvenoj klupi bez naslona, prislonjenoj uz trošni zid neke prastare bolnice, svi nacereni, valjda zbog tog slikanja, a na licima sve u raskoraku, kao da se lice razilazi, sve odvojeno, oči od usta, obraz od obraza, ništa se ne drži skupa, kao cjelina. Ne znam zašto mi je pala na pamet ta fotografija pri upoznavanju sustanara u njihovoj kuhinji, nešto u meni vidi pojave koje tek trebaju slijediti, vidi ih kao bljesak, koji odmah i iščezne, sakrije svoje značenje — a što je značio shvati se naknadno.

Kuhinja je skućena, po prilici tri na tri, pa nas petoro jedva u nju stanemo, nagurani smo, rukujemo se samo s kornjačom koja nas motri podozrivo, trzaj usta, a ne smiješak.

Ruža, predstavlja se, a ja vidim samo trnje koje je ostalo od ruže, budući da se ova smežurala, iako ne i smanjila. Tu bi došla gospođa, rekao je trgovac namještajem predstavljajući moju majku, a ovo su njezini, objasnio je. Oni bi išli u naš stan u potkrovlju. Još je rekao da je moja majka udovica u penziji, i da sam joj ja kćer, a gospodin joj je zet, čime je upoznavanje bilo završeno. Majka, razgovorljiva i ljubazna, rekla je da gospođu odnekud poznaje, dugo tu živite, pitala ju je svojim zvonkim glasom koji sve želi udružiti, možda s placa, zaključila je. Ona ne ide prečesto na Dolac, ide na Britanac, jer joj je taj bliži, ali ponekad ide, i valjda ju je tu primijetila, kaže. Sretni ste da vam je plac pred nosom, rekla je još, ali nije bilo odaziva u riječima, ne od te Ruže, samo u grimasama koje su htjele biti osmjeh. Ali kako se smije kornjača? Nama će najviše faliti taj plac, uskočila je trgovčeva žena, kao da smo već zamijenili stanove, kao da je sve svršeno, a već smo stajali pred otvorenim vratima zahoda, također s prozorom na lifthol, uredno održavanog. Čistač, kutija s wc-papirom, znak sloge, pomislila sam.

Rastajemo se, majka govori kako je sve u redu, ona šuti samo kad je uvrijeđena, a sada nije, blizu je taj zahod, nije problem, kaže. Ponovo smo u sobi sa staricom u kolicima, privlači nas pogled na crvene krovove Zagreba kroz goleme francuske prozore okrenute prema jugu, na plavetnilo neba, soba je puna svijetla. Mi, iz visokog prizemlja, i još sa sobama na sjever, nemamo ni pogled, ni svijetlo, a ni sobu od skoro trideset kvadrata, ta prostranstva. Grijanje je centralno, a bojler je u kuhinji — kupaonici, još jednom utvrđujemo viđeno, to jest, utvrđuje Maks. Uvijek je pribran oko konkretnih stvari, ne pada na pogled, kao ja, niti se gubi u pričanju kao moja majka, koja se posvetila starici.

Majka pita staricu: A sustanari nemaju djece? Nemaju, rekla je starica da polakše nije mogla, sva su im umrla prvih mjeseci života. Tri dječaka. Pa kako je to moguće, čudi se moja majka. Što se toj djeci dogodilo? Nitko ne zna, rekla je starica, samo su umirali čim bi se podigli na ruke. Ruža je pričala da su grebli zid noktićima, potom bi umrli, ubacila se u razgovor staričina kći, ušavši u sobu iz kuhinje-kupaonice gdje je ostao Maks s trgovcem. Svi od istog, pita majka, sva uozbiljena, možda nestajući u mislima u svojoj abortiranoj djeci, svojim ponornicama. I već im je bliska, jer su nesretni, ona je oduvijek nesret-

na, razumije nesreću, okuplja nesretne, ovi mogući sustanari su njene mušterije, čitam joj misli. Nestaje sustanarstvo kao kategorija užasa koje treba izbjeći po svaku cijenu, ostaju samo starci, uništeni životom, s kojima bi moglo biti zanimljivo, i ona mansarda, ljubav na prvi pogled, i mogućnost da nam jednom pripadne taj stan od 130 metara kvadratnih... Odluka je donesena! Ne izričekom, još će se o svemu raspravljati, vagati prednosti i nedostaci. Recimo, u toj mansardi grijanje je na struju, što je skupo. Problem je i isplata mansarde, kao privatnog vlasništva, koji je trgovac smjesta riješio tako da nam je ponudio podizanje kredita za namještaj u svojoj trgovini. Lažnog kredita, jasno, jer nećemo kupiti namještaj nego stan otplatiti tim kreditom u dvije iduće godine. Isto je vjerojatno značilo besparicu u dvije iduće godine — ali u sebi već smo odlučili, već smo se selili, već smo uživali što više ne moramo objijati pragove, i što je novi život na pomolu.

Korana Serdarević

Polušice

Lela je od nas veća za glavu. Kad ulazi u dvorište, bijeli pas laje. Šuti, šuti, više na njega mama, pa zamahne krpom kao da je muha koju će otjerati. Prošlo je dva, ona pere suđe pa će poći na odmor. Kad je vruće, poslije ručka svi legnu, rekla je. Lela nije svi. Ona dolazi u nepristojno doba, ima kratku kosu i prljavu odjeću koju je naslijedila od brata, nasmijana je, kaže: ja sam isto sad izila, očemo na dvor? Kad je mama jako umorna, pusti nas da odemo, nema volje raspravljati. Tamo sjedimo pod borom između crkve i zgrade stare škole. Same smo, nas dvije i Lela. Cvrčaka je puna krošnja, budu toliko glasni da ih poželimo utišati jer mislimo da će probuditi mamu koja spava u najhladnijoj sobi u kući malo niže niz ulicu. Ali neće, cvrčke kao da mama ni ne čuje, samo su nama preglasni. Kao da stotinu ljudi stavi među dlanove šaku okruglog bijelog kamenja s plaže pa ih trese, trese, šuščaju njima pred svakom kućom, pod svakim prozorom, puna nam ih je glava.

197

Bliješti sredina dana. Borove grane guraju se o zidove škole, a jedna od njih pruža svoje igličaste prste unutra, ravno kroz otvoren prozor. Zgrada je davno napuštena, gola i siva, prozori nemaju ni stakala ni krila i lastavice kroz njih ulijeću i izlijeću naglavce, strmoglavljuju se u punoj brzini. U zgradi je, zamišljamo, na tisuće njihovih gnijezda, nataknuti su na sve zidove, i iz svakoga vire otvoreni kljunovi. Mi nikada nismo bile unutra. Kažu ljudi da je opasno ulaziti jer se podovi urušavaju, i vrata su zato povezana debelim lancem. Bila je to najlipša škola na cilemu svitu, priča nam mama, a išla sam samo tri miseca na nastavu, kad su me bili ostavili s nanom. Najlipše mi je bilo ovde, šapne pa uzdahne, a nama se čini da je i uzdah na otočkom jeziku, jer nije kao onaj koji izade iz nje preko godine, u našem stanu, u gradu na kopnu. Grad ne govori po njezinu, i ona je tamo samo u gostima kod nas, svojih kćeri. Jednom kad narastemo, mama će se sigurno vratiti ovamo i ostaviti nas same.

Lela ne sjedi pored nas, nego pred nama, u turskom sijedu, dok se mi leđima oslanjamo o sivi zid škole. Beton je vruć i grub. Lela nas gleda u oči, u nos, u usta. Skroz ste drukče, kaže, ka da i niste polušice. Polušice. Odakle dolazi ta riječ, pita je moja sestra. Ona sve pita, stalno je u potrazi, sve rastvara pa misli, objašnjava. Ka da ja znan odakle koja rič, odgovara joj Lela, više je ne gleda, nego prčka suhom granom po zemlji. Ne voli kad ne zna, a moja sestra puno pita, pa Lela često ne zna.

Tlo je prekriveno smeđim borovim iglicama. Čine se mekima, ali kad staneš na njih bosim stopalom, uvijek se nađe neki oštri vrh da te ubode. Tad ja jauknem, a moja sestra šuti. Lela opsuje. Sva djeca iz sela psuju. U našoj kući psuje samo mama. Kad je nervozna ili ljuta, vikne ružne riječi da izbací oštricu iz sebe, da je manje reže negdje unutra. To je zato ča je sa mora, u nas je svi beštímaju, kaže Lela, a moja sestra se ne slaže. Ona misli da mama psuje zato što vjeruje u boga i želi ga naljutiti. Tako mi je jednom rekla, a ja nisam razumjela. Kao da je od mene starija puno, puno više od minute, takva nekad bude moja sestra. Pravi se važna, to me strašno živcira. Poželim je gurnuti ili uštípnuti, a ponekad to i učinim. Tada mama najglasnije opsuje i kaže mi da odem u drugu sobu. Sestra ostane s modricom na ruci, a ne zaplače kao ja. Poželim da sam je uštípnula još jače, da se naljuti na mene, da postane više kao ja. Moja polušica. Onda mi bude jasno i zašto mama želi naljutiti boga.

Moja sestra sumnja da bog postoji. Kaže to mirno, jasno: sumnjam da ima boga. Lela je gleda kao da je poludjela. Misli da bog nije takav da se ljuti na šporke riči. Prije će kazniti ove ča kažu da ne viruju, ka ti. A onda joj se crne oči još više zacrne, budu kao bunari, i iz njih nešto hladno bljesne. Kaže: ma biće se ti bojiš boga pa zato ne beštímaš, a? Na slovu *i* u riječi *bojiš* glas joj zapleše, pa ostaje još neko vrijeme u zraku iznad nas. Šutimo. Znam da Lela ne izaziva mene nego moju sestru. Brzo kažem: fak. Lelin smijeh prospe se kao šaka pikula. Ajme meni, ona misli da je to beštímja. Sestra me gleda tako da imam osjećaj kao kad stavim mamin svileni šal oko vrata. Aj sad ti, ova njena se ne konta, nastavlja Lela, ne želi odustati. Fak, reci fak, nije teško, gurnem sestru ramenom, smijem se sama, nasilu. Reci: jeba ti pas mater, kaže Lela. Moja sestra se digne i ode. Nasred dvora je košarkaška lopta i sestra je udari nogom, svom snagom. Bijeli zvonik odbroji: jedan, dva, tri.

Navečer smo opet na dvoru, ali tada nas je puno. Djevojke koje su već u srednjoj školi sjede na zidiću, gledaju nas s prezirom, kao da mi nikada nećemo odrasti. Gledamo njihove duge glatke noge, kratke topíće koji otkrivaju pupak. Sestra i ja uvijek smo u haljinama. Mama kaže da je to praktičnije za ljeto, a ja ih mrzim. Ispod šarenih haljina već su nam zimus počele rasti grudi. Bradavice su nam se napuhale i nekako su šiljaste. Kad se presvlačim, pazim da me nitko ne vidi. Stavim ruku preko prsa i okrećem se da vidim ima li koga. Volim samo one haljine koje sam već prerasla, koje su mi uske pa se nategnu preko sisa. Onda se bradavice ne vide, sravnim ih i izbrišem. Moja sestra ne mari, iako su njoj sise veće od mojih, već ima meke jastučíće ispod ružičastog kruga. Nije

je briga ni za duge crne dlake koje su nam odjednom narasle među nogama. Hoda gola od kupaonice do sobe, a mama joj više da se pokrije, da je treba biti sram. Kad se ja istuširam, prije nego obrišem ostatak tijela, ručnikom trljam dlake na pikici. Odmah se osuše, nisu nimalo slične kosi koja mi se još dugo cijedi po ramenima. Od te kose sam nervozna, želim se ošišati kao Lela, ali to ne dolazi u obzir. Kad naresteš, čini ča te volja, a sad veži tu kosu da ti ni vruće, kaže mi mama. Nemoj je ni pitati nego se ošišaj kad se vratimo kući, šapne moja sestra, i povuče me za ruku da idemo. Jope ste u veštama, smijat će se Lela kad nas vidi. Jope, jope, odgovorit će joj moja sestra i slegnuti ramenima. Kad sjednemo, ja si zguram haljinu među noge.

Navečer dečki na dvoru igraju košarku. Lopta odskakuje pa poleti visoko kao narančasti mjesec. Lelin stariji brat Nino zabija najviše koševa. U gradu trenira da bude pravi košarkaš, kaže Lela. Nino ima brze noge, kovrčavu crnu kosu i bijele zube. Dok vodi loptu, na licu mu je lijepi grč. Svi ga gledamo. Kad konačno sjedne u društvo, moja sestra odjednom zašuti, a ako nešto i kaže, glas joj je drukčiji. Ajmo se igrati ludoga doktora, vikne Lela, i svi pristanu. Svatko od nas napiše na papirić svoje ime, Lela ih pokupi, zgužva i promiješa, a onda izvlačimo. Moja sestra će biti prva na pregledu kod Lele, ludoga doktora. Otvara svoj papirić, pogleda ga, šuti. Na sva pitanja sada će morati odgovoriti imenom koje je dobila. Pa krenimo, polušice — ko ti je jučera skuva ručak, pita Lela dok važno stoji pred nama. Na nos je nataknula naočale za sunce, ruku objesila o bok. Svi čekamo što će moja sestra reći. Nino, tiho kaže, a dvorom se prolomi smijeh. Treperi večer. Obrazi moje sestre su rumeni i vrući. Lela je gleda, iz očiju joj bljeska ona hladna bunarska voda. A s kime bi se ljubila iza stare škole, pita Lela. Nad nama se napinje strujna žica, prazna od lastavica. Ajde, moraš reći, takva je igra, govori Lela. Da, da, moraš, kažem ja. Moja sestra podigne glavu, pogleda prvo mene, a onda Lelu, i procijedi: s Ninom. Dvorum odzvanja smijeh kao stotinu sitnih zvona i neko se vrijeme od naše buke ne čuje nijedan zrikavac, nijedan odrasli koji u selu sjedi i pije vino, razgovara, ne čuje se radio koji sluša naša mama dok sjedi pred kuhinjom i puši, ne čuje se mjesec koji zuji nad košem, ne čuju se pametne rečenice moje sestre koja šuti i samo zuri u svoje noge, dok se ja smijem, i smijem se, smijem. Onda je glasno pitam: jesi se ti zacopala u Nina, i opet krene novi val veselja. Sestra me pogleda i ustane kao da je zapeklo tlo pod stražnjicom, udari me svom snagom nogom u leđa i poviče: najgluplja si, glupačo jedna glupa! Dok trči prema staroj školi njezina bijela haljina leluja, a ja se trudim da ne zaplačem, samo da ne zaplačem. Svi se smiju, gledaju me. Lela ponavlja: ne mogu virovat, ne mogu virovat. Zabacuje glavu: ha-ha, ha-ha, ha-ha.

Ne znam koliko je vremena prošlo dok Nino nije povikao: jedna polušica je u staroj školi, jedna polušica je u staroj školi! Dotrčalo je nekoliko ljudi, svi su izgovarali ime moje sestre, dizali se na prste i gledali kroz prozore u mrak. Ovde se uspela, rekao je netko, i pokazao naslagano kamenje. Vidjela sam da jedan muškarac ulazi s ručnom svjetiljkom. Mama me stiskala uz sebe, i samo

je stajala, čvrsta i ozbiljna, pogleda uperenog u prozor. Jedino su joj se usne micale i nisam znala da li psuje ili se moli.

Tek poslije, kad su moju sestru izvukli, kad je stala uz nas, uplašena i krvavih nogu, dok sam joj ja ponavljala *oprosti*, a ona me grlila, počela sam plakati. Iza borova, vidjela sam Lelu i Nina kako odlaze kući, vidjela sam ljude kako mašu glavama, uzdišu, razilaze se, pale svjetla u sobama, a mjesec se kotrlja niz zid stare škole, a onda padne, odskoči, i razbije se na dvije sjajne polušice.

200

Tea Rogić Musa

*Bivši čovek*¹, vječni Matoš

Pet dana uoči obljetnice Matoševe smrti, 12. III. 1985., u tjedniku *Danas* pojavio se naslov *AGM po drugi put među Hrvatima*², s podnaslovom *Dolazim i uvodom*: »ja nisam onaj koji tek želi biti AGM-om. / Ja sam AGM naprosto«, svaki put ilustriran karikaturom Branimira Petrovića iz *Kopriva* 1910. Budući da je intertekstualnost bila jedna od najnošenijih moda toga doba, jamačno pojava tobožnjega Matoševa feljtona čitateljstvo, već sviknuto na postmoderne dosjetke, nije iznenadila. Upućeniji čitatelj mogao se sjetiti mnoštva sličnih primjera iz relativno nedavne prošlosti, koji se poigravaju s mistifikacijom protagonista nacionalnoga književnoga kanona³. Šnajderov Matoš jedan je u

201

- 1 Naslov je aluzija na tobože šaljivu (u osnovi politički mišljenu) sintagmu iz tiska u Srbiji, nastalu pod utjecajem polemike Matoš-Skerlić (beogradski *Dnevni list* 1904.), u kojoj se Matoša, kako je sam komentirao, nazivalo »robijašem« i »bivšim čovekom«. Ovdje je metafora »bivšega čoveka« srodna Šnajderovu »mirogojskom gostu«, u feljtonu stiliziranom Matošu koji, ustavši iz mirogojskoga groba, isprva krišom, postupno sa sve većom pozornošću i izazivajući sitne društvene skandale, luta Zagrebom u proljeće 1985. (Matoš-gost i putuje, pripovjedač ga, kao po zadatku, šalje na Sterijino pozorje i na Ljetne igre, a na ladanje u Samobor). *Bivši čovek* figura je Matoševe ljudske smrtnosti a književne besmrtnosti.
- 2 Svi su feljtoni-kolumne pretiskani u knjizi *Počelnica za melankolike* (2006.).
- 3 U *Nomadima ljepote* (1988: 357) Flaker navodi primjer poljskoga prozaista Kazimierza Brandysa koji u prozi *Pomysł* (što se može prevesti upravo kao *dosjetka*) 1973. kreira lik polonista i povjesničara književnosti koji predaje u SAD-u izmišljajući cijeli niz poljskih pisaca starijih razdoblja, došavši naposljetku do uvjerenja da »svaki mladić mora umjeti izmisliti književnost svoje zemlje«. Šnajderov Matoš upotrijebio je upravo metaforu poljskosti kao nečega što je pokopano u prošlosti, nestalo zauvijek: »Pa što sam ja, tko sam ja zapravo? Antun Gustav Matoš sam ja, kao takav, izumrlo evropsko govedo neočuvanih poljskih stepa, slika koja resi bocu poljske votke« (u feljtonu *Indijanci, ne luđaci*). Najznatniji je domaći primjer zacijelo Šoljanov »esej« *Život i rad Šimuna Freudenaicha, hrvatskog Joycea*, tiskan u zbirci *Hrvatski Joyce i druge igre* (1989.), evidentna adaptacija joyceovske teme, oblikovana kao komentar studije o Mažuranićevoj *Smrti Smail-age Čengića*. Veza s devetnaestostoljetnim spjevom Šoljanova je metaliterarna dosjetka, a tekst je u cijelosti fikcija (ime i prezime navodnoga autora studije o spjevu aluzija su i na Joycea i na dio hrvatske kulture XIX. st. te tobožnji mu književni pandan). Kako bi iluzija o žanru bila potpunija, tekstu je dodan kritički

nizu eksperimenata s postmodernističkim konceptom vječno istoga i nemoći da se ikad zapravo pripovijeda nešto novo, pa se Matoš, usred 1985., doima sinkroniziranim suvremenikom koji ni trena zbilje nije propustio (»Nadoh i ja sve to nove i drage naše suvremenike«). Zašto Matoš? Vratio se na očekivanu mjestu, u novinskom feljtonu. Na to je pitanje sam Šnajder, u uvodu u izdanje *Početnica za melankolike*, odgovorio: »A Matoša sam, nastojeći uvući mu se u kaput, kao u Gogoljevu kabanicu (veze ludila i melankolije trajne su i obilne) isljeđivao po tragu njegovih melankolija, kao dragoga 'mrtvacu na dopustu', koji je došao 's one strane', kao što je nekoć dolazio iz — Pariza. S one strane, iz svoje vječnosti. /.../ Melankolija naših elita, pa onda i naših klasika, čiji smo potomci, 'divlji', 'prirodni', regularni, zakonski, netaknuta je divljina, da ne kažem guštara, za koju kompase mi zasad nemamo nikakve.«⁴ Matoš zato, vjerujemo, i tu deduktivnu postavku iznesimo odmah na početku, jer točnije-ga primjera povjerenja u novinsku riječ u hrvatskoj književnosti nema i nije bilo, primjera tobože usputne i prigodne feljtanske refleksije, kojoj je osnova flanerija, tumaralačka dokolica, što je zacijelo privid, jer posrijedi je dokolica koja je u Matoševu slučaju izricala istinu, takvu da je odoljela i najkrupnijim promjenama u tzv. javnom mnijenju. Matoševe su riječi⁵:

Pregledajmo površno sve vrste naše narodne radinosti i doći ćemo do očajnih, do desperatnih upravo zaključaka. Ekonomska naša nesposobnost je upravo već poslovična. Trgovina je u Zagrebu u tuđim rukama. Industrije nemamo. Nesposobnost, flagrantno neznanje i drski diletantizam upravo ključa u redovima naših političara i publicista u tolikoj mjeri da sposobnost u tim više ili manje patriotskim, manje ili više naprednim klikama upravo kompromituje. Naučni rad kod nas ne vegetira kukavno samo zbog oskudnih sredstava već i zbog toga što se i na tom području rada u nas upravo sistematski podupire nesposobnost proti sposobnosti, evidentno kulturno parasitstvo proti usamljenoj, nemoćnoj, gonjenoj, nepoznatoj, skromnoj i prećutkivanoj sposobnosti. Tko kod nas vodi prvu riječ? Zar ljudi kao Nodilo, Dvoržak, A. Pavić, Fr. Marković, ili pokojni Kranjčević? Gledajte samo kakovi ljudi nam se nametnuše spasiteljima, gončинима i vođama, zavirite u naše redakcije, u naša kulturna društva i narodne tobožnje ustanove, i koga ćete naći na prvim mjestima i »mjerodavnim« položajima? Zar prve ljude, prvake? Ne! Posljednje ljude, parasite, jer parasite i posljednji, jer nesposobni sposobnima danas kapu kroje, te se ono malo sposobnijih naših javnih radnika dade naprste izbrojati.

Točnijega utočišta od lažnosti zbilje u vječnu aktualnost književne i umjetničke istine te 1985. nije bilo, kao ni 1900., izvorišne godine Matoševa feljto-

aparata, »biografski« uvod, studija (*Buđenje Smail-age*) i »bilješke priređivača«. Uspjelost postupka ogledala se u izvjesnoj mogućnosti da je Šoljanov »vic« (I. Vidan) manje pažljivim čitateljima mogao ostati neotkriven. I inače je Šoljan prebogato vrelo autorefleksija o postupcima mistifikacije i automistifikacije, kao u *Izdajicama*, gdje pripovjedač tvrdi da je pripovijedanje samo izbor iz već postojećih varijanti (»Ništa se ne da izmisliti, sve se već dogodilo — ali drugdje i drugome«).

4 Šnajder 2006: 13.

5 Predgovor *Čitaocu, Dragi naši savremenici*, Sabrana djela, sv. XII, Zagreb 1973, str. 7–8.

nizma, kad su nastajali *Dojmovi sa pariške izložbe*, koji su mu, kako je poznato, bili povod da raspreda o prostoru, umjetnosti, politici, hrvatstvu, i uopće svemu makar labavo povezivom s temom pariških paviljona; tako je ostalo i 1985., kad se Šnajder, suvremeni književni autor, odlučuje umotati u žanr feljtonske flanerije kako bi, lišen svoje empirijske osobnosti, barem na razini zbiljskoga imena i prezimena, izrekao neke istine o Zagrebu, hrvatskoj i jugoslavenskoj kulturnoj i društvenoj zbilji u polovici 1980–ih. No, u mnoštvu razlika između dvaju društvenih konteksta, Matoševa *fin de sièclea* i Šnajderovih 1980–ih, najočitija je nemogućnost da se s pomoću novinskoga feljtona utječe na kanon novinskih i proznih vrsta, što je Matošu uspjelo (kako je dokazao A. Flaker u poglavlju *Matošev dehijerarhizirani svijet*, u knjizi *Nomadi ljepote* 1988.; Flaker je umješno pokazao kako je feljton preporodio prozni kanon moderne, zahvaljujući činjenici da je Matoš, središnji modernin kritički glas, živio od novinskih priloga, napisavši ih daleko više nego fikcionalnih proza i pogotovo lirike, što se komentira i u Šnajderovoj stilizaciji u feljtonu *Fusnota za kongres*, uoči kongresa Saveza književnika Jugoslavije, gdje pripovjedač tvrdi: »Hoteći živjeti od književnosti, uspijevalo mi je tek da živim za književnost. / Snatrio sam romane i drame, a hranio me — žurnalizam.« Taj je zaokret u Šnajderovu Zagrebu bio nemoguć jer niti je postojala jedna književna ličnost koja bi bila prihvaćena, donekle barem konsenzualno, kao kanonski vrhunac (nakon Krležje nije bio potop, ali bio je svojevrsni kanonski kaos), niti se za ikoju proznu ili tzv. diskurzivnu vrstu moglo tvrditi da ima primat u književnoj produkciji (novinsko crtičarenje, 1980–ih još razmjerno priznato kao publicistički žanr, kretalo se nezaustavljivo prema margini, na koju će nepovratno dospjeti u naše doba). Kako bi točno to i izrekao, da današnjici nedostaje umjetničkih kriterija, Šnajder se preodijeva u Matoša, kušajući tako dati svojem novinskom glasu auru univerzalne kritičke vjerodostojnosti i književničkoga integriteta. Tako u feljtonu naslova *Pisati u Hrvatskoj* konačno otkriva svoju intenciju da iznese sintetski, domišljen sud o hrvatskoj književnosti (»Književnost je širok pojam, i nisu baš svi naši književnici sveučilišni profesori. Točno, kažem ja, ima i naivaca. Štoviše, osnovni korpus djela koja se danas pišu ili je pisan naivno, s devetnaestostoljetnim povjerenjem u istinu realističke iluzije, ili u sferama više pismenosti, u maniri nekoga modernog aleksandrinizma, po diktatu teorijskih recepata.«) i još više o akterima književnoga života koji, u posvemašnjem gubitku orijentira, poriču i vlastite korijene, među ostalim i Matoša: »Antun Gustav Matoš: *Misli i pogledi*, ne prihvaća se jer je stručnjak dao negativu usmenu recenziju. Pao sam odmah u *spleen*. Gospodo Hrvati, neka vam netko drugi bude Antun Gustav Matoš. I nađite si, ako već mislite da možete, drugog Ranka Marinkovića da vam, u slobodno vrijeme, od subote do nedjelje, ispisuje remek–djelca« (povod je Šnajderovu komentaru kongres Saveza književnika Jugoslavije, koji je tjednima u tiskovinama, pa i u *Danasu*, proizvodio polemike i osporavanja, te bi zacijelo niz preuzetnih a neanalitičkih odjeka s kongresa u samoga Matoša potaknuo ismijavanje kulta »književniko-

vanja«). Možda ima proročke istine i u usporedbi mjesta koje Šnajder bira za Matošev povratak: simbolički prethodnik zagrebačkom tjedniku *Danas*, Krležin beogradski mjesečnik *Danas* označio je odmak od avangardističkih tada već glavninom pomodnih osporavanja svega tradicijskoga i prošloga (jer nije podrazumijevao isključivu orijentaciju na optimalnu projekciju, u Flakerovim terminima, i fokus na utopiju budućnosti) nego, posve nedogmatski, uključenost u sadašnjost koja zahtijeva djelovanje, reakciju, angažiran odgovor. Šnajder se stoga u Matoševu liku obračunava s neistomišljenicima u književnim i naročito kazališnim krugovima (na tim se mjestima feljtonist otkrivao kao dramski autor koji znalački, iznutra, kritizira uprave i poteze kazališnih kuća i festivala, pa je zacijelo gesta automistifikacije autorova primjedba u feljtonu *Hajd pogodi; tko sam ja*: »Čuo sam dalje glas da ovu kolumnu iz potaje ispisuje takova ljuta prznica kao što je Igor Mandić« jer tada već nije moglo biti dvojbe da Mandić nije taj). Opća društvena klima Krležina *Danasa* i zagrebačkoga u doba Šnajderovih feljtona nije neusporediva — predosjećaj neminovnosti sukoba i društvene eskalacije jednako proviruje kao nagovještaj budućnosti koja ne može biti dalje od optimalne projekcije futurističkoga optimizma povijesne avangarde s početka 1920-ih, nakon *Plamena* i katarzična odjeka *Hrvatske književne laži*.

Šnajder se prema Matoševu feljtonu odnosi intertekstualno, a ne citatno, u smislu tzv. opće intertekstualnosti⁶, s ciljem ogledanja kulture u sebi samoj. Šnajderov je tekst ispunjen približnim citatima iz Matoševa diskursa, aludira, stilski i vokabularom umješno, na opća mjesta i stajališta koja se u Matoša ponavljaju te znalački simulira stil njegovih kritika (»Ako vas ugrizem, znajte da je to učinio mrtav pas; vitez sam, a ne paž, borac sam, a ne mali od prove. Stajao sam ja na mnogim mostovima i mnoge sam mostove za sobom rušio.«), no citatni postupak ovdje trebati shvatiti uvjetno, kao citiranje bez navodnika. U takvu se postupku neizbježno potpada mjestimično pod spisateljski manirizam jer je, pokušavši ga oživjeti, Šnajder promovirao Matošev impresionistički stil kao univerzalnu kritičku metodu koja nije vezana za razdoblje moderne nego može funkcionirati usred postmodernističkih 1980-ih, u političkom tjedniku. Impresionistička nit hrvatske novinske kritike svojom nadzastupljenošću u književnoj periodici kroz XX. st. doista se može doimati kao maniristički stil koji je nadrastao paradigmatske granice i ukorijenio se u hrvatsku kulturu u toj mjeri da ga ni povremene iznimke (u koje bi zacijelo vrijedilo ubrojiti ponajprije Šoljana kao kritičara neumoljivo odana isključivo estetskim kriterijima) nisu ugrozile, čime se može objasniti zašto se Matoš »drugi put među Hrvatima« činio svakidašnjim, kao da nikad nije ni otišao. No paradigma se jest promijenila (najznatnija je promjena nastala upravo oko početka 1980-ih, kad se naraštaji krugovaša i razlogovaca sve više sužavaju u prostor specijalističke, mjestimično i književnoznanstvene kritike, dok se istodobno prodorom

6 Oraić Tolić, *Citatnost u književnosti, umjetnosti i kulturi*. Zagreb 2019, str. 53.

masovnih medija liberalizira književni život te se, kao i drugdje s prodorom postmodernističkih kulturnih strategija, kritika piše sve manje s ciljem učvršćivanja kanona, sve više s ciljem otkrivanja slabije poznatih autora kojima je nedostajao kritički čin prevrednovanja (što je dosljedno činio B. Donat, koji se posvećivao poetikama i opusima koje je ustaljeni književnopovijesni kanon smatrao eksczesima) i nekoć rubnih poetika skupina i pojedinaca koji gotovo imaju supkulturni značaj (poput književnosti najmlađih autora ili afirmacije tzv. ženskoga pisma), no ono što je omogućilo Šnajderu univerzalnu (umjetničku) aktualnost jest mogućnost apsolutizacije, u smislu trajne kritičke vjerodostojnosti, Matoševe osobe u hrvatskoj kulturi. Šnajder je društveno obnovio, udahnuvši mu živost ponovne (transcendirane) prisutnosti, Matošev status apsolutne intertekstualne točke u hrvatskoj književnosti i kulturnoj svijesti. Matošev feljton Šnajderu je intertekst, korpus koji se realizira u čitateljevu iskustvu, a intertekstualnost koju je ostvario posljedica je vertikalnoga čitanja Matoša, koje ne traži konkretne referencije u Matoševu tekstu, nego u njemu pronalazi nadahnuće za svoj intertekst, svoje čitateljsko iskustvo.⁷ Sažeto, Šnajderov je postupak, u Genetteovim terminima, između intertekstualnosti (aluzije na stvarne Matoševe rečenice) i hipertekstualnosti, gdje Šnajderov tekst nastaje transformacijom i prilagodbom, stilizacijom, mjestimično i parodijom stilema koje čitatelj lako prepoznaje kao izvorno Matoševe.

Posljednji Šnajderov feljton, *Prijelazne i završne odredbe* (iz 10. lipnja 1986., tri dana uoči Matoševa rođendana), sumira intenciju intertekstualnoga fikcionaliziranja Matoševa imena i diskursa: javio se s obzirom na »funkciju istaknute sablasti hrvatskog književnog života«, s važnim upozorenjem: »O vi, šutljivi kustosi, tusti naši čuvari tradicija koji se znadete toli uzrujati pred svakom pravom novosti! Što vama uistinu može jedna — sablast? (...) I što još reći? Jesam li ostvario program svog izleta? Vaše su mi žene rekly da sam hladan kao leš, knjige vaše rekly su mi još i manje, a na vašim sam predstavama uglavnom spavao.«

Slučaj Šnatoš⁸, Šnajder–Matoševim riječima, jest »pravo remek–djelo pameti i duha«, optimalno ostvarenje imperativa iz naslova feljtona nastaloga za vreloga zagrebačkoga ljeta 1985. (23. VII.) — *ne piši uz vjetar*.

Matoš, zanovijetalo i pesimist u svojoj zbilji, ukazuje se u vanjskoj memoriji hrvatske književnosti i kulture kao nenadmašan optimist, protoavangardni autor utopijske optimalne projekcije, napisavši⁹:

Dode li pak ta knjiga u ruke hrvatskom čitaocu tamo iza pedesetak godina, neće vjerovati da su se takve borbe mogle događati u kulturnom i normalnom svi-

7 Pojmovi su izvorno iz Riffaterreove teorije intertekstualnosti (Oraić Tolić 2019: 57).

8 »Šnajderov Matoš«, prema N. Govedić, *Dom, krOlimp i prateća apokaliptika, Dani hvarškoga kazališta*, 45, 2019, str. 120.

9 *Dragi naši savremenici*, Sabrana djela, sv. XII, str. 10.

jetu, pa će me čitati onako kako mi čitamo Twainove humoreske o novinarima u Kaliforniji ili revolverskom Texasu.

Kao i Šnajderov otprije više od tri desetljeća, i današnji čitatelj vjerovat će Matošu.

»Pa recite onda, zar biti u Zagrebu, i biti u grobu, nije isto?« Vrijeme je za ponovni posjet mirogojskoga gosta.

Iznimnost autorstva Viktora Žmegača

Viktor Žmegač: *Vrhunski europski romani /po mom izboru/*. Matica hrvatska, Zagreb, 2021.

Viktor Žmegač, najistaknutiji hrvatski germanist, vrsni povjesničar i teoretičar književnosti, muzikolog i kulturolog, *professor emeritus* Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i akademik, i u devedesetim godinama života neumorno objavljuje. Ne samo da ima redovne priloge u dvotjedniku za kulturu *Vijenac*, nego piše i knjige, a zadnji u njegovu impresivnom opusu od tridesetak knjiških naslova jest *Vrhunski europski romani*, podnaslovljen *po mom izboru*. Roman kao književna vrsta jedan je od bitnih Žmegačevih interesa, dovoljno je podsjetiti na njegovo kapitalno ostvarenje *Povijesna poetika romana*, izvorno objavljeno 1987. (njemačka verzija *Der europäische Roman. Geschichte seiner Poetik* svjetlo dana ugledala je tri godine poslije), pa nije čudno da se u poznom razdoblju stvara-

nja, nakon dvije knjige o europskim gradovima, književnosti vratio upravo tematiziranjem te najpopularnije i, htjeli — ne htjeli, najprestižnije literarne vrste. Pri tome je imao potrebu istaknuti subjektivnost odabira onog najboljeg u obuhvaćena četiri stoljeća europskog romana (od početka sedamnaestog do početka dvadeset prvog), o čemu svjedoči i sam podnaslov. U kratkom predgovoru, pak, objašnjava da su neka odabrana djela kanonska, ali neka i nisu, a znakovitim se čini sljedeće isticanje: »Književnopovijesna prosudba bila je isto toliko važna kao i uspomene iz djetinjstva i studentskih dana.« Očito, dosegovši visoku dob i s njom možda i neku višu mudrost, Žmegač si dopušta (stanovito) odstupanje od strogih znanstvenih, »službenih« kriterija koji teže objektivnosti, i eksplicitno afirmira vrijednost osobne doživljajnosti (koja, doduše, u nekih slavnihi teoretičara umjetnosti koji su se bavili recepcijom nikad i nije dovođena u pitanje). Pri tome ističe i dimenziju nostalgije, koja je bila bitna za uvrštenje Defoeova *Robinsona Crusoea* (uspomena iz djetinjstva) i Gogoljevih *Mrtvih duša* (studentska uspomena), tamo gdje bi se vjerojatno prije očekivala djela Henryja Fieldinga ili Laurencea Sternea (engleski roman osamnaestog stoljeća), odnosno

Dostojevskog ili Tolstoja (ruski realistički roman devetnaestog stoljeća). Međutim, svaka osobna uspomena prošla je provjeru ponovnog čitanja pa tako predgovorač napominje da neki romani koje je pomislio uvrstiti »nisu izdržali sud vremena«.

Od jedanaest izabranih djela i autora, najviše je njemačkih (među njima i jedan austrijski autor) — četiri (što je i očekivano s obzirom na Žmegačev germanistički *background*), potom francuskih — tri, te po jedno španjolsko, rusko i, podosta neočekivano, češko djelo, odnosno po jedan autor iz tih govornih i državnih područja (po standardnom shvaćanju velikih i malih nacionalnih književnosti prije bi se očekivao talijanski »predstavnik«, tim prije što ta književnost nudi klasike poput Manzoniya, Verge, Sveva, Moravije, Calvina ili Eca). Po jedan naslov je iz sedamnaestog, osamnaestog i dvadeset prvog stoljeća, a po četiri su iz devetnaestog i dvadesetog, što je očekivana i, reklo bi se, logična raspodjela. Kronološkim redom, odabrani romani i autori su *Bistri vitez Don Quijote od Manche* Miguela de Cervantesa Saavedre (sedamnaesto stoljeće), *Robinson Crusoe* Daniela Defoea (osamnaesto stoljeće), *Srodne duše* Johanna Wolfganga Goethea, *Tridesetgodišnja žena* Honoréa Balzaca, *Mrtve duše* Nikolaja Vasiljeviča Gogolja, *Madame Bovary* Gustava Flauberta (svi devetnaesto stoljeće), *Zapisi Maltea Lauridsa Briggea* Rainera Marije Rilkea, *Čarobna gora* Thomasa Manna, *Limeni bubanj* Güntera Grassa, *Strogo kontrolirani vlakovi* Bohumila Hrabala (svi dvadeseto stoljeće) te *Karta i teritorij* Michela Houellebecqa (dvadeset prvo stoljeće). Treba napomenuti da Žmegač, redajući poglavlja u kojima opisuje i analizira odabrane radove, ne poštuje kronologiju izvorne objave djela samo u jednom slučaju — kad poglavlje o *Strogo kontroliranim vlakovima*, objavljenima 1965., stavlja ispred onog o *Limenom bubnju* objavljenom 1959., i pritom ne objašnjava zašto je posegnuo za inverzijom (pa čitatelj može pomisliti da

je riječ o slučajnom propustu). Također, ne pojašnjava zašto je naslov Flaubertova romana, kao jedini takav slučaj, ostavio u izvorniku (može se pretpostaviti da odgovor leži u većoj uobičajenosti izvornog naslova nego prijevodnog *Gospođa Bovary*), za razliku od slučaja Rilkeova romana, za koji eksplicira da je prvu riječ iz službenog hrvatskog prijevoda naslova, *Zapisci* (autor prijevoda Oto Šolc), odbacio kao dvojbenu i zamijenio je riječju *Zapisi*.

Osim *Strogo kontroliranih vlakova*, najveće iznenađenja izbora vrhunskih europskih romana svakako je *Tridesetgodišnja žena*, jedan od manje poznatih Balzacovih radova (čitatelji bi puno prije očekivali Čiču /ili *Oca/ Goriota, Eugénie Grandet, Izgubljene iluzije, Chagrinsku kožu* ili *Sjaj i bijedu kurtizana*). Kad se napomene da je to jedan od svega četiri romana klasika francuskog i europskog realizma (ukupno ih je objavio 37) kojem nije posvećen zasebni članak na engleskoj Wikipediji, jasnije je koliko je Žmegačev izbor nekonvencionalan, moglo bi se čak reći ekscentričan. Da stvar bude zanimljivija, doajen naše književne znanosti zapravo ni sam ne smatra *Tridesetgodišnju ženu* (u nas prvi put objavljenu davne 1916. pod naslovom *Žena od trideset godina*) vrhunskim djelom (prigovara joj »hiperbolijski balast«, nemotivirano uvođenje likova i kič), a svoj izbor objašnjava i time da taj roman može povezati s prethodno obrađenim Goetheovim *Srodnim dušama*, jer oba tematsko-tipološki pripadaju djelima o bračnim odnosima, a i oba se bave erotskim četverokutima. Naime, Žmegač napominje da se prilikom izbora vodio i mogućnošću međusobnog povezivanja odabranih djela, pa je tako od Flauberta radije odabrao *Madame Bovary* nego *Sentimentalni odgoj* (koji se danas također smatra remek-djelom), jer se prvospomenuti roman temom utjecaja (iluzionističke) književnosti na naslovnog protagonista, odnosno umjetnosti na život, nadovezuje na *Don Quijotea*. Takva logika u vrsti izbora koja ističe izvrsnost

kao kriterij («vrhunski europski romani») može se učiniti pomalo čudnom, ali dio je šire kontekstualizacije koju autor dosljedno provodi i koja je jedan od njegovih zaštitnih znakova. Žmegač je, naime, skloniji ekstenzivnosti nego intenzivnosti, skloniji je zahvatiti široko nego se prepustiti dubokom, hermeneutičkom zaranjanju u pojedinačno djelo. U završnici, obično podužoj, svakog poglavlja, nominalno posvećenog samo odabranom romanu, bavi se drugim autorovim radovima ili na neki način povezanim djelima, ne nužno književnima, drugih autora. Tako, na primjer, u prvom poglavlju knjige, iza bavljenja samim *Don Quijoteom*, slijedi osvrt na poznatu Cervantesovu zbirku priča *Uzorite novele*, a iza njega na roman *Don Sylvio od Rosalve* njemačkog autora Christopha Martina Wielanda iz 1764., za koji Žmegač ustvrđuje da »nije ni parodija ni travestija Cervantesova djela (...), nego je intertekstualna kontrafaktura, dakle tekst koji s fabularnim izmjenama slijedi predložak, Cervantesov roman«. No ni tu nije kraj kontekstualizaciji, nego se u razmatranje uvode i simfonijska poema Richarda Straussa iz 1898., *Don Quixote — Fantastične varijacije na temu viteške naravi* (prisjetimo se da je Žmegač i muzikolog), potom opsežan putopisni esej Thomasa Manna *Meerfahrt mit Don Quijote* iz 1934., te naposljetku Borgesovo razmatranje *Pierre Menard, pisac Don Quijotea* iz 1941., za koje naš autor kaže da je najneobičniji tekst o Cervantesovu romanu. I kad pomislite da je naposljetku kraj kontekstualiziranju, ispostavi se da nije, jer Žmegač u završnom ekskursu, nadovezujući se na Borgesa, u svoj tekst uvodi i Kafku (usput i Picassa), da bi poantirao time kako je znameniti praški pisac tek posmrtno stekao slavu. Naposljetku, na samom kraju, ovaj put stvarnom, pripušta i autobiografski trenutak — neizbrisivo sjećanje na izloge knjižara punih Kafkinih djela kad je u Göttingenu studirao 1952. i 1955. godine.

Među neočekivanim izborima vrhunskih evropskih romana svakako su i Goetheove *Srodne duše*. Puno prije očekivali bismo *Patnje mladog Werthera* ili *Naukovanje Wilhelma Meistera*, slavna djela objavljena u zadnjoj četvrtini osamnaestog stoljeća, nego ipak nešto manje poznat roman s početka devetnaestoga. Čini se da su dva glavna razloga uvrštenja upravo *Srodnih duša*. Prvi je njihov erotizam (tematiziranje erotskog četverokuta) koji Žmegač izrazito cijeni, a drugi autoreferencijalni pripovjedač koji je hrvatskom autoru, znamo još od *Povijesne poetike romana*, posebno drag, s tim da ga on najčešće naziva transcendentalnim (također i sveznajućim te auktorijalnim). Uz to, roman je izrazito moderan po esejističkim ekskursima koji se manifestiraju i u dnevniku jedne od dviju protagonistica, punom aforističkih misli koje zapravo, kaže Žmegač, pripadaju samom Goetheu. Znano je, dakle, otprije, a itekako razvidno i u ovoj knjizi, da je Žmegač poklonik onih djela koja šire tradicionalno shvaćanje romana kao vrste, koja promoviraju njegovu protejsku prirodu, oblikovnu višestrukost, esejizam, dokumentarizam, metatekstualnost, pogotovo kad sadrže autoreferencijalnog, po mogućnosti razgranog pripovjedača. Štoviše, u *Vrhunskim europskim romanima*, može se to reći bez obzira što se ne radi o fikcijskoj vrsti teksta, autor i sam prakticira srodno autoreferencijalno pripovijedanje — vrlo često upućuje na sebe sama (pogotovo na to da je sam prevodio dijelove tekstova o kojima zbori jer mu trenutno pri ruci nisu službeni hrvatski prijevodi). No čini mi se da, za razliku od naklonosti metatekstualnosti odnosno autoreferencijalnosti, Žmegačeva sklonost erotskim sadržajima do sada nije bila javno poznata, a upravo ova njegova knjiga otkriva koliko mu je taj aspekt egzistencije i umjetničke tematizacije bitan. Među ostalim, Goethe mu je blizak i zbog svoje posvećenosti erotskom u širem smislu, ali i užeseksualnom, pa tako navodi da se možda najveći velikan u

povijesti njemačke književnosti i kulture poslije povratka sa svog ključnog putovanja po Italiji u Weimar »oženio kćerkom jednog pisca pustolovnih romana«, te da »bračna svagdašnjica je bila prilično burna — u krevetu. (...) Postelja u spavaćoj sobi tako se tresla da su škripale sve daske.« Hrvatski akademik ističe i da Goethe nije objavio neke pjesme iz svojih slavni *Rimskih elegija*, jer mu se činilo da će se previše približiti onome što je kasnije nazvano pornografijom. A onda i pojašnjava zašto se osvrće na »takve takozvane opscene pojedinosti« — zato što se »u javnoj predodžbi uvriježio stereotip koji velikana shvaća kao ličnost s olimpijskih visina. Postao je mjedeni spomenik, a izgubio svojstva čovjeka, punokrvnog bića.« Žmegač u kasnijim poglavljima o romanima iz devetnaestog stoljeća takoreći inzistira na tome da se njihov proklamirani realizam potpuno zaustavlja na vratima koja vode na tlo seksualnosti; seks je bio tabu u koji se nisu usudili taknuti ni Balzac, ni Flaubert, niti ijedan drugi etablirani pisac tog vremena (navodi, primjerice, da Flaubert s neugodnom naturalističkom izravnošću opisuje smrt Emme Bovary, ali da je prikazivanje seksa potpuno odstranio). Praktikanti realizma tako su u tretmanu erotizma znatno zaostajali za Goetheom, čovjekom prethodne epohe, i koliko god svjestan objektivnih ograničenja društva, kulture i etike najvećeg dijela devetnaestoga stoljeća, što i eksplicira, Žmegač kao da realistima ipak (implicitno) zamjera nedostatak hrabrosti. U tome, toj njegovoj evidentnoj erotofiliji, ima neke dirljive ljepote — u svojim devedesetim godinama akademik kao bitnu književnopovijesnu temu postavlja tretman erotizma te demonstrira izrazito afirmativan odnos prema izravnijem prikazu seksualnosti. I jedno i drugo većini je njegovih (mnogo mladih) kolega u Hrvatskoj, sputanima znanstveno–akademsom uštogljenošću, strano, štoviše, osokoljeni vlastitim predrasudama znaju pribjeći ismijavanju

onih rijetkih koji stoje na suprotnim (slobodarskim) pozicijama.

Još je jedna dobrodošla karakteristika nove knjige Viktora Žmegača: kritika kritike odnosno kritičara (književnu kritiku on razumije u širem smislu književne teorije odnosno najširem književne znanosti koja uključuje teoriju, povijest i kritiku u užem smislu). Suočen s neizrečenom, no posve jasnom pošasti raširenom među suvremenim proučavateljima književnosti, koji su to — proučavatelji književnosti, često samo nominalno, dakle suočen s fenomenom daleko veće usredotočenosti aktualnih teoretičara književnosti na tekstove drugih aktualnih teoretičara (osobito razvikanih poststrukturalističkih autora), nego na ono što bi im trebao biti primarni interes, znači na sama književna, beletristička djela, ali i na bitna teorijska djela prošlosti, *professor emeritus* zagrebačkog Filozofskog fakulteta uočava veće i manje, ponekad i goleme propuste svojih, barem formalnih, kolega. Možda najizravniji i najoštrij u kritici takve prakse je u poglavlju o Gogoljevim *Mrtvim dušama* (iako ni u poglavlju o Rilkeu i njegovu romanu nije bio blaži, no s drugim naglascima), u sklopu kojeg se bavi i estetikom ružnoće. Primjećuje da književnokritički radovi koje je čitao izvor tog pojma traže »ovdje i ondje, uglavnom u dvadesetom stoljeću«, čak je čuo da se »pojam pripisuje jednom književnom kritičaru i putopiscu preminulom prije trideset godina«. A onda, demonstrirajući vlastitu načitanost i erudiciju, otkriva da je još 1853. godine, znači prije pojave naturalizma uz koji se sintagma često veže, Hegelov učenik Karl Rosenkranz objavio knjigu *Estetika ružnoće*, »vrlo opsežnu raspravu o različitim vrstama tekstova, od sablažnjive farse (...) do književnih i likovnih tvorevina koje izazivaju osjećaj odvratnosti, gnjusobe, izobličenja«. I poantira, opet posežući za autoreferencijalnošću: »Usput rečeno, knjigu posjedujem pa ju svatko tko zna njemački jezik može upoznati. Svakako ubuduće ne bi smjelo biti diletantskog

nagađanja.« Doista, taj svojevrsni apel protiv diletantizma u književnoj znanosti treba bezrezervno podržati.

Vrhunski europski romani knjiga je koja potvrđuje iznimnost autorstva Viktora Žmegača, ne samo na našim prostorima. U njoj on uzorno analitički deskribira odabrana djela, njihovu oblikovno–značenjsku strukturu, redovno ih smještajući u šire okružje — osvrćući se na kontekst autorskog opusa, poetički i općedruštveni odnosno kulturni kontekst, tražeći poveznice s djelima drugih autora, ne nužno književnim, i sve to čini jednostavnim, široko dostupnim jezikom. Knjiga nije mišljena kao znanstveni rad, nema prateću znanstvenu aparaturu, ali kvalitetno je pregledno djelo dobrodošlo opuštenog autora koji, doduše, koji put u svojoj opuštenosti možda i pretjera pa suviše rastegne okvir kontekstualizacije. Ranije spomenuta činjenica preferiranja ekstenzivnosti nauštrb intenzivnosti nekim će zahtjevnijim čitateljima moguće zasmetati, neki će uočiti i dvije poprilično krupne faktografske greške — stogodišnjica Goetheova rođenja smješta se u 1832. umjesto u 1849., a nastanak državne tvorevine Velike Britanije u 1714. umjesto 1707. godinu. Međutim, ova knjiga puno više pruža nego što uskraćuje, a raduje što si je njezin autor, fascinantly lucidan u visokoj životnoj dobi, dopustio i slobodu (djelomično) nekonvencionalnog izabiranja, i slobodu povezivanja različitih metodoloških pristupa, s punim pravom ne odričući se ni odavno prezrenog pozitivizma, i slobodu nesuzdržanog kritiziranja, i slobodu afirmiranja erotizma. *Vrhunski europski romani* zaslužuju toplu preporuku.

DAMIR RADIĆ

Djelo koje opravdava svoje ambicije

Ivo Goldstein: *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjeg vijeka do danas*. Fraktura, Zaprešić, 2022.

Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjeg vijeka do danas, kao što naslov upućuje, povijesni je pregled židovskog obitavanja na hrvatskim, ali dijelom i nešto širim bivšim jugoslavenskim prostorima, u svjetlu negativne diskriminacije kojoj je ta zajednica ovdje bila izložena, kao, uostalom, u većoj ili manjoj mjeri, na (gotovo) svim drugim prostorima koje je nastanjivala. Na početku svog rada Ivo Goldstein objašnjava zašto preuzima pojam antisemitizam iako je on čisto etimološki neprikladan (pojam, naime, nominalno upućuje na sve takozvane semitske narode, među kojima su danas, uz Židove, najpoznatiji Arapi) — ne samo da je rasprostranjen i uobičajen u značenju negativnog odnosa isključivo prema Židovima, nego se s tim značenjem izvorno i pojavio i nikad ništa drugo nije označavao. Potom navodi razlikovanje raznih oblika antisemitizma kod različitih autora, pri čemu sâm, kako će se kroz knjigu pokazati, ponajprije prihvaća razlikovanje religioznoga (antijudaizam), ekonomskoga, društvenoga i rasnoga. To je razlikovanje važno jer Židovi neće u isto vrijeme nužno biti izloženi svim oblicima antisemitizma, odnosno nerijetko antisemitski raspoloženi pojedinci i (političke) struje neće sami sebe vidjeti kao antisemite jer ne pristaju uz rasni i vjerski antisemitizam, slabo svjesni ili ponekad čak nesvjesni da istovremeno prakticiraju onaj ekonomski i/ili društveni (ekonomski se odnosi na kritiku navodne židovske supremacije i loše prakse u privrednoj sferi, osobito trgovini i financijskim poslovima, dok društveni smatra da Židovi imaju ne-

gativan utjecaj na domicilnu zajednicu u kojoj ili uz koju žive).

Povijesni pregled započinje poglavljem *Antisemitizam do 1914.*, u kojem se može saznati da »prve vijesti o naseljavanju Židova po Hrvatskoj, prvo u Dubrovniku, potom i u Zagrebu«, datiraju od 13. i 14. stoljeća, a da se »[n]ajraniji podatak o negativnom odnosu prema Židovima u Hrvatskoj nalazi (...) u Hrvatskoj redakciji *Ljetopisa popa Dukljanina*« iz 15. stoljeća, gdje se uspoređuje legendarna hrvatska izdaja i ubojstvo kralja Zvonimira sa »židovskim ubojstvom Isukrsta«. Prvi bitan pravni akt za reguliranje položaja Židova u Habsburškoj Monarhiji, pa tako i Hrvatskoj, *Edikt o toleranciji*, donio je car Josip II. 1782., i po njemu su Židovi stekli pravo naseljavanja u svim zemljama Monarhije. No naseljavanje je teklo sporo te se prve židovske općine i sinagoge osnivaju i otvaraju početkom 19. stoljeća, a prva generacija doseljenika bili su uglavnom trgovci. Poslije revolucije 1848. »[ž]idovsko se pitanje načelno riješilo Oktroiranim ustavom iz 1849., kad su Židovi proglašeni ravnopravnima, ali je to bila ravnopravnost samo u načelu«. U doba same revolucije dolazilo je do antižidovskih incidenata na hrvatskim područjima jer je židovsko građanstvo uglavnom podržavalo mađarske građansko-revolucionarne zahtjeve koji su istovremeno bili sasvim neliberalni prema hrvatskim nacionalnim težnjama, no liberalne hrvatske *Narodne novine* i Bogoljub Šulek zauzeli su odlučne pozicije protiv antisemitizma. Tijekom druge polovice 19. stoljeća — u kojoj je posebno važna 1873. godina kad je Sabor izglasao *Osnovu o ravnopravnosti Izraelićana* kojom se i formalno eksplicira vjerska, politička i građanska ravnopravnost Židova u Hrvatskoj i Slavoniji — dolazilo je do sukoba antisemitskih i prožidovskih stavova. Josip Juraj Strossmayer i Ante Starčević, čelnici dviju glavnih nacionalnih političkih stranaka u Hrvatskoj, Narodne stranke i Stranke prava, bili su ambivalentni u odnosu prema Židovima.

Strossmayer je u privatnim prepiskama znao iskazivati antisemitizam, ali javno nikad, dok je Starčević, poznat po mrzi-lačkim ispadima prema svim političkim protivnicima, a pogotovo prema onom što je nazivao slavosrpskom pasminom, imao antisemitskih epizoda, ali u većini zabilježenih slučajeva istupao je kritički prema antisemitizmu (naposljetku, za svoga političkog nasljednika odredit će pokrštenog Židova Josipa Franka). U Stranci prava bilo je antisemitskih strujanja, a po sustavnom antisemitskom djelovanju među pravašima Ivo Goldstein izdvaja Grgu Tuškana, političara po kojem naziv nosi i jedna zagrebačka ulica.

Početak 20. stoljeća organizirano politički počinje djelovati Stjepan Radić, koji zajedno sa starijim bratom Antunom, začetnikom etnologije u Hrvatskoj, kreće u razvijanje projekta pretvaranja seljaštva u glavni politički faktor, a u svom populizmu obojica se služe i antisemitizmom, prije svega ekonomskim (kao humanistima, onaj rasni bio im je potpuno stran). Pritom su odbijali da ih se određuje kao antisemite, zagovarajući ideju po kojoj hrvatsko seljaštvo treba ići u svoj razvoj bez Židova (koje optužuju za opću eksploataciju »seljačkog naroda« te za pristajanje uz tuđince), a ne protiv njih (dakle, zagovaraju asemizam, a ne antisemitizam). Kasnije, po osnutku prve jugoslavenske države, kad je postao uvjerljivo vodeći hrvatski političar, Stjepan Radić uglavnom napušta antisemitske pozicije i čak se ispričava za takovrsne grijehove iz prošlosti, a Goldstein smatra kako Radićev antisemitizam i nije bio iskren, nego sastavni dio njegove populističko-demagoške političke prakse (u prilog tome kasnije će navesti istovrsno mišljenje poznatog srpskog književnika židovskog podrijetla Stanislava Vinavera). Radićev nasljednik na čelu HSS-a, Vladko Maček, bio je pak odlučni protivnik antisemitizma.

Posebnu pozornost Ivo Goldstein posvećuje odnosu hrvatskih književnika prema Židovima u drugoj polovici 19. i

početkom 20. stoljeća. Kod Šenoe s jedne strane zamjećuje, današnjim rječnikom kazano, politički korektan odnos prema židovskom protagonistu pripovijetke *U akvariju*, ali napominje da se u Šenoinim novinama *Vienac* može naići na antisemitizam (navodi primjer jedne tamo objavljene humoreske), a Šenoinu kvalifikaciju Josipa Franka kao pokrštenog Židova naziva posrnućem u antisemitizam, jer da je književni klasik to istaknuo kao glavnu političarevu karakteristiku. Antisemitske stereotipe Goldstein pronalazi i u glasovitom Kovačićevu romanu *U registraturi*, dok kao suprotan primjer ističe Kranjčevićevu antologijsku pjesmu *Mojsije*, u kojoj Kovačićev pravaški sudrug Mojsijevo izvođenje Židova iz egipatskog ropstva »projicira (...) u hrvatsku stvarnost i vidi Antu Starčevića kao osobu predodređenu da izvede svoj narod iz austrougarskog «ropstva zlopatna». Za opus još jednoga književno istaknutog pravaša, Matoša, autor zaključuje da u njemu »ima i antisemitskih objeda, ali i posve suprotnih stavova«. Matoš, poznat po svojoj ambivalentnosti na takoreći svim poljima, kao glupost je kritizirao ono što je nazivao političkim, ekonomskim i moralnim antisemitizmom, ima kod njega i filosemitskih trenutaka, ali s druge strane i grubih, generalizirajućih antižidovskih ispada, od kojih Goldstein posebno izdvaja one iz putopisa *Oko Križevca*. Spominje i antisemitske dionice u romanu urđica Agićeva Ksavera Šandora Gjalskog, antisemitske stavove Milana Marjanovića (Židovi kao unositelji tuđinskog, bečko-peštanskog duha među Hrvatima), daje i kritiku Milana Begovića jer je govorio o »semitskoj rasi« (premda je lik zagrebačkog Židova u romanu *Giga Barićeva*, piše Goldstein, ocrtao s priličnom dozom simpatije), dok za Krležu zaključuje da je »u neku ruku bio filosemit, ali je imao i zlobnih primjedaba o Židovima (kao i o Hrvatima, a ipak je bio velik patriot)«.

Nakon kratkog poglavlja *Prvi svjetski rat*, slijedi uvjerljivo najopsežniji dio knji-

ge, poglavlje *Monarhistička Jugoslavija*. Upitan u jednom intervjuu zašto je baš tom povijesnom razdoblju posvetio najviše prostora, autor je odgovorio — zato što je za nj imao najviše izvora. Doista, period od 1918. do 1941. obrađen je izuzetno podrobno, do te mjere detaljistički da čitatelj može steći dojam kako se istraživač, kad je već toliko truda uložio u arhivski rad, jednostavno ničeg nije želio odreći, odbacivši svako sažimanje. Goldstein recipijente suočava s pregršt niskobudžetnih, kratkotrajno postojećih, često bizarnih novinskih publikacija, te s ponešto brošura, za koje i sâm kaže da su marginalnog značaja, a glavni razlog uvrštenja, dojam je, da se pokaže koliko ljudski intelekt nošen primitivnim strastima, ali dijelom moguće i racionalnim interesima, može nisko pasti. Autor dosta pažnje posvećuje raširenom antisemitizmu u Srbiji (prethodno se bavio i antisemitizmom kod Srba u Hrvatskoj), ističe antisemitizam među jugoslavenskim nacionalističkim unitaristima, konkretno se baveći Orjunom osnovanom u Splitu 1921., potom bilježi pojave antisemitizma među političkim i vjerskim predstavnicima bosanskih muslimana, i tako dalje. Po Goldsteinu, generalno stanje Židova u prvoj Jugoslaviji bilo je sljedeće — ravnopravnost je postignuta, ali ne i »jednakovrijednost«. To je značilo da su Židovi formalno bili ravnopravni, ali da su u mnogim situacijama društvenog i političkog života bili više ili manje diskriminirani, što režim nikad nije želio priznati, a stanje se sve više pogoršavalo od dolaska nacista na vlast u Njemačkoj i širenja njihova utjecaja na Jugoslaviju. Katolička crkva, antirasistički orijentirana, bila je (izrazito) sklona društvenom antisemitizmu, uključujući nadbiskupa Stepinca, koji je u svoj dnevnik 1935. napisao da Crkva više ne vjeruje »u pravdu u ovoj državi gdje vladaju masoni i Židovi«, da bi uoči njemačkog napada na Jugoslaviju u travnju 1941. sročio kako je »rat neizbježan« i kako je »sve to skuhala srpskopравoslavna crkva sa Žido-

vima, komunistima i sokolima«. Lijeve i liberalne novine, uključujući popularni humoristički list *Koprive*, bile su glavna brana antisemitizmu, a njegovo širenje u Hrvatskoj uglavnom nije dopuštao ni HSS u vrijeme Mačekova vodstva. Maček i premijer Dragiša Cvetković ipak su morali popustiti njemačkom pritisku 1940., kad je odlučnim zalaganjem (slovenskog) ministra prosvjete Korošeca jugoslavenska vlada donijela antisemitske uredbe o ograničenju broja židovskih učenika prilikom upisa u srednje škole i na fakultete, te o faktičnoj zabrani poslovanja veletrgovina živežnim namirnicama čiji su vlasnici Židovi.

U poglavlju naslovljenom *Doba NDH* Goldstein ne donosi ništa bitno novo u odnosu na svoje prethodne knjige koje su se bavile tim razdobljem, dok se u zadnja dva poglavlja, *Socijalistička Jugoslavija* i *Samostalna Hrvatska*, nalaze i neka sporna mjesta, odnosno propusti.

Zanimljivo je doznati da je socijalistička Jugoslavija sve do sredine 1950-ih imala dobre odnose s Izraelom i da je pogoršanje tih odnosa bilo, čini se, i svojevrsni dug politici nesvrstanosti, ali čak ni tada šef države Josip Broz Tito nije dopuštao službena skretanja u antisemitske vode, za razliku od ustaške emigracije koja je, po Goldsteinu, gajila »vječni antisemitizam«. Jugoslavija je, kako piše autor, postala »predvodnik nesvrstanog anticionizma«, a upravo je obrana cionizma i kritika anticionizma kao prikrivenog oblika antisemitizma sporno mjesto Goldsteinove knjige. Naime, (opravdano) kritizirajući tezu po kojoj je cionizam oblik rasizma, autor odbija uvidjeti da cionizam jest oblik (židovskog) nacionalizma i preporučuje da anticionističke stavove dijele i Noam Chomsky, izraelska (marksistička) ljevica te neke ortodoksne judaističke sekte. Načelno, Goldstein dopušta kritiku izraelske države i njezinih institucija, ali u njegovoj knjizi nemoguće je naići na ijednu takvu kritiku. Štoviše, kad se ukratko bavi zloglasnim pokoljem Palestinaca od

strane libanonske kršćanske milicije (falangista) u Sabri i Šatili 1982., on posve amnestira izraelsku vojsku koja je ta područja nadzirala i omogućila falangistima da izvrše masakr, *de facto* implicirajući da se dala naivno obmanuti. Kasnije i sam navodi da je između sto i četristo tisuća Izraelaca demonstriralo zbog pokolja, očitto smatrajući da njihova vlada u svemu tome nije sasvim nevinna, no ta činjenica neće ništa promijeniti u njegovoj percepciji.

U vezi s cionizmom, u oči također upada da baveći se antisemitizmom u suvremenoj Hrvatskoj, autor propušta spomenuti fenomen fascinacije hrvatskih desničara politikom »čvrste ruke« izraelske države prema Palestincima, odnosno pozitivnu percepciju izraelske državne politike kao nacionalističke iz očišta hrvatskih nacionalista. U tom smislu posebno se ističe režiser Jakov Sedlar, koji je niz svojih filmova snimio u izraelskoj (ko)produkciji i predstavlja se kao velik prijatelj Izraela i Židova, a istovremeno je jedan od glavnih povijesnih revizionista u Hrvatskoj. Takav se nameće kao nezaobilazna osobnost za obradu u knjizi poput Goldsteinove, koja antisemitizam postavlja u širok kontekst, itekako zainteresiran za bizarne prakse, no u knjizi o njemu nema ni slova.

Čudan je i Goldsteinov zaključak o knjizi Philipa Cohena *Tajni rat Srbije*, koja se bavi poviješću srpskog antisemitizma. Goldstein kaže da je tu knjigu koristila i hrvatska propaganda, no sam je o njoj zaključio sljedeće: »Iz tih se podataka zaključak nameće sam po sebi: antisemitizam je u Srbiji duboko ukorijenjen, institucionaliziran, on je sveprožimajući element srpskog mentaliteta i nacionalne ideologije. Ono što je sretna okolnost u vezi s tom argumentacijom jest da nema potrebe lagati ili iskrivljivati izvore (pa Cohen to nije ni učinio)«. Dakle, *nota bene* — Goldstein piše da knjiga i njezin autor zaključuju kako, među ostalim, postoji kolektivni i homogeni srpski mentalitet

i kako je upravo antisemitizam »sveprožimajući element« tog mentaliteta, te da je to istina argumentirana neiskrivljenim izvorima. Drugim riječima, Ivo Goldstein poseže za kolektivističkom generalizacijom istovjetnom antisemitskoj praksi, i pritom je toga sasvim nesvjestan.

Kao cjelina, knjiga *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjeg vijeka do danas* dobrodošlo je štivo koje pruža iscrpan pregled odnosa većinske prema manjinskoj zajednici u dugom povijesnom vremenu, pri čemu je ipak, sukladno izvorima i njihovoj dostupnosti, izraziti naglasak na devetnaestom i, pogotovo, dvadesetom stoljeću. Mjestimično se javlja ideološka pristranost autora (uz već navedeno može se spomenuti neargumentirano omalovažavanje proglašavanja revizionistice Ljubice Štefan pravednicom među narodima), u nekim trenucima on dopušta da ga preuzmu emocije (razumljiva povrijeđenost napadima na oca, velikana hrvatske kulture Slavka Goldsteina), ali u cjelini riječ je o djelu koje opravdava svoje ambicije. Analitički je vjerojatno najuzorniji segment raskrinkavanje antisemitskih sastojaka Tuđmanovih *Bespuća povijesne zbiljnosti*, a s obzirom na njezin takoreći nedodirljiv aktualni status, više je nego dobrodošla snažna kritika velikog, danas uglavnom prešućivanog antisemitskog doprinosa Katoličke crkve u Hrvata. Riječ je o knjizi koja zavrjeđuje naći se na polici svakog čitatelja zainteresiranog za važna pitanja prošlosti i sadašnjosti društvene zajednice u kojoj obitava.

DAMIR RADIĆ

O (za)jednosti u doba odstojanja

Andrijana Kos Lajtman i Damir Radić: *Zarazna zona*. Fraktura, Zagreb, 2021.

Za razliku od drugih nevinosti, ona čitalačka je obnovljiva: napetost pred susret je uvek ista, bez obzira čitamo li digitalno ili analogno. Dva imena na koricama, ravnopravno raspoređena u vitkom fontu na naslovnoj stranici, označavaju više od pukog koautorstva; to bi vredelo za neku knjigu eseja ili možda putopis. Kako je poezija pak duboko intiman čin, dvojstvo autorā *Zarazne zone* sugerise i njihovu višeslojnu simbiozu, te ćemo, otvorivši ovu doslovno od korice do korice posve neobičnu knjigu, tragove tog dvojstva neprestano njušiti u njenom mekom mesu.

Ovu zbirku su, roneći na dah kroz bezvazdušje prvog lockdowna i uzdrmani zagrebačkim potresom, sastavili Andrijana Kos Lajtman i Damir Radić, preplete-nih prstiju; grčevito i nežno kako to čine ljubavnici, davljenici, umirući i oni koji se ponovo sreću — sa ove ili one strane. Simbol škara (iliti makaza) već na naslovnici nameće mehaniku čitanja (odlične ilustracije uradila je Maja Rožman). Ova knjiga je dvojtvena koliko i jedinstvena; podijeljena, koliko i zajednička. Pesme u njoj dvostruki su nizovi istovetnih motiva, na koje je autor/autorica dao/la vlastiti poetski odgovor. Tako su u jednoj nastale dve zbirke identičnih naslova (ujedno i vodećih motiva) i sadržajā, no različitih nutrina; na parnim stranicama nalazi se pesma autorice, dok joj se na neparnim pridružuje, a katkada i suprotstavlja, istoimeni stihovni pandan autora. Jedino odstupanje zapažamo kod poslednje pesme, *Autobus*, gde je položaj pesama zamenjen, tako da autoričina pesma zatvara zbirku.

Ovaj efekat je pojačan ilustracijom blago otvorenih škara po sredini knjige, koja se ponavlja na svakom paru stranica.

Zbirku otvara *Potres*; autorski par nas direktno sunovraćuje u utrobu događaja koji je, možda neočekivano, usmerio postanje ove zbirke. Ilustracija koja se rasprostire na naredne dve stranice, precizan je prikaz fiziologije potresa u trenutku dešavanja, u stanu: nakrivljena slika na zidu, srušena saksija, nekoliko »frejmovova« koji taj prizor uokviruju; kadar, raster, prozor ka posvemašnjoj krhkosti *unutra*.

Psihoza koja je obavijala stanovništvo, razluđeno oprečnim informacijama o do kraja im nejasnoj epidemiji, predstavljala je »lockdown u lockdownu«. Je li strah od bolesti često jači od nje same, preispituje par pesama pod naslovom *Film*; autorica i autor daju prelom jugoslovenskog filmskog klasika iz 1982., *Variola vera*, kroz vlastito vreme obeleženo COVID-om. Ima li boljeg trenutka za obnavljanje »obavezne lektire« u filmskom smislu, nego usred *novovekovne epidemije*? U trenutku kada se život sveo na strategiju preživljavanja — te je i najobičniji odlazak u kupovinu (*Nabava*) doživljen kao svojevrsna avantura, potres je delovao gotovo nadrealno; neko je u očaju pomislio — šta se još može dogoditi?, neko se nasmejao, a neko zavrištao.

Svi ti trenuci sakupili su se — pa rasuli — u zemlji iz srušene saksije i kapima krvi u maramici (*Hitna*).

O inspirativnosti bolesti piše se otkad je pisanja; bilo da se radi o vlastitoj ili lomljivosti života u (ne)dodiru sa prirodom, bolest potiče kreativnost kao posednji odbrambeni bastion mislećeg bića. Proleće koje se pravi da je zima, redefinisani život prerušen u oblik smrti — pesme ove zbirke čitaju se u rastegnutoj sekundi, spolnosti koja drugačije vibrira. Svakodnevice nema, budući da nema ničega što bi joj se moglo suprotstaviti i banalizirati je onako kako to svi u dnevnom ritmu, velociferski

gonjeni ka *nečemu* (uspehu, zaradi, nagradi), nehotice (?) činimo. Drugim rečima, svakodnevice postaje događaj.

U pesmi *Snijeg* (Radić), »zrak [je] rezak«; oseća li ga, ili samo naslućuje kroz »zatvorsko okno« (Kos Lajtman)? Aliteracija je žudnja glasova da se dodirnu, poput kralježaka u pesmi Šetnja. Vreme je zakočeno do prepoznavanja: misli padaju lako kao pahulje, koje su raščahurene bijele kokoške ili pak raščupan bijeli psić — sveprisutni krotitelj vatre i elemenata — nazivam ga tako, jer jedino on u ovoj poetskoj instalaciji uistinu ne prestaje da se kreće. U njega ne prodire bolest niti strah od nje. Psi se njuše dok ljudi drže odstojanje. Za psa, i potres je tek još jedan od elemenata koje mu valja ukrotiti, na svoj osobiti, bijelopsički način — gledajući u nebo.

Na način misli, koja pada po svemu i na svemu ostaje.

Život se toliko usporio, da je i pesmi na trenutak lakše; u primeru Šuma, stih se uliva u stih u formi anadiploze, pomalo zaboravljenog metoda usporenja slike, produženja trenutka. Čak je i jedan prvi april sasvim fino uspeo da vrati rumenilo u obraze komatoznom svemiru (Šala).

Kad ti za zagrljaj zatreba propusnica, neminovno je da i divljenje telu postaje divljanje u telu (i to kad si najmirnija); sve je bliže nego kad je *tu*, a *tu* postaje fluidno poput kosmosa. Rumene vene (*Propusnica*), ne tako hladna koljena (Šetnja); vitka geometrija samozagrijanih tijela (*Snijeg*) korespondira sa vitkošću fonta kojim su ispisana imena autorā na naslovnici. Svim intimni detalji oba tijela, obitavališta pokatkada jedinstvenog, pokatkada razuđenog duha, postaju »javno« opipljivi — zrno kosti ispod lijevog rebarnog luka; tvoje zrakasto tijelo; kako duge noge može imati tako mala djevojka (*Vježbanje*).

Metalno protezanje autobusa navestava povratak u ono što smo nekada smatrali »normalnim«. Možemo iznova ignorisati svakodnevna čuda i mirno ne

opažati znatizelju kaktusa s ove strane prozora.

Ko (poput mene) na prvu ne primeti permutaciju u položajima poslednje dve pesme (*Autobus*), mogao bi na trenutak odista poverovati u moć stvaralačke simbioze i »životinjicu ravnopravnosti« (*Hitna*). Simbolika škara je tu višeznačna: koliko god da se njihovi kraci međusobno udaljuju, u pupku ostaju spojene — čak i više od toga.

Ostaju jedno.

JOVANA NASTASIJEVIĆ

Rizik vrijedan truda

Hinko Gottlieb: *Ključ od velikih vrata*. Bodoni, Zagreb, 2021.

Postoje u književnosti neka rijetka zadovoljstva koja vas uvijek iznenade pa tonete sve dublje i dublje u knjigu dok ne izgubite pojam o vremenu. Vrijeme i prostor su upravo dva motiva koja *Ključ od velikih vrata* (Bodoni, 2022.) Hinka Gottlieba čine tako neobičnim, pored same priče koja neodoljivo podsjeća na film *Zelena milja* Franka Darabonta, u kojem John Coffey (Michael Clark) u američkom zatvoru čeka smrtnu kaznu za zločin koji nije počinio. Pritom se razotkriva kao čudotvorac koji zaokuplja pažnju policajca Paula Edgecomba (Tom Hanks) jer se ni na koji način karakterom ne uklapa među hladnokrvne ubojice u susjednim ćelijama; alegorija sukoba dobra i zla, sposobnosti svijeta da se odupre autodestrukciji. Gottliebov roman također je obilježen svojevršnim čudotvorcima, ali prije nego uđemo dublje u tekst treba napomenuti da je Gottlieb roman zapravo napisao po sjećanju jer je originalni tekst u međuvremenu izgubljen. Dijelom i zbog činjenice

što je autor zbog svog pisanja bio na meti progona pa je u nekoliko navrata bio prityvoren. Originalni tekst su nacisti pronašli i uništili, kao i mnoge druge dokumente koji su ljudi kao on ostavili iza sebe u konfisciranim židovskim stanovima i kućama širom Europe. O ovoj epopeji koja je pratila nestanak i pronalazak rukopisa detaljno je pisala Natka Badurina u dodatku na kraju knjige, što je cijelju priču dalo dodatnu historijsku dimenziju i nužni kontekst budući da Gottlieb pripada onim autorima o kojima se dovoljno obično saznaje prekasno, a njihova vlastita prošlost obično je u najmanju ruku jednako zanimljiva kao i knjige. No to je uzročno–posljedični proces u koji treba imati uvid kako bismo uspjeli prepoznati sve presudne nijanse. U ovom slučaju to uključuje dva svjetska rata, zatvore, kazalište, poeziju, prozu, prevoditeljstvo i još mnogo toga što bi mogao biti dostatan materijal za cijelu jednu biografsku knjigu o Gottliebu. Tog se zadatka vrlo pitko dohvatio Miljenko Jergović sa poglavljem »Hinko Gottlieb, jedan život«. Knjiga je obogaćena ekspresivnim ilustracijama Sama Fischera koji je autorov tekst obogatio na isti način kako je Robert Crumb svojedobno učinio sa Charlesom Bukowskim, stvarajući neku vrstu neraskidive simbioze vizualnog i literarnog elementa knjige.

Ključ od velikih vrata roman je koji se do određene mjere može tumačiti teatarski: pozornica radnje je ćelija jednog bečkog zatvora, u kojoj su se zbog različitih nesretnih usuda našli naš narator, nadrabin, doktor Strauss i novopridošlica Dov Tarnopolski. Pripovjedač se povremeno obraća čitatelju, ali većinu vremena riječ je o dijalogu glavnih likova ili svojevršnom dokumentiranju niza potpuno apsurdnih pustolovina koje protagonisti doživljavaju uz pomoć novog sustanara, koji se na početku predstavi gotovo kao neki distancirani zafrkant, da bi se kasnije pretvorio u mudraca koji je iz svojih čudotvornih džepova u stanju izvući bocu žestice sa čašama, klavir i artiljeriju a da pritom nikome

ništa nije jasno, a ponajmanje čitatelju, budući da je potrebno određeno vrijeme da shvati što se zapravo dešava, razloge i filozofiju iza njegovih misterioznih djela. U nekom antičkom svetopisu Tarnopolski bi vjerovatno imao ulogu kakvog visoko rangiranog proroka, ma da on u *Ključu* zapravo ništa ne proriče, nego tek observira i dijagnosticira. I to sve uz neumornog zatvorskog čuvara Weichselbrauna, koji im neprestano zagorčava život zbog naoko neobjašnjivih događaja koja se mogu mjeriti sa Carrollovom Zemljom čudesa, jednako tako apsurdnom fantazmagorijom koja je neobjašnjiva uobičajenim kako metričkim tako i recepcijskim mjerilima. Sve to roman pretvara u sjajan primjer magijske proze, jer se jedino u takvom ključu da tumačiti uobičajenom književnom terminologijom i klasifikacijama. Bolje se prepustiti tekstu koji uspješno kombinira filozofiju, metafiziku i pitku prozu koja čitatelja drži prikovanim sve do samog kraja. Poput kakva zatvorskog zen-majstora, Tarnopolski pretvara malu zatvorsku ćeliju u neku vrstu Atenske škole gdje se diskutira o moralu, prirodi svemira, prostora i vremena, izazivajući kod čitatelja više intrigu nego zijevanje:

Ti si samo jedan od jednog, dva ili tri miliona koje je snašao isti udes. Po čemu misliš da imaš prednost pred svima drugima? A onda — što misliš, hoće li to ostati bez reperkusija, nestanu li jednog dana tri Židova iz ćelije? Oni koji će ostati u zatvoru morat će odmah platiti za vaš nestanak. Tko će to uzeti na svoju odgovornost?

Tarnopolski ih suočava sa kontraktornošću vlastite sebičnosti i morala, a čitavo vrijeme zahvaljujući svom stavu i sposobnosti da nikada do kraja ne razotkrije sve svoje karte, kojih je naoko mnogo, situaciju gleda visoka i doista uvjerava suuznike da je njegovo uništenje samo proizvod volje, jer bi odatle mogao izaći kad god želi. Gottlieb je u njega učitao i neke biblijske konotacije, jer glavni lik ima sposobnost kreacije i manipuliranja prostorom koji se neprestano smanju-

je, povećava, poput ruskih babuški jedan izrasta iz drugoga i sve to u kvadraturi u kojoj je u uobičajenim okolnostima pretijesna za četiri osobe. Svi ostali na situaciju gledaju iz vlastitih perspektiva: doktor je sumnjičavi pragmatik, nadrabin moralist i mistik, a naš pripovjedač promatrač koji vješto i povremeno zbog svoje kuriozitetске distance humorно prenosi objašnjivo i neobjašnjivo oko sebe. Trojica uznika neprestano razmišljaju o zaštiti od nadzornih grubijana poput Weichselbrauna i strategiji bijega iz nemile situacije u kojoj se nalaze.

U tom pogledu Gottlieb ne učitava u tekst ništa što ne bismo očekivali, jer mjesto radnje manje-više uvjetuje bihevioralne i karakterne obrasce sudionika: defenzivnost, depresiju, agresivnost i autoritet. Upravo su čuvari do te mjere uskraćeni da sva karakterna supstanca kojom raspolažu stane u cijev pištolja, a ponekad i manje od toga. To ih na kraju i porazi, jer Weichselbraun završi u ludari, nesposoban da razluči stvarnost od fikcije s kojom se Tarnopolski igra kao beba sa zvečkom. Lako je pronaći i neke autobiografske reference. Kao što glavni lik ćeliju pretvori u dvorac (navodnih!) iluzija, tako je i sam Gottlieb za vrijeme zarobljenništva u Krvacu milošću okupatora organizirao sadržaje vjerske sadržaje za ostale čineći njihovu tegobnu svakodnevicu barem malo lakšom: išlo je čak dotle da je postavljena predstava *Sanduk iz Perzije* u kojoj su glumili sami zatvorenici. Autor nas dovijljivim i pitkim narativom uvjerava u krucijalnost i labavu prirodu perspektive koja je fiksna samo zato što je ne dovodimo u pitanju, već se ravnamo unaprijed postavljenim parametrima principom linije manjeg otpora. Cijela priča o ćeliji zapravo je metafora hrabrosti u odnosu na sigurnost linije manjeg otpora.

Tarnopolski je čovjek čija se sloboda sastoji u činjenici da nema što izgubiti, a takvih je vjerovatno malo među njegovim čitateljima. Bavi se i pitanjem ciljeva, odnosno što ostaje nakon što ih ostvarimo,

čemu težiti i u čemu pronaći neki novi smisao. Kada uz pomoć njegove čudotvorne sprave uspiju prijeći iz ćelije u kuću u nekom paralelnom svemiru, nakon nekog vremena, u tom svijetu u kojem više nema ograničenja koja ih sputavaju ni ljudi koji ih zlostavljaju, shvatit će ono što se obično dešava u bajci nakon sretnog kraja, ali nikad se ne spominje: savršenstvo i sreća su dosadni, jer se pretvaraju u entropiju i letargiju, sve su prepreke nestale i nije preostalo više ništa za što se treba boriti. Glavni lik je iznad toga: on se niti ne bori, već uživa u svojoj spoznaji i onom što omogućuje, bez imperativa da od toga profitira. Čitatelj se pomalo sažalijeva nad filozofijom doktora i nadrabina, koja je mnogo prizemnije i praktičnije prirode, što je pretvara u utilitarnost koja nema nikakav dublji smisao od toga. A onda sažalijevanje prestane, jer i čitatelj ima iste takve, bazične potrebe dok se sve ostalo, u većini slučajeva, svodi na sretnu distrakciju u kojoj nema nikakva imperativa. Svakome bi od nas dobro došao čarobni štapić da jednim potezom riješi naše probleme, no ljepota i jest u borbi koju zahtijeva ispunjenje vlastite svrhe i cilja. Tarnopolski proziva takve sebične prizemnosti, iako o njima ovisi egzistencija kako pojedinca, tako i kolektiva:

Ja vas ne mogu pojedince puštati na mala vrata. Moj ključ je od velikih vrata.

Velika vrata, prikazana na naslovnici, vode u jedan svijet u kojem više ne vrijede pravila koja nas čine prikovanima za granice stvarnosti: prostor i vrijeme, u njihovim općeprihvaćenim dimenzijama. Kako sam kaže, svi ciljaju na mala vrata sigurnog ali nebitnog i malograđanskog, a na ona druga samo oni čija je svrha potpuno drukčije, filozofske i duhovne prirode koja svoju afirmaciju ne traži u afirmaciji vlastite materijalnosti, nego u onom proverbijalnom kantovskom zvjezdanom nebu. A tamo će otići i Tarnopolski, nakon što ispuni svoju funkciju u knjizi i u životima onih koji se tek trebaju probuditi

iz sna o jednom misterioznom čovjeku sa klavirom i kućom u džepu, koji možda i nije bio san, kao ni svijet kao jedan veliki zatvor, gdje je u svakoj ćeliji još jedan život. Zato svatko od nas ima svog vlastitog Weichselbrauna da nas podsjeti gdje nam mjesto, jer bi bez takvih kao on riskirali pomisliti da nam kolektivi koji nam nameću doktrine i identitete ne trebaju. A to bi bio rizik za koji nijedno društvo nije spremno, jer je odgovor na ključna pitanja uvijek isti. Samo nam povremeno treba i jedan Tarnopolski, da nas podsjeti da je takav rizik itekako vrijedan truda.

MIRKO BOŽIĆ

219

Izvanredan prozni ciklus

John Williams: *Ništa osim noći.*
Fraktura, Zagreb, 2022.

Njemački redatelj Kivmars Bowling 2011. režirao je *One Night in Berlin*, film u kojem djevojka u bijegu od policije usred noći traži svoga oca gdje će se usput suočiti i s nekim sablastima iz vlastite prošlosti. Ovakva bolna suočavanja česta su pojava i u književnosti, od Krleže do Knausgarda, jer predstavljaju idealne prijelomne trenutke u razvoju narativa i produbljivanju likova koji bi bez toga mogli biti puno plošniji. To nikada nije bez određenog rizika, ukoliko vjerujemo u tezu o podsvjesnim autofikcijskim elementima u prozi. Američki autor John Williams otprije je poznat po romanima koji se vrte oko muškarca koji imaju probleme sa sobom ili članovima svoje obitelji (*Stoner*, *August*). U ovom slučaju romana *Ništa osim noći* (Fraktura, 2022.) radi se tipičnom primjeru onoga što Amerikanci nazivaju *daddy issues*. U tome smislu i ovaj naslov reflektira te proustovske laj-

tmotive gdje su intimne traume povezane sa obiteljskim iskustvima iz prošlosti. *Ništa osim noći* je prvi dio neformalnog niza u kojem se nalaze romani *Stoner*, *August* i *Krvnikov prijelaz*. U romanu *Stoner*, sveučilišni profesor prolazi kroz krizu koja uključuje izvanbračnu aferu i probleme sa vlastitom kćeri, pa se njegov privatni život pretvara u žrtvu neispunjenih ambicija i grešaka. Stonerova kćer i Arthur Maxley, junak ovog romana, imaju određene sličnosti, jer je obitelj nešto što ne biramo, ali se s njome moramo naučiti nositi, a to zahtijeva sposobnost za kompromis. Za razliku od Bowlingove junakinje, Arthur oca ne traži nego od njega bježi, što će se ipak pokazati kao nemoguća misija. Kroz gomilu vlastitih nedoumica i tjeskoba prati ga Claire, djevojka koja u njegov život ulazi kao dio slagalice koji nedostaje, nužna potpora kako se knjiga ne bi pretvorila u mazohističku melodramu. Umjesto toga, na vrhuncu se pretvara u sadističku, a cijena njegove nekontrolirane slabosti upravo je žena koja se cijelo vrijeme predstavlja kao smireno srce vulkana čije je utjelovljenje glavni lik:

Claire se šćućurila na podu, u jezeru iznenadne svjetlosti, očiju punih straha i šoka. Tanka, gotovo prozirna mrlja krvi zaprljalala joj je kut usta. Mogla je se zamijeniti za razmazan ruž da joj usna nije počela naticati od udaraca njegove ruke. Djelomično ispružena na podu, oslanjala se o podlakticu. Drugom je rukom pritisnula odjeću na prsa, pokretom koji nije, kako se činilo, bio toliko namijenjen zaštiti njezine nagosti od nepoznatih očiju koliko zaštiti nečeg u njoj od te neznane, neshvatljive sile protiv koje nije imala oružja, nego samo slab, instinktivan obrambeni mehanizam.

Cijeli roman prožima upravo neskrivena strast koja ne dopušta kontroliranje, već upravlja razumom i postupcima glavnog lika, koji zbog toga poprima obrise Williama Holdena u Wilderovom *Sunset Boulevardu*: čovjek progonjen strahom od stvarnosti i vlastitim angstrom koji u

njemu stalno potpiruje nemir, zbog čega riskira od sebe otjerati i one koji su najviše dobronamjerni, poput Claire, koja pokušava, ali na koncu ne uspijeva da ga usmjeri u nekom drugom, manje auto-destruktivnom smjeru. Williams je ovaj roman napisao za vrijeme rata u Burmi i nije prvi američki autor koji se našao u takvoj situaciji: Graham Greene je inspiraciju za *Mirnog Amerikanca* (1955.) pronašao u Vijetnamu, gdje je boravio kao ratni dopisnik za *New York Times* i *Le Figaro*. Posebnosti stila koje zahtijeva pisanje u takvoj profesiji Williams je primijenio i djelomično na ovaj roman. Rečenice su upečatljive i ne ostavljaju mnogo prostora za metaforičke dileme, što je osvježavajući odmak od verbalnog baroka povremeno prisutnog u suvremenog prozi. Williams je u romanu *Stoner* pokazao punu raskoš svog izričaja i njegov se inspiracijski svemir i u tom romanu vrti oko muškarca koji stvara vlastiti paralelni život jer se ne može pomiriti sa istinom da umjesto zadovoljštine, to samo proizvodi novu tugu koja za sobom povlači i druge ljude oko njega. Art je emotivac do srži, instinktivan kao trska na vjetru i pred Williamsom je zadatak kako da sa što manje lingvističkog dekora prezentira lik koji je toliko hipertrofiran da ga je teško doživjeti, utjeloviti drukčije. Ako se na takvim stvarima pokazuje istinski kapacitet autora, on je to definitivno uspio. Ženski likovi su krhki i dobrohotni, žena je ta koja spašava muškarca umjesto obrnuto, ma da je to u ovom slučaju ipak nemoguća misija, što je dokazala i Claire, čime se njegova snaga raskrinkava kao njegova posljednja slabost i mehanizam otpora. Roman *Stoner* je iznimna studija muško-ženskih odnosa i svega što oni impliciraju.

Piše izrazito atmosferično, gotovo poput kakva filma *noir* insceneriranog u nekoj gradskoj birtiji i uskim uličicama. Lako se poistovjetiti sa njime jer je Williamsov leksik tako komunikativan i narativan: priča je ispričana u trećem licu, što naglašava poziciju i odnos prema likovima. U ovom

slučaju pokazalo se kao dobra odluka jer naracija u prvom licu ponekad riskira skliznuti u autofikciju koja je sama po sebi opasan teritorij ako se njime ne zna upravljati na adekvatan način. Djela Johna Williamsa sama po sebi predstavljaju izvanredan prozni ciklus koji je prepoznat i književnom nagradom National Book Award, pogotovo kad je uz medijaciju izvrsne prevoditeljice poput Patricije Horvat, koja je uspjela prenijeti nijanse originala koje ovakve knjige čine tako iznimnim iskustvom. Na koncu, ovakvim knjigama treba posvetiti vrijeme a ne riječi, kako bi se u potpunosti iskoristilo sve ono što je pisac proverbijalno htio reći. Ljepota napisanog doista se i sastoji u tome što ovaj roman sa svima komunicira na specifičan način, ispresijecan nečim sa čime ionako svakodnevno živimo, a to su međuljudski odnosi u obiteljskim krugovima, sa svim pripadajući, kompromisima, sitnim kavama i kompleksima. Williams uspijeva u tome da tu intimnu dramu pripovjedača ne pretvori u sapunicu, ma da njegov veltanšaug i pripadajući maniri imaju melodramatične tonove, koji se odražavaju na stilu i atmosferi koju prenosi, u koju nas uvlači kao u neki zadimljeni jazz klub za čitatelje kojima je to zadnja st(r)anica jer su se drugi barovi do tog vremena zatorili. Pa ipak, privolio nas je da ostanemo do kraja jer se će se tek tada razmrstiti sve ono što se dotad polako skupljalo, kao lonac u kojem voda polako ali sigurno ključa. Sa vrha se, poznato je, može samo na dno, što je na vlastitoj koži osjetio i Arthur–iznenadni *deus ex machina* koji će ga kao kakav osvetnik kazniti za ono što si je dopustio, bez samokontrole:

Stigli su do vrata u dnu stubišta i izašli. Ulična sujetiljka na uglu bila je prljava mrljana plavetnoj čistoći neba. Protezala je oprezne prste duž zamagljene ulice i djelomično osujetljavala, djelomično zastirala blijedo, krupno lice muškarca, koji je brzo bacio pogled gore–dolje ulicom, okrenuo se i suočio izravno sa Arthurom. Na njegovim debelim usnama lebdio je opušten,

uporan osmijeh i teško je disao. Glas mu je bio blag, i dalje gotovo ljubazan, no obrubljen nekom bestidnom ustrajnošću.

Moglo bi se, ako bismo bili reduktivni, knjigu opisati i kao psihološku studiju zlostavljača, koji u pokušaju da se distancira od onoga što mu je upisano u genetski kod postaje upravo ono čega se najviše bojao, jer je previše emocije preusmjerio na svoju unutarnju borbu umjesto na Claire, koja je u tome svemu bila neka vrsta vertikale i oslonca, za što je na kraju i kažnjena jer se neke ljude naprosto ne može spasiti, a Arthur je sasvim sigurno jedan od takvih, jer je njegov primarni neprijatelj upravo on sam. Unatoč svemu, uvijek postoji netko tko će uvijek iznova pokušavati, pa taman to svaki put iznova bilo uzaludno. Književnost je puna takvih likova, a toga se ne ustručava ni John Williams, čiji je roman *Ništa osim noći* važno poglavlje ne samo u njegovoj vlastitoj bibliografiji nego i u američkoj suvremenoj prozi kao takvoj, koja je ciklusom kojem pripada ova knjiga dobila još jedan od onih čija se briljantnost prepoznaje tek naknadno, budući da je *Stoner* niz godina nakon što je izvorno objavljen nazvao »najvećim američkim romanom za koji nikad niste čuli«. Mnogo je takvih naslova i autora, poput Henrya Dargera, američkog pisca koji je umro u potpunoj anonimnosti, ostavivši iza sebe najveći roman tamošnje književnosti, distopijski prozni podhvat od 15 tisuća stranica. Srećom, Williams je ipak prošao bolje i sretnije, dočekavši priznanje za svoj rad. A to je doista važno, kako nam ne bi promaknuo neki budući John Williams, odnosno da spriječimo još jednu sudbinu poput velikog Henrya Dargera, čija se genijalnost u jednakoj mjeri pripisuje njegovom asketizmu s jedne strane, a s druge mogućoj šizofreniji. No budući da svaka predanost književnosti, kada je prava, zahtijeva pomalo osame i kontroliranog ludila, ne moramo to nužno promatrati kao otežavajuću okolnost. Zahvaljujući nakladničkoj kući Fraktura, koja je objavila prijevode i drugih romana Johna

Williamsa, otvorena su nam vrata cijelog ciklusa sa *Augustom*, *Stonerom* i *Krvnikovim prijelazom*, koji u sebi cijeli jedan svijet koji se vidi tek kroz ključanicu, sve dok ne otvorimo knjigu, kao da otvaramo vrata iza kojih se krije sve ono o čemu se kritički može govoriti još mnogo, no bo-

lje je sada stati i prepustiti se užitku u toj noći iz naslova, nijansama mraka u kojima se kriju njegovi likovi sa svojim bjесovima, strahovima i strašću.

MIRKO BOŽIĆ

